

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK

1999

NUMBER 8

Võõrkeele suhtlusstrateegiad	Tiit Hennoste, Triin Vihalemm
Kõneleva arhitektuuri ideest	Krista Kodres
Tähenduse lineaarne ja hierarhiline struktuur	Erkki Luuk
Minu elust: Luulet ja tõtt	J. W. v. Goethe
Mida kõneleb muusika keel?	Hans Zender
Teadus kui elukutse ja kutsumus	Max Weber
Psühholoogiline kriminoloogia	Jüri Saar

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoiimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 8 (125)

- Võõrkäele suhtlusstrateegiad
Tiit Hennoste, Triin Vihalemm 1571
- Kõneleva arhitektuuri ideest
Krista Kodres 1609
- Tähenduse lineaarne ja hierarhiline struktuur
Erkki Luuk 1630
- Minu elust: Luulet ja tött. I
Johann Wolfgang von Goethe 1662
Tõlkinud Heli Mägar
- Mida kõneleb muusika keel: Kõne 1997. a Goethe auhinna
vastuvõtmisel
Hans Zender 1688
Tõlkinud Nils B. Sachris
- Teadus kui elukutse ja kutsumus. I
Max Weber 1705
Tõlkinud Henn Käärrik
- Psühholoogilise kriminoloogia arengujooni. II
Jüri Saar 1718
- Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. VI
. 1736

<i>Arvustus: Ühe Soome patrioodi elu ja surm. Seppo Zetterberg. Viis lasku senatis. Eugen Schaumani elu. Soome keelest tõlkinud Erkki Bahovski. Tallinn: Kupar, 1998.</i>	
<i>Heino Arumäe</i>	1744
Editorial note. Summaries	1750
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. IX	1759
<i>Tõlkinud Mart Arold</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1608, 1661, 1687, 1704: J. W. v. Goethe joonistused.

VÕÕRKEELE SUHTLUSSTRATEEGIAD

Tiit Hennoste, Triin Vihalemm

1. TAUST

Artiklis anname ülevaate strateegiatest, mida võõrkeelt kõnelev inimene kasutab suhtlusraskuste ületamiseks. Tutvustame suhtlusstrateegiade uurimise probleeme, seejärel esitame strateegiade omapoolse liigituse koos eestikeelsete näidetega eesti keelt kasutavate venelaste kõnest.

Piiratud eesti keele oskus on venekeelse elanikkonna integratsiooni probleemide seas kesksel kohal. Ühelt poolt pole eesti keele oskuse tase eriti kõrge. Viimase küsitluse andmetel valdab eesti keelt enda hinnangul vabalt 12% täiskasvanud ning 4% 13–17-aastastest venekeelsetest elanikest, oma keeleoskust hindas “küllaltki heaks” vastavalt 17% ja 29% vastanutest. Ja vaid 5% 13–17-aastastest noortest hindas oma eesti keele oskust piisavaks, et tulevikus õppida kõrgkoolis eesti keeles või saada Eestis hea töökoht (Proos, Pettai 1999: 5, 21). Teiselt poolt ka need, kes väidavad end eesti keelt (hästi) oskavat, kasutavad seda eestlastega igapäevaelus suheldes võrdlemisi piiratud ulatuses (Vihalemm 1998). Miks?

Üks eestikeelses ajakirjanduses käibiv kliše on see, et eestlased lähevad viisakusest või sovetiajast pärit inertsi kiiresti üle vene keelele (vt nt Linnart 1998). 1990. aastate alul Eesti meditsiini-asutustes töötavate venekeelsete arstide-õdede seas korraldatud uuring näitas, et eestlastest patsiendid olid valmis kiiresti ümber lülituma vene keelele juba arsti esimesi venekeelseid sõnu kuuldes (Vihalemm 1992). Arvestades eesti rahvuse kujunemise ajaloolist tausta on siiski tõenäolisem, et eestlased identifitseerivad end väga tugevasti just keele kaudu ning tajuvad

“võõraste”-poolset keelekasutust tungimisena “enda alale” (nt Vihalemm 1999). See ahendab eesti keelt praktiseerida soovivate inimeste võimalusi eestlastega vesteldes keelt n-ö järk-järgult omandada. David Laitin väidab, et Eesti vene keele kõnelejal on juba kujunenud strateegia alustada vestlust eesti keeles, et näidata oma solidaarsust kaasvestlejaga, ning minna seejärel üle vene keelele (Laitin 1998: 152).

Kuidas kulgevad protsessid edasi? Eesti ajakirjandusest ja akadeemilistest diskussioonidest on läbi käinud kaks vaatekohta: a) kui panna vene noored sundseisu, siis hakkavad nad lõpuks eesti keelt rääkima (vt nt Keelepulka... 1998), ning b) omavahealise suhtlemise keelena tõuseb esile hoopis inglise keel, sest vene noored peavad inglise keele omandamist tähtsamaks (vt nt Taagepera 1998; Kallas 1998). Küsitluste andmetel on praegu noorte seas eesti ja inglise keel üldiselt siiski võrdselt tähtsustatud, kuid kodakondsuseta vene noorte hulgas on tõepoolest veidi rohkem neid, kes peavad inglise keele oskust eesti keele oskusest olulisemaks (Proos, Pettai 1999: 11).

Kuidas saavutada seda, et eesti keele kasutus sageneks? Venekeelse noorema põlvkonna eesti keele kasutuse kohta tehtud uuringud (vt Vihalemm 1998) näitavad, et suur osa eestikeelsest suhtlusest on piiratud teatud kindlate sfääridega ning keeleliste sidusrühmadega. Ühest sfäärist ei liiguta eriti kiiresti teise, või täpsemalt, liigutakse, kuid vahetatakse suhtlemisstrateegiat (näiteks minnakse osalt või täielikult üle vene keelele). “Otse koolipingist” tulevat keelelist teadmist rakendatakse avaliku ja olmesfääri suhtlemises vähe. Kommunikatiivset kogemust laiendab suuresti argivestluse kogemus sõprade, tuttavate ja naabritega, kuid seda on väga vähe (Vihalemm 1998).

Seega on mõlema probleemi üheks võtmeküsimuseks eesti keele õpetamine muukeelsetele lastele ja noortele. Siit tuleb aga küsimus: mida õpetada? Selleks on oluline leida need eesti keele oskuse “osad”, mis aitaksid kõige enam kaasa muulaste integratsioonile ja soodustaksid igati nende võimalusi eesti keelt kasutada. Sellest seisukohast on olulised kaks aspekti: eestikeelne suuline spontaanne suhtlus ning suhtluskompetents.

1.1. Suuline suhtlus ja kirjalik suhtlus

Keelt võib kasutada väga mitmesugustes situatsioonides. Kõige üldisemalt saab need situatsioonid jaotada neljalt aluselt:

- suulised/kirjalikud;
- spontaansed/teksti redigeerimist võimaldavad;
- argised/ametlikud;
- dialoogid/monoloogid.

Keele uurimine nende tunnuste alusel on näidanud, et keeles on kaks teineteisest erinevat suurt allrühma. Ühele poole jäävad suulised-spontaansed situatsioonid, mis on suuremas osas dialoogid ning mis jagunevad argisteks ja avalikeks situatsioonideks. Teisele poole jääb kirjalik-redigeeritud keelekasutus, mis on ennekõike avalik ja monoloogiline (vt Chafe, Tannen 1987; Chafe 1982; Biber 1988, 1989; Tiittula 1991; Hennoste 1999). See on universaalne ja eelkõige situatsioonist endast sõltuv kaksikjaotus. Neis situatsioonides kasutatavad suuline ja kirjalik keel erinevad üksteisest oluliselt ja mõnes osas põhimõtteliselt. Millised on nende kahe allkeelerühma peamised erinevused?

Esiteks on nende rühmade vahel järgmised leksikaalsed ja süntaktilised erinevused:

— kõneldavas keeles on kasutusel hulk sõnavara, mida kirjalik keel ei kasuta (Hennoste 1998). Nendeks on peamiselt pragmaatilised partiklid, mis aitavad kõnelejal väljendada oma suhtumist teemasse ja omaenese teksti, siduda lausungeid tekstiks jms (*nagu, noh, no, küll, vä* jms);

— hulk sõnu on kirjalikus keeles ja kõneldud keeles küll samad, kuid erineva tähendusega ja/või erinevate funktsioonidega. See puudutab kõiki sõnarühmi, kuid taas eriti pragmaatilisi partikleid (Hennoste 1998);

— suuline keel kasutab süntaktilisi konstruktsioone, mida kirjalik keel ja kirjakeel ei kasuta. Olulised on erinevused süntaksis just spontaansete ja redigeerimist võimaldavate tekstide vahel (vt inglise keele kohta Chafe 1982; Biber 1988, 1989; eesti keele kohta Hennoste 1999; Hennoste, Vihalemm 1998).

Teiseks on kõneleja suulisel suhtlemisel seotud kõnetempo külge. Ta ei saa jääda pikaks ajaks vait ja mõtelda, nagu kirjalikku teksti tehes. See aga tähendab, et ta põrkub pidevalt kahe probleemiga:

— tal ei piisa kõnetempo antavast ajast, et teha oma järgnevat teksti rahuldavalt valmis, ning ta peab oma valikud edasi lükkama;

— kõneleja võib mitmesugustel põhjustel teha selliseid keelelisi otsuseid, mida kas tema ise või vestluspartner ei pea tagantjärele korrektseks või sobivaks. Seetõttu tuleb need juba välja öeldud lausungid ümber teha.

Et see on iga kõneleja pidev probleem olenemata keelest, siis peab igal emakeele kõnelejal olema mehhanism, mis lubab ta sellistes olukordades toime tulla. Seda mehhanismi on suulise kõne uuringutes vaadeldud erinevates teooriates ja terminites (nt Schegloff *et al.* 1977; Enkvist, Björklund 1985). Konversatsioonianaalüüsi terminites on seda nimetatud inglise keeles *repair organization* (Tainio 1997). Eesti keeles on kasutatud mitut terminit, eelkõige *avalik formuleerimine* ja *pindformuleerimine* (Hennoste 1994a, 1999; Hennoste, Vihalemm 1998). Selles artiklis kasutame terminit *parandusmehhanism*.

Minnes edasi suulise allkeele sisse, leiame sealt veel kaks erinevuste rühma.

Esiteks on olulised erinevused argikeele ja avalikus elus kasutatava keele vahel. Eesti keeles on põhierinevus sõnavaras (vt Hennoste 1998). Muud erinevused on väikesed ja eelkõige statistilised.

Teine oluline tegur on erinevus dialoogi ja monoloogi vahel. Dialoogis suhtlemisel peab suhtleja lisaks valdama vahendeid ja võtteid, millega kõnevoore võetakse ja üle antakse, alustatakse ja lõpetatakse, millega antakse tagasisidet jms. Need sõnad ja võtted võetakse tavaliselt kokku *vooruvahetusmehhanismi* terminiga (*turn-taking organization*; vt nt Tainio 1997).

1.2. Suhtluskompetents

Teine oluline küsimus õpetamise seisukohast on, mille kaudu määratleda õpetatavat keelt. Viimastel aastakümnetel on levinud seisukoht, et tuleb õpetada kommunikatiivset ehk suhtluskompetentsi, mitte lihtsalt keele grammatikat ja sõnavara. Selle jaoks omakorda ei tule keelt määratleda mitte grammatilistest aspektidest, vaid funktsionaalsetest aspektidest lähtudes.

Suhtluskompetents on mitmeti tõlgendatav termin. Võõrkeele omandamise liigendatakse seda järgmiselt (Tarone, Yule 1989: 17–19, 34):

— grammatiline kompetents on võime produtseerida ja mõista keeles esinevaid korrektseid süntaktilisi, leksikaalseid ja fonoloogilisi vorme;

— sotsiolingvistiline kompetents lubab kasutajal valida, milline võimalikest korrektsetest vormidest on sobiv antud keelekollektiivis kindlates suhtlusolukordades;

— strateegiline kompetents on võime “kanda oma sõnum üle”, anda oma info edukalt kuulajale üle, mis hõlmab ka võimet kasutada sobivat strateegiat selle protsessi käigus tekkivate probleemide lahendamiseks.

Seega ei piisa lihtsalt grammatilise kompetentsi õpetamisest. Vaja on õpetada ka suhtluskompetentsi teisi osi.

1.3. Eesti keele õpetamine

Milline on olukord eesti keele õpetamises muulastele sellelt seisukohalt vaadates? Võib öelda, et väga halb.

Esiteks, õpetatakse ikka ja ainult redigeeritud kirjalikku teksti sobivat kirjakeelt, mitte kõneldavat keelt või argikeelt. Viimastest õpetatakse vaid juhuslikke kilde. Ka eesti kõnekeele õpikud või õpikute dialoogiosad sisaldavad tegelikult kirjakeele leksikat ja grammatikat (vrd soome keele kohta Berg, Silberberg 1997). Teiseks, ka sellest õpetatakse eelkõige grammatilist kompetentsi ja ainult killukesi muudest suhtluskompetentsi osadest. Selle tulemusena võib muulastele tunduda, et tegelikult räägitakse hoopis mingit muud keelt kui see, mida nemad on õppinud (teleintervjuust 20-aastase noormehega).

Hästi peegeldab meie arvates tegelikku olukorda raamat *Eesti keele suhtluslävi* (Ehala et al. 1997), mis toob J. A. van Eki *Threshold Level*’i mudelile vastava eesti keele funktsionaalse kirjelduse eelkõige muulaste õpetamise tarvis. Suhtlusläve kontseptsiooni järgi on keeleõppe peaesmärk saavutada eeskätt võõrkeeles suhtlemise oskus. *Eesti keele suhtlusläves* esitatud keelemaaterjal peaks autorite arvates esindama eesti kõnekeelt ja lubama toime tulla tüüpsituatsioonides eraelus, teeninduses ja meediatar-

bijana (Ehala *et al.* 1997: 2–18). Tegelikult ei täida raamat oma eesmärki. Selle probleemid ja puudujäägid on järgmised:

— lausete ja sõnade valik pole motiveeritud millegagi peale autorite isikliku arvamuse ja ilmselt teiste keelte analoogiliste suhtluslävete eeskuju;

— puuduvad tegelikult argikeele leksikaalsed ja grammatilised vahendid ja võtted;

— puuduvad pragmaatilised partiklid, mis on olulisimad spontaanse suulise suhtluse erivahendid;

— on küll esitatud mõningaid suhtlemise reguleerimiseks kasutatavaid vahendeid, kuid nende valik on juhuslik ja ebakompetentne (nt peatükis kõnevoorude vahetumise mallidest; Ehala *et al.* 1997: 147–151);

— esitatakse mõningaid sotsiokultuurilise kompetentsi alla liigitatud keelelisi norme (viisakuskonventsioonid, pehmedavad väljendused, keeldumised), kuid seal on antud vaid mõned klassikalised laused. Puuduvad pehmedavad partiklid, pehmedavad strateegiad jms;

— esitatakse küll mõningaid lauseid ja fraase tagasisideks ja oma teksti liigendamiseks, kuid nende kasutamine tegelikus keeles on haruldane. Puuduvad kesksed tagasisidevahendid, puuduvad suuliste spontaansete tekstide ehitamise vahendid;

— puuduvad vahendid kõnevoorude ehitamiseks ja vaheldamiseks;

— kõige enam näitab eesti keeleõpetuse puudulikkust siinkohal see, et suulise kõne esitaja kompensatsioonistrateegiate (= suhtlusstrateegiad) puhul pole koostajad ilmselt aru saanud, mida see mõiste tähendab (vrd Ek, Trim 1993: 112 ja Ehala *et al.* 1997: 166).

Ka eesti keele kui võõrkeele õpetamise uurimine on neist probleemidest täiesti mööda läinud. Selle ala viimaste aastate konverentside kogumikes (*Emakeel...* 1994; *Emakeel...* 1996) pole eesti uurijate ega külalisuurijate uurimusi, mis tegeleksid selliste probleemidega.

2. SUHTLUSSTRATEEGIATE MÄÄRATLEMINE

Järgnevas osas keskendume ühele strateegilise kompetentsi osale, millest eesti keeles seni ülevaade puudub. Need on *suhtlusstrateegiad* (*communication strategies*; edaspidi SS). Näitematerjalina kasutame katkendeid eesti ja vene teismeliste omavaheliste vestluste salvestustest, mis on tehtud 1997. ja 1998. aastal uuringuprojekti "Mitte-eesti noorte integratsioon Eesti ühiskonda" raames. Vestlusseltskonnad koosnesid 14-aastastest tüdrukutest-poistest. Osalesid eesti tüdrukud Agnes ja Kersti, kes oskasid ka vene keelt; eesti poisid Ivar ja Taavi, kes vene keelt peaaegu ei osanud (õppinud vene keelt 1 aasta 2 tundi nädalas). Vene lastest osalesid Olja ja Katja, kelle eesti keele oskus piirdus põhiliselt kooliprogrammiga (eesti keelt õppinud 5 aastat 3–4 tundi nädalas), ning Julia, kes õpib eesti keele süvaõppega klassis, ja Vitali, kellel on eesti sõpru, kelle ema on pärit eesti-vene segaperest ning kellel seetõttu on suurem eestikeelne suhtluskogemus (vt ka Hennoste, Vihalemm 1998).

Suhtlusstrateegiaid on eri teoreetikud määratlenud erinevalt. Kõige üldisemalt on need võõrkeeleeõpetuse teoorias määratletud kui strateegiaid, mida võõrkeelt kõneleja kasutab, kui tema keelevahendite või oskuste komplekt ei ole piisav suhtlusprobleemide lahendamiseks. Näiteks võib kõneleja jätta sobiva sõna puududes oma mõtte või lause pooleli, minna ajutiselt üle emakeelele või mõnele kolmandale keelele, kasutada suhtlemiskeele sõna vales tähenduses jne. Näites (1)* läheb Olja üle vene keelele:

(1) Olja: me oleme (.) erinevases (..) n: =koolis

Kersti: a:a

Olja: И МЫ ТАК (.) НУ

Suhtlusstrateegiaid on võõrkeeleeõpetuses uuritud juba üle paarikümne aasta. Selle aja jooksul on nende määratlemine muutunud ning vastavalt sellele on SS alla arvatavate nähtuste ring pidevalt laienenud (vt pikemalt Dörnyei, Scott 1997). SS määratlemise puhul on olnud kogu aeg kesksed kaks kriteeriumirühma: orienteeritus probleemile/probleemikesksus (*problem-orientedness*) ja teadlikkus/teadvustatus (*consciousness*). Lisaks on SS kogumi

*Transliteratsioonimärkide tähendust vt Lisa. Analüüsitav nähtus on näidetes alla joonitud.

liigendamisel olnud tähtis probleem strateegiarühmade määratlemise alus. Vaatleme neid küsimusi ükshaaval.

2.1. Probleemikesksus

Algusest peale on suhtlusstrateegia mõiste seotud mõttega, et seda läheb vaja ainult siis, kui on olemas probleem, mis võib katkestada suhtluse. SS on määratletud selle kaudu, millised need probleemid on ja millised on vahendid nende lahendamiseks.

SS uurimise varasel perioodil mõisteti strateegiate all teises keeles (edaspidi L2) kõneleja spetsiifilisi probleemilahendamise vahendeid, mida peeti lahus keelekasutaja muudest keeleliste probleemide lahendamise vahenditest. SS alla arvati ainult võõrkeele kõneleja keeleliste ressursside defitsiit ja seda probleemi ennetavad strateegiad, mis esinesid teksti planeerimise etapis (vt näide 1, kus kõneleja ennetab vastava L2 sõna puudumist ja läheb kohe üle emakeelele). SS alt jäid välja muud probleemilahendamise strateegiad, mis tegelesid juba teksti pinnale jõudnud probleemidega. Seega jäid SS alt välja näiteks sellised mehhanismid, mille abil kõneleja parandas eelnevas teksti tehtud vigu.

Aja jooksul võeti SS alla ka sellised strateegiad, mis tegelesid juba varem tekstis eksplitseeritud keeleprobleemidega. Nii esitas Tarone (1980) strateegiamääratluse, mis tõi SS hulka ka tekstis esinevate vigade korrigeerimise võtted, kuigi ta ise ei lisanud vastavaid strateegiaid oma loendisse. Seda strateegiarühma esindab näide (2), kus Olja räägib minijutustuse tüdrukute ühise tuttava kohta, milles ta sõnastab ümber oma mõtte pükste kohta:

(2) Kersti: on jah tal paksud=jalad

Olja: selle (.) pärast ta ei kanna (.) seelikut ei kann üks poiss tal ütles miks sa püksidega kannad=püksid miks ma ei näe sind (.) sind seelikuga?

Mitu autorit on osutanud, et ka ajavõitmiseks kasutatavad keelevahendid (ajavõitmise ehk hesitatsioonipauside täitmiseks mõeldud partiklid, kordused jms; vt nendest Hennoste 1994a) on SS, sest L2 kõneleja põhiline kommunikatsiooniprobleem on ajapuudus SS (Dörnyei 1995). Näites (3) on lõik vestlusest Taaivi ja Vitali vahel, kus viimane püüab võita pauside, *noh* ja *see* korduse abil aega selgitamiseks, millist arvutit ta endale tahaks:

(3) Taavi: kas=sul=on endal arvutit ei ole

Vitali: aah on? (-) oma

Taavi: a:a

Vitali: (.) tahan see (1.2) et noh (.) need (1.2) seal pentium või
(.) see see-

Lõpuks laiendasid Dörnyei ja Scott SS valdkonda nii, et SS alla kuuluvad kõik teadlikult kasutatavad probleemilahendusvõtted teises keeles suhtlemises ettetulevate raskuste ületamiseks, arvates siia ka ümbertegemise ja ajavõitmise mehhanismid. Nii on SS määratlus ja kogum esialgsega võrreldes väga palju laienenud. Sinna kuuluvad nende järgi kolm oma-tegevuse (*self-performance*) rühma (Dörnyei, Scott 1997: 183):

— kõnelejal pole vajalikke keelelisi ressursse ja ta püüab seda probleemi ennetada, valides mingi kasutatava keele seisukohast ebasobiva keelelise lahenduse;

— kõneleja on öelnud midagi, mis on ebakorrektned või ainult osalt korrektned. See seostub enesekorrigeerimise mehhanismidega;

— kõneleja vajab rohkem aega loomulikult voolavaks suhtluseks, kui tal on olemas. See seostub selliste strateegiatega nagu pausitaitjad, enesekordused jms.

Eraldi rühma moodustavad partneri tegevusest (*other-performance*) johtuvad probleemid ja nende lahendamise võtted, mille puhul peetakse midagi valeks või mõistmise jaoks ebapiisavaks partneri kõnes.

Selle liigenduse puhul on tegelikult ühte ritta pandud nähtused, mis kuuluvad eri tasanditele. Loogilisem on jagada probleemid kahte suurde rühma. Keeleliste ressursside defitsiit on konkreetse inimese mittersituatiivne probleem, ülejäänud on aga situatiivsed, konkreetse kõnehetke probleemid.

2.2. Teadlikkuse küsimus

Teine keskne SS defineerimise kriteerium on olnud teadlikkus/teadvustatus. Teadlikkus on tähendanud, et SS on määratletud kui teadlikult kasutatavat võtet ja jäetud automatiseerunud keeleliste probleemide lahendamise võtted SS alt välja. Selle määratluse teeb problemaatiliseks asjaolu, et teadlikkus ise on väga udune mõiste. Dörnyei ja Scott on leidnud, et SS definee-

rimiseks on relevantssed kolm teadlikkuse aspekti (Dörnyei, Scott 1997):

— probleemist teadlik olemine (*awareness of the problem*). Ainult need keelekasutused, mis on seotud probleemidega, mida kõneleja teadlikult ära tunneb (*consciously recognizes*) on SS;

— kavatsuslikkus (*intentionality*). Kõneleja tahtlik/kavatsuslik kasutus eristab SS sellistest keelelistest tegevustest, mida kõneleja küll teeb, kuid mida ta ei tee kavatsuslikult (nt mitteleksikaalselt täidetud takerduspausid on tavaliselt ebateadlikud);

— teadlikkus keele suhtlusstrateegilisest kasutamisest (*awareness of strategic language use*). Kõneleja teab, et ta ei kasuta mitte kõige paremat vahendit. See eristab SS sellisest keelekasutusest, kus kõneleja teadlikult teeb midagi, et ületada tekkinud probleemi, kuid ta ei pea tulemust SS-ks, vaid korrektseks L2 kasutuseks (nt paljude L2 kasutajate jaoks on sõnasõnaline tõlge L2 kasutamise loomulik osa).

Selline lähenemisviis tekitab mõningaid probleeme. Esiteks, teadlikkus on pigem tsentri—perifeeria nähtus kui jäikade selgete piiridega nähtus. S.t tegevus võib olla enam või vähem teadlik. See udustab oluliselt SS alla arvatavate nähtuste piire ja teeb väga raskeks otsustamise, millal on tegu SS-ga ja millal mitte.

Teiseks, midagi teeb keelekasutaja alati mitteteadlikult. Keelekasutuse keskne joon on tendents automatiseerida sageli kasutatavaid elemente: väike kogus võtteid, mida inimene kasutab paljudes probleemituatsioonides, võivad muutuda rutii-niks. (Nt üneemide kasutamine; üneemid on põhiliselt takerduspauside täitmiseks mõeldud häälitused nagu *ee, õõ, ää, mm*; vt nende kohta Hennoste 1997). Seega tekib antud juhul olukord, kus definitsiooni järgi jäävad just sageli kasutatavad strateegiad SS alt välja.

Näiteks võib illustreerida sellise piiri ebakindlust eesti *noh*'i ja üneemide näite abil. Eesti keeles on üheks tavaliseks tekstitegemise edasilükkamise vahendiks üneemid ja teiseks partikkel *noh* (Hennoste 1994a, 1994b, 1997). SS definitsiooni järgi kuuluvad partiklid SS alla, kuid üneemid mitte. Seega tekib olukord, kus keelelise otsuse edasilükkamine partikli *noh* abil on SS ning sama tegevus *ee* abil ei ole. Samal ajal kasutatakse eesti keeles *noh*'i kaht moodi. Ühel juhul on ta hääldatud vaikselt, ühetasaselt ja madalalt, teisel juhul aga mingi kindla intonatsioo-

niga, mis võib väljendada leidmisrõõmu, kimbatust jms otsimise protsessi peegeldavaid tundeid. Esimene kasutus on kindlasti automatiseerunud ning analoogiline üneemide kasutamiseaga, teine arvatavasti mitteautomaatne. Mõlemal juhul aga lükkab kõneleja *noh'* abil otsustamise edasi. Selliselt tekib niisuguse piiritõmbamise puhul SS äärele väga halvasti liigenduv ebamäärane piiriala.

Teadlikkuse kasutus on meie arvates eelkõige jäänuk vanast, palju kitsamast SS tõlgendamisest ning ei sobi kokku praeguse laia SS-käsitlusega. Seega tuleks kas teadlikkus üldse jätta definiitsioonist välja või tema kasutust oluliselt kitsendada. Meie arvates on kasulikum ta välja jätta.

2.3. SS kui protsess ja kui vahend

Praeguse SS kogumi liigendamisel paistab välja oluline probleem, et eri strateegiarühmad on määratletud eri alusel:

— klassikalised ressurside puudumise strateegiad on defineeritud ja välja toodud kõneleja kasutatud asendusvahendi alusel. Nt on nii määratletud mitmesugused leksikaalse asenduse strateegiad (mõtte väljendamine vajalikust üldisema või seotud mõiste kaudu; uute, keeles olematute sõnade tuletamine jms). Tegu on juhtumitega, kus strateegia kasutamise tulemuseks on sõna või grammatiline konstruktsioon, mis on kasutatava keele seisukohast halb või ebakorrektn. Nende strateegiate puhul ei räägita midagi sellest, kuidas kõneleja selle tulemuseni jõuab, kas ta valib selle vahendi sujuvalt või otsib enne hulk aega;

— korrigeerimisstrateegiad ja ajapuuduse strateegiad on aga määratletud protsessi alusel, mida kõneleja teeb probleemsest olukorrast väljatulemiseks. Siia kuuluvad nt lausungi poolelijätmine ja uuega asendamine, enesekordused jms. Nende strateegiate puhul on määratlemise aluseks see protsess, mille abil kõneleja avalikult, kuulajale kuuldavalt sobivat lahendust otsib. Tekstis väljendub selline otsimine probleemilahendamise lõiguna, mis ei ole aga mitte see tekst, mida kõneleja tahab kuulajani viia, vaid kõrvalepõige sellest, abivahend oma suhtlusprobleemi lahendamiseks. Nende strateegiate puhul pole juttu sellest, milline on selle protsessi tulemus, kas hea või halb, korrektne või ebakorrektn. Näites (4) korrigeerib Julia mitu korda oma teksti ja saavutab lõpuks korraliku tulemuse, näites (5) aga mitte:

(4) Ivar: a miks sa tahad Poola (.) minna elama.

Julia: noh aga ma pra- noh pärast ma s- pärast ma sõidan.

(5) Julia: noh seal ühe tüdruku juures siis vaatan Poola programme.

Ivar: Poolas vä.

Julia: ei mitte Poolas (.) Eestimaal noh seal (.) Poola programm noh

Selline kahetine alus pärineb SS uurimise ajaloost: varasemad strateegiakäsitused lähtusid just vahenditest, millega puuduolev üksus asendati, ehk teisisõnu, SS kasutamise tulemustest, hiljem on aga toodud juurde strateegiarühmad, mis tegelevad teksti korrigeerimisega ja mida on tavaliselt määratletud selle protsessi põhjal, mida inimene korrigeerimiseks teeb.

Selline strateegiate liigitamine on vastuoluline. Vaja oleks liigendada strateegiaid ühelt aluselt. Kuna me eespool osutasime, et meie arvates on SS puhul sama nähtusega kui emakeele kõneleja keeleline parandusmehhanism, siis on meie arvates kasulik ka SS tüpologia ehitada samamoodi. See aga tähendab, et ta peaks toetuma neile protsessidele, mille abil kõneleja probleemi lahendab, mitte lahenduste tulemustele.

Sellega seoses tekib aga üks küsimus. Kõik on lihtne, kui meil on tegu selliste probleemilahendamistega, mille protsess peegeldub teksti pinnal ja moodustab seal probleemilahendamise lõigu. Küsimust tekitab aga see, mida teha selliste keelekasutustega, kus kõnelejal on olnud kindlasti keeleline probleem (nt ta kasutab L2 kõneldes emakeelset sõna), kuid selle lahendamine on sujuv ja automaatne. Probleemilahendamise lõik tekstis puudub.

On kaks tõlgendusvõimalust: esimene tõlgendus on, et kõneleja ei sea sellisel juhul oma valikut üldse kahtluse alla. Tema jaoks on see loomulik valik, mida ta kasutab sealjuures ebateadlikult, rutiinselt. Seega on tegu juhtumiga, kus pole probleemi lahendamist SS mõttes, on vaid keelekasutuse viga. Teine teoreetiline variant on selline, et kõneleja lahendab tõepoolest probleemi nii kiiresti, et teksti sujuvus ei katke.

Meie näidetest saab siia alla tuua vaid paar juhtumit, mil toimus kiire koodivahetus — vestleja läks kohe üle vene keelele. Näites (6) läheb Olja ühist tuttavat taga rääkides spontaanselt üle vene keelele:

(6) Kersti: no õu:dsalt õpivad sekretäriks, jah.

((NAER)).

Kersti: vaata misgused tal (.) jalad on tal.

Agnes: ng=missgsd need jalad siis on.

Olja: ТОЛСТЫЕ.

Kersti: on jah paksud=jalad.

Seega võib eeldada, et pinnal mittepeegelduvad probleemilahendused on perifeersed ja haruldased. Siit tuleb küsimus: kas me jätame teksti pinnal mittepeegelduvad probleemilahendamised SS alla või otsustame, et SS-ga on tegu ainult siis, kui probleemilahendamine peegeldub ka teksti pinnal ja katkestab teksti voolavuse. Me oleme valinud teise variandi, s.t me ei tõlgenda praegusel juhul voolavas tekstis esinevaid keelevigu vms SS-na, vaid jätame nad SS alt välja, nagu seda tehakse ka parandusmehhanismi tõlgendustes.

2.4. Kokkuvõte

Seega erineb meie SS määratlus muudest määratlustest kahe tunnuse poolest:

— me ei arvesta SS defineerimisel teadlikkust. SS alla kuuluvad nii teadlikud kui automaatsed probleemilahendamise võtted;

— me määratleme SS alla ainult need juhtumid, kus probleemilahendamise protsess peegeldub teksti pinnal ning jõuab selliselt kuulajani.

Seega oleme jõudnud oma SS määratluses selleni, et tegelikult on konversatsioonianalüüsis kasutatav mõiste *parandusmehhanism* (*repair organization*) ja SS võõrkeele kasutamise analüüsis sama asi. On loogiline, et kui kõnelejal on olemas emakeeles keelelistest raskustest väljatulemise masin, siis ta kasutab sama masinat ka võõrkeele puhul, mida ta vajadusel vaid võõrkeelele sobivaks kohendab.

Erinevused emakeele ja võõrkeele kõneleja vahel on eelkõige kahesugused:

— kuigi ka emakeele kõneleja on tihti ajapuuduses, vajab ta tavaliselt vähem aega oma teksti moodustamiseks kui võõrkeeles kõneleja, s.t viimasel on eeldatavasti enam otsuste edasilükkamise vajadusi;

— emakeele kõnelejal on väga harva probleeme sellega, et ta lihtsalt ei tea mõnda sõna või grammatilist vormi, võõrkeele kõnelejal oleneb see keeleoskuse astmest, kuid on kindlasti alati palju suurem probleem.

3. SUHTLUSSTRATEEGIAE LIIGITUS

Suhtlusstrateegiate taksonoomiaid on eri autorid loonud erinevalt aluselt (vt liigituste loendit Dörnyei, Scott 1997: 196–197; ülevaadet mõjukamatest liigitustest Cook 1993: 119–128), kuid keskseid aluseid on olnud kaks.

SS uurimise varasemal etapil liigitati strateegiaid eelkõige tulemuse, probleemist jagusaamise vahendite alusel, seega nende sõnade alusel, millega kõneleja kavatses ja puuduva vahendi asendab. Selliseid liigitusi esindavad nt E. Tarone ja E. Bialystok (Tarone 1980; Bialystok 1990) ning C. Faerch ja G. Kasper (Faerch, Kasper 1984). Näiteks E. Tarone strateegialiigitus:

- vältimine (*avoidance*): kõneleja väldib suhtlusprobleemi;
- parafras (paraphrase). Parafraasistrateegiad kompenseerivad L2 sõna, mida kõneleja ei tea;
- teadlik liikumine oma emakeelele;
- abiotsimine teiselt;
- mitteverbaalsed tegevused.

1980. aastatel tegeles strateegiaprobleemidega rühm uurijaid Nijmegeni ülikoolis Hollandis (E. T. Kellerman, T. Bongaerts, N. Poulisse jt). Nad kritiseerisid varasemat vahendikeskset liigitust ning pakkusid liigituse aluseks protsessuaalsuse, täpsemalt seest-välja protsessi (mõttest tekstini). Strateegiad on neil jagatud teadmiste alusel, mida kõneleja kasutab. Nii jagab N. Poulisse (1990) strateegiad kaheks arhistrateegiaks vastavalt sellele, milliste teadmiste abil puuduv sõna või muu element kompenseeritakse:

- kontseptuaalne arhistrateegia, mida kasutades analüüsib kõneleja mõiste semantiliselt olulisteks osadeks;
- lingvistiline arhistrateegia, mis toetub inimese tuletuslikule loovusele, mille abil kõneleja loob uue sõna toetudes oma teadmiste L2 tuletusreeglitest ja rakendades neid L2 sõnale.

3.1. Meie liigituse alused

Kuna me jõudsime omapoolses SS määratlemises tulemuseni, et SS puhul on tegu sama nähtusega mis parandusmehhanismi puhul, siis leiame, et ka strateegiate liigitamine peaks toimuma samadel alustel kui parandusmehhanismi liigendamine.

Meie liigitus toetub kuuele alusele:

- suhtlustasand, millele strateegia rakendatakse;
- kelle tekstile strateegiat rakendatakse;
- strateegia kasutamise algataja ja lahenduse pakkuja;
- strateegia kasutamise protsessi suund;
- pakutud lahenduse korrektsus;
- protsessi või lahenduse kommenteerimine.

Esiteks saame jaotada strateegiad vastavalt suhtlustasandile, kus probleem lahendatakse. Sellisel juhul on kolm tasandit:

- kõnevooru tasand;
- teema tasand;
- lausungi/sõna tasand.

Kahel esimesel tasandil rakendatakse strateegiat L2 tekstile ning algataja ja probleemi lahendaja on L2 kõneleja ise. Tal on kaks põhivõimalust: keeldumine ja katkestamine.

Esimene otsustamine toimub kõnevooru tasandil. Siin on kaks võimalust:

— suhtleja võib võtta kõnevooru, mida talle pakutakse, kuid võib ka kasutada SS ja mitte võtta, sest vooru võtmine on tema jaoks probleemiks;

— ta võib võetud vooru lõpuni kõnelda ja võib kasutada SS ja vooru pooleli jätta.

Teine otsustamine toimub teema tasandil. Ka siin on kaks suurt jaotust:

— L2 kõneleja võib teemast keelduda. Siin on tal kaks võimalust: juttu mitte jätkata või asendada pakutud teema teisega;

— L2 kõneleja võib aktsepteeritud teema katkestada. Siis on tal kaks võimalust: kas lõpetada ja pakkuda vooru partnerile või vahetada teemat.

Kolmas otsustamine toimub lausungi ja sõna tasandil. Kõneleja võib sattuda raskustesse ning kasutada lausungi/sõnatasandi SS.

Lausungitasandi strateegiad on jaotatavad detailsemalt. Siintoodud mudel on Tiit Hennoste tehtud arendus konversatsioonianaalüüsi (Schegloff *et al.* 1977) ning diskursuseanalüüsi (Enkvist, Björklund 1985) mudelite põhjal. SS kasutamise protsessuaalne mudel näeb välja järgmine:

1. Tekib probleem. Selle põhjused võivad olla mitmesugused ja need meid siinkohal ei huvita.

Probleem võib olla nii L2 kõneleja tekstis kui ka tema partneri tekstis. Seega saame jaotada strateegiad kaheks vastavalt sellele, kelle tekstis probleem on ja kelle tekstile strateegiad rakendatakse.

Probleemist võib märku anda ja SS kasutamise algatada nii L2 kõneleja kui ka partner. Seega on strateegiad jagatavad vastavalt sellele, kes algatab SS kasutamise.

2. Järgnevalt algab avalik probleemi lahendamise protsess, mis peegeldub teksti pinnal probleemilahendamislõiguna. S.t tegu on kõne lineaarses voolus oleva lõiguga, mille jooksul üks kõneleja või mõlemad kõnelejad probleemile lahendusi otsivad. Selles kasutatakse vahendeid ja võtteid, mis pole mitte otsitavad/probleemsed sõnad või konstruktsioonid, vaid on ainult või ennekõike otsimisprotsessi osad, otsimise abivahendid.

Lahendusprotsess võib olla suunatud ette (edasilükkamine/ennetamine) või taha (reformuleerimine). Esimene variant on selline, kus kõneleja ei suuda vajalikku sõna või konstruktsiooni leida nii, et teksti voolavus säiliks, ning lükkab otsustamise edasi või küsib partnerilt abi. Teine on juba varem sõnastatud lahenduse ümbertegemine, muutmine.

Et suhtlejalatel on lahendada erinevad probleemid ja kasutada erinevad võtted ja vahendid nii edasilükkamise kui ka reformuleerimise tarvis, siis me saame esitada nende protsesside tüpoloogia probleemilahendamise lõikude ehituse alusel.

Kõnelejad võivad kasutada ühes probleemilahendamise lõigus ainult ühte võtet või üksteise järel mitut võtet, kui ta ühe abil rahuldava lahenduseni ei jõua. Nt võib alustada edasilükkamisega, kuid kui probleemi lahendamine selle abil ei õnnestu, siis minna sujuvalt üle mingi valmis tekstiosa reformuleerimisele. Või võib alustada ise probleemi lahendamist ja kui see ei õnnestu, siis küsida abi partnerilt.

3. Selle protsessi tulemusel jõutakse mingi lahenduseni. Probleemi võib lahendada nii L2 kõneleja kui ka tema partner. Seega

on strateegiad jagatavad vastavalt sellele, kes algatab SS kasutamise ja kes selle lõpule viib. Saame neli rühma:

— L2 kõneleja enda algatatud ja tema enese lõpule viidud strateegiad;

— L2 kõneleja algatatud strateegiad, mille viib lõpule partner;

— partneri algatatud strateegiad, mille viib lõpule L2 kõneleja;

— partneri algatatud strateegiad, mille viib lõpule partner ise.

Kaks neist rühmadest on monoloogilised, mille puhul algataja ja lahenduse andja on sama isik. Kaks rühma on dialoogilised, milles probleemi lahendamine toimub vestlejate ühistöös. Viimasel puhul võib üleminek ühelt kõnelejal teisele olla küllalt keerukas.

Esiteks, me määratlesime strateegiad ainult selle põhjal, kes algatab ja kes pakub lahenduse. Seega ei ole alusena oluline, millal täpselt teine pool kõnejärje üle võtab. Teine võib järje üle võtta kohe pärast protsessi algatust, aga võib seda teha ka siis, kui esimene kõneleja on juba ka ise mingit lahendust pakkunud, kuid teine pool ei pea seda sobivaks lahenduseks.

Teiseks, kõnejärg võib protsessi jooksul vahetuda üks kord või ka mitu korda. Ka see ei ole strateegia määratlemisel oluline.

4. Saadud lahendust saame hinnata kahest seisukohast: suhtlejate rahulolu ja keeleline korrektsus/sobivus.

Esiteks, see võib olla suhtlejaid rahuldav lahendus. Siis on protsess lõppenud. Kui see aga ühte neist ei rahulda ja too sellest ka märku annab, siis algab protsess otsast peale. Sellisel juhul on loomulikult alati tegu reformuleerimisega.

Teiseks, saadud lahendus võib keelekasutuse seisukohast olla nii korrektne/hea kui ka ebakorrektne/halb. Viimasel juhul me saame näidata, millised need halvad tulemused võivad olla, s.t esitada võimalike halbade lahendite loendi.

5. Suhtlejad võivad lahendusprotsessi ja tulemust eksplitsiitselt kommenteerida. Kommentaariks sobib nii sõna kui ka lause, mis väljendab teatud suhtumist või hinnangut protsessile või tulemusele. Kommenteerida võib enne protsessi, protsessi käigus või pärast.

Seega on strateegia kasutamisel konkreetses tekstis alati tegu mitme komponendiga, millest teksti pinnal olev SS kasutamise lõik koosneb. Lõigu maksimaalmudeli komponendid on:

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

- algatamise märguanne;
- lahendamise protsess;
- lahendamise tulemus/lahendus;
- kommentaar.

3.2. Meie suhtlusstrateegiate liigitus

Järgnevalt anname ülevaate SS omapoolsest liigitusest. SS lähteloend kõigist senileitud strateegiatest pärineb Zoltán Dörnyeilt ja Mary Lee Scottilt (Dörnyei, Scott 1997: 188–194). Seal on toodud 33 põhistrateegiat, millest kolmel on alastrateegiad, kokku 40 strateegiat. Iga strateegia juures anname selle ingliskeelse nimetuse, numbri Dörnyei ja Scotti tabelis ning võimaluse korral ka venelaste eesti keelest pärit näite. Strateegiad, mille me oleme lisanud varasemale loendile, on märgitud sõnaga *uus*.

3.2.1. Kõnevoorutasandi strateegiad

Kõnevoorutasandil on tegu strateegiatega, mille on algatanud ja ka lahendanud L2 kõneleja. Võimalusi on kaks:

1) voo­rust keeldumine (uus). Kui Taavi ja Ivar küsivad Julialt tema sünnikoha — Udmurtia — kohta, siis Julia ei võta Taavi küsimust vastu, reageerides antud kontekstis ebamäärase üneemiga:

Taavi: lihtsalt riik onju.

Julia: jah (.) lihtsalt riik.

Taavi: mingi osariik.

Julia: mmh

Ivar: maakond jah.

2) voo­ru poolelijätmine (uus). Näites Katja võtab voo­ru, kuid ei lõpeta seda, vaid jätab pooleli. Voo­ru lõpetab Agnes:

Kersti: ta käib sää­l Annemõisa koolis.

Olja: m::hn

Agnes: mis klassis ta käib. kaheksandas või üheksandas.

Katja: mm nüüd ta käib [õ õh]-

Kersti: [üheksandas klassis]

Agnes: õhtukoolis või.

3.2.2. Teematasandi strateegiad

Ka teema tasandil on tegu L2 kõneleja enda algatatud ja ka enda läbi viidud strateegiatega. Strateegiaid on kaks:

1) teemast keeldumine. Sel juhul võib L2 kõneleja kasutada kahte võimalust.

1a) L2 kõneleja võib osutada, et ta ei soovi pakutud teemat vastu võtta (*topic avoidance*, Dörnyei ja Scotti strateegia 2). Näites tahab Taavi teada, millised õppeained Vitalile meeldivad, kuid Vitali ei lähe teemaga kaasa:

Taavi: a:a mis su:le kõige rohkem meeldib.

Vitali: (..) ä:h (.) ma ei tea (.) midagi ei

1b) L2 kõneleja võib asendada esialgse teema millegi muuga (*message replacement*, str 3). Pole näidet.

2) teema poolelijätmine (*message abandonment*, str 1). L2 kõneleja võtab küll teema vastu, kuid ei vii seda lõpuni, vaid jätab pooleli. Siin on samuti kaks alastrateegiat:

2a) kõneleja jätkab oma kõnevooru mingi muu teemaga. Järgnevas näites lõpetab Olja oma eesti keele oskuse teema ja läheb üle passide teemale:

Agnes: a:a ну (.) ну on teil (.) по=русский=да вам трудно
эстонск учить

Olja: mul=e:i (.) minu ema räägib mul on sinine pass (.) ja isal=emal mõlemal

2b) kõneleja jätab lihtsalt teema arendamise pooleli ja vaikib. Pole näidet.

3.2.3. Sõna/lausungitasandi strateegiad

Selle tasandi strateegiad on jagatavad järgmiselt aluselt:

— kelle tekstis on probleem, kas L2 kõneleja tekstis või tema partneri tekstis;

— kes algatab SS kasutamise ja kes pakub lahenduse;

— kas toimub edasilükkamine/probleemi ennetamine või varasemast tekstist leitud probleemikoha reformuleerimine;

— kas saadud lahendused on korrektsed või mitte;

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

— kas, kes ja kuidas kommenteerib probleemi lahendamist.

Vaatleme kõigepealt neid strateegiaid, mida kasutatakse L2 tekstis olevate probleemide lahendamiseks.

3.2.3.1. Probleem on L2 kõneleja tekstis

Selles rühmas saame välja tuua kaks alarühma vastavalt protsessi suunale: edasilükkamise ja reformuleerimise.

3.2.3.1.1. Edasilükkamine

Edasilükkamine tähendab olukorda, kus kõneleja ei jõua normaalse kõnetempoga oma teksti teha ning lükkab seetõttu mingi järgneva tekstiosa tegemise edasi. Tekib aeg, mille jooksul kõneleja ei jätka oma teksti. Seda aega võib ta mitmeti täita:

1) edasilükkamispaus (uus);

2) kõneleja võib täita selle pausi mitmesuguse ainesega, mis ei ole mitte otsitav järg, vaid pausitäide:

2a) üneemid (uus), näiteks *mm*, *ee* jne;

2b) sõna venitamine (uus);

2c) verbaalsed pausitäitjad-partiklid (*use of fillers*, str 20). Eesti keeles on sagedane partikkel *noh*, aga partikli funktsioonid esinevad ka *sis*, *nagu*, *see* jm;

2d) puhas sõnakordus (*self repetition*, str 21a; *other repetition*, str 21b):

Taavi: kus=su maakoht asub.

Vitali: ah (.) e: (..) seal (.) Venemaal.

Taavi: mis koht

Vitali: Venemaal.

Taavi: aga mis koht kas see

2e) mitteverbaalsed pausitäitjad (žestid, miimika jms) (uus). Ei ole fikseeritud praegustes näidetes.

Tegelikus suhtluses esinevad need võtted sagedasti koos, nagu järgnevas lausungis:

(.) no see on väga suur riik aga (..) s:s (.) ta on no nagu Venemaa on (.) noh (.) vot

Sealjuures on oluline, et need pausitääjad võivad tekstis olla üksnes pausitääitjad, kuid neil võib olla ka selliseid funktsioone, mille abil kõneleja kommenteerib oma otsimisprotsessi. Nt võib ta öelda partiklit küsiva intonatsiooniga, osutades, et ta otsib sõna, või intonatsiooniga, mis osutab sõna leidmisele. Samuti võivad mõned pausitääitjad, eeskätt partiklid, täita samal ajal ka muid pragmaatilisi funktsioone peale SS rolli;

3) sõna oletamine/sissepiiramine, mille käigus L2 kõneleja pakub üksteise järel mitut sõnavarianti, kuni jõuab sobivani (*retrieval*, str 15). Ei esinenud meie näidetes.

Edasilükkamist saab algatada ainult vastava teksti kõneleja ise, meie puhul seega L2 kõneleja. Edasilükkamised saame jagada kahte rühma vastavalt sellele, kes vajaliku järje annab:

- L2 enese läbiviidud edasilükkamine;
- L2 partneri läbiviidud edasilükkamine.

Esimene rühm on selline, kus L2 kõneleja algatab probleemi lahendamise, viib selle ise ka lõpuni ja pakub välja lahenduse.

Teisel juhul algatab küll L2 kõneleja probleemi lahendamise, kuid lahenduse pakub välja tema partner. Selle rühma edasilükkamised jagunevad kaheks:

— esiteks võib L2 kõneleja keset lausungit takerduda, millest partner saab järeldada, et ta ei oska edasi minna. Vajaliku sõna või lausungijätku ütleb partner, küsimata tegelikult, kas teine abi soovib või mitte (uus):

Julia: a ma olen sündinud (.) Izevskis see on sealt (.)

Taavi: Poolas

— teiseks võimaluseks on L2 kõnelejal pöörduda avalikult abi saamiseks vestluspartneri poole. See jaguneb kaheks:

a) otsene abiküsimine (*direct appeal for help*, str 24a). Ei esinenud;

b) kaudne abiküsimine (*indirect appeal for help*, str 24b), mille puhul L2 kõneleja ei kasuta mitte otsest küsimust, vaid näiteks küsivat tooni, pilku vms. Järgnevas näites kasutab Vitali küsivat tooni sõnades *noh* ja *need*:

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

Taavi: (.) teil mingeid (.) neid (.) fänne ka klassis on mingit lauljate fänne või

Vitali: jah (.) see tüdrukud

Taavi: tüdru [kud]

Vitali: [see] jah (.) see back street boys=on ve.: kõik (..)

noh [need]

Ivar: [hullud] on

Taavi: back street boys [järgi]

Vitali: [jaa]

3.2.3.1.2. Reformuleerimine

Reformuleerimine on protsess, mille puhul L2 kõneleja on midagi välja ütelnud, kuid siis leiab ta ise või tema partner, et öeldus on midagi valesti, ebasobiv jne. Seejärel toimub juba väljaöeldud osa muutmise protsess, kuni jõutakse uue lahenduseni. Reformuleerimisvõimalusi on viis:

1) parandamine, mille korral kõneleja vahetab sisuliselt või grammatiliselt väära sõna või lauseosa uue vastu välja (*self repair*, str 16a):

Taavi: Ivar: a miks sa tahad Poola (.) minna elama.

(---)

Julia: lähen seal üle- ülikooli

2) täiustamine/parafraaseerimine, mille puhul kõneleja teeb samasuguse vahetuse kui parandamisel, kuid selle põhjuseks pole vale sõna või vorm, vaid iseenesest korrektse vormi asendamine paremaga (sobivam sünonüüm jms) (*self rephrasing*, str 17):

Taavi: küsi ka midagi.

Vitali: mis te õuel teete (.) või mängite.

3) lisamine, mille puhul lisatakse mingi sõna või lauseosa tagantjärele lausesse korduse abil (uus; varem koos eelmisega *self rephrasing*, str 17):

selle (.) pärast ta ei kanna (.) seelikut ei kanna

4) kustutamine, mille puhul visatakse mingi sõna või lauseosa tagantjärele lausest välja. Tavaliselt saab seda teha kommentaariga või lauseosa kordusega (uus). Meie tekstides ei ole näidet.

5) restruktureerimine, mis on lause poolelijätmine ja oma plaanitud mõtte ütlemine teise lausega (*restructuring*, str 8):

Ivar: a miks sa tahad Poola (.) minna elama.

Julia: noh ega ma pra- noh ma s- pärast ma sõidan noh (..) vi- (.) viie aasta pärast

Ka reformuleerimist saab jagada olenevalt sellest, kes tõstatab probleemi ja kes selle lahendab. Siin on aga võimalikud neli kombinatsiooni:

— L2 kõneleja ise algatab probleemi ja ise ka lahendab selle;

— L2 kõneleja algatab probleemi, kuid selle lahendab tema partner;

— partner algatab probleemi, kuid selle lahendab L2 kõneleja;

— partner algatab probleemi ja lahendab selle ka ise.

Esimese võimaluse puhul leiab L2 kõneleja ise, et tema eelnevas jutus oli midagi sellist, mis vajaks korrigeerimist, ning viib ka ise selle korrigeerimise läbi.

Teisel juhul signaalib L2 kõneleja, et ta soovib teha reformuleeringut (nt jätab oma lausungi pooleli vms), kuid ta ise ei tee muudatusi, vaid need teeb tema eest partner. Selle rühma saab jagada kaheks:

— esiteks võib kõneleja keset lausungit takerduda, kuid reformuleeringu teeb tema asemel partner, küsimata, kas teine abi soovib (uus);

— teiseks võib L2 kõneleja pöörduda avalikult abi saamiseks partneri poole. Ka siin on kaks võimalust, nagu edasilükkamise puhul (vt lõik 3.2.3.1.1).

Kolmas rühm on selline, kus partner algatab reformuleerimise kasutamise, osutades, et midagi oli L2 kõneleja eelnevas jutus ebasobivat. L2 kõneleja ise teeb oma tekstis korrektiivid (*response repair*, str 33b). Partner võib anda märku L2 kõnelejale probleemist kahel viisil:

— otseselt (küsites);

— kaudselt (pilguga, küsiva tooniga kordusega jne).

Neljas rühm on reformuleerimised, mille puhul partner algatab korrigeerimise ja viib selle ka ise läbi. Ta pakub omalt poolt

välja sobiva sõna, vormi vms L2 kõneleja teksti paremaks või korrektsemaks tegemiseks (*other repair*, str 16b).

3.2.3.1.3. Protsessi tulemused

Mõlema protsessi kasutamise tulemuseks on alati mingi lahendus, valitud sõna või lausejätk olenemata sellest, kas kasutati edasilükkamist või reformuleerimist. See võib olla suhtlejaid rahuldav või mitterahuldav ja keeleliselt korrektne või ebakorrektn. Esimene variant meid tüpologia tegemisel ei huvita, sest mitterahuldav lahendus toob kaasa lihtsalt uue protsessi. Teine variant on aga liigendamisel oluline ja siin me saame välja tuua need keeleliselt ebakorrektsed lahendused, mida varasemates tüpoloogiates on välja pakutud:

1) mõiste (sõna, väljendi) väljaütlemine kirjelduse või näite kaudu (*circumlocution*, str 4):

Taavi: (..) äge=siis (..) mis kanalid sulle meeldivad.

Vitali: siis mulle meeldivad nisukesed lastekanaalid (..) ja: puh (..) kaks (..) kolm (..) see (..) öösed (..) kanaalid

2) mõtte väljaütlemine üldisema tähendusega sõna kaudu (*approximation*, str 5). Näiteks ei osanud Julia määratleda oma sünnimaa Udmurtia staatust ja proovis seda teha üldisema sõna "riik" abil:

Julia: no nagu riik see on jah.

Ivar: vabariik vä.

Julia: (..) mitte vaba aga riik on.

3) üleeksplitsioneerimine, mille puhul kasutatakse rohkem sõnu antud kommunikatiivse eesmärgi jaoks, kui vaja oleks (*waffling*, str 18). Näites püüab Julia teistele selgitada Udmurtia staatust:

Julia: jaa (..) aga (..) see on Venemaa jaa (..) aga on Udmurtia vot (..) ja seal (..) on see pealinn Izevsk ja seal ma sündisin.

4) üldsõnade (*asi, ese, tegema* jms) kasutamine konkreetsete sõnade asemel (*use of all-purpose words*, str 6). Näiteks kommenteerib Vitali erootikasaadete vaatamist:

Vitali: ma vaatasin ükskord

Taavi: ooh?

Vitali: nii (he he) nii (.) päris hästi ikka o- oli (.) asi.

5) sõna või sõnalõpu posisemine ebaselgelt (*mumbling*, str 13). Siin on probleem, kuidas eristada seda strateegiat suulises kõnes tavalisest sõnade lühendamisest. Lühenemised toimuvad enamasti kiirkõnelistes kõrvalepõigetes ja seal ei muutu hääli vaiksemaks. Posisemise puhul on eesmärk varjata oma ebakindlust nt käände valikul ja varjatavas kohas muutub hääli tavaliselt vaiksemaks. Ei esinenud meie näidetes;

6) keeleväliste või parakeeleliste strateegiate kasutamine keeleliste asemel (*mime*, str 19). Näites kasutab Vitali mitteverbaalseid vahendeid (*öäk* + vastav miimika) oma lausungi lõpetamiseks:

Taavi: ja=siis=on üks film nimelt ai knõu vhat ju did laast summer

Ivar: ahaa

Vitali: a:a siis seda tean ka siis see (.) öäk

7) uute, keeles olematute sõnade tuletus (*word coinage*, str 7). Ei esinenud meie näidetes;

8) otsetõlge, mis on leksikaalse üksuse, idioomi, liitsõna või struktuuri tõlkimine L1/L3-st L2-te (*literal translation*, str 9). Vitali kasutab sõnatüve *kompuutri-* ilmselt vene keele mõjul (otsetõlge), sest eesti kõnekeeles on kinnistunud sõna *arvutimängud* või siis *mänguautomaadid*.

Vitali: noh käime seal kompuutrisaalis õ:m lähedal

9) L1/L3 sõnahääduse ja morfoloogia kasutamine L2 sõnas (*foreignizing*, str 10). Näiteks:

Vitali: noh käime seal kompuutrisaalis õ:m lähedal.

Ivar: [jah]

Vitali: [anne] kohvikus.

Ivar: a:a käite=seal=selles.

Vitali: jaa multimeedia se- keegel mängime

10) koodivahetus, mis on üleminek emakeelele või eeldatavale ühisele kolmandale keelele kas ühes sõnas või terves lõigus (*code-switching*, str 11):

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

Taavi: (..) sina:: sina Vitalik tunned ka Ksenjat=va.

Vitali: (.) ah (.) jaa (.) это Ксюша (.) да

11) sarnase kõlaga sõnade kasutamine, mille puhul kasutatakse ebakindla sõna asemel sõna või olematut häälikurida, mis kõlaks enam-vähem samuti (*use of similar-sounding words*, str 12). Ei esinenud meie näidetes.

12) sõna vahelejätmine ja edasiminekuks, nagu oleks sõna välja öeldud (*omission*, str 14). Näites ei osanud Katja välja öelda sõna *masinakiri*:

Katja: massina (.) õppib veel

Kersti: masin [ng see]

Katja: [jah]

Agnese: [ag(..)] no=se=no=se masinakiri.

Katja: jah

13) arusaamise teesklemine, mille puhul kõneleja nt vastab küsimusele umbes, et juttu edasi viia, ning alles hiljem võib selguda, et ta ei olnud aru saanud (*feigning understanding*, str 22).

Toodud ebakorreksete lahenduste puhul on vaja kommenteerida kahte küsimust.

Esiteks võib nende puhul tegu olla kahe erineva võimalusega:

— nad võivad olla valikud, mis on tehtud ilma igasuguse edasilükkamise või reformuleerimiseta voolavas tekstis. S.t meil pole tegu teksti pinnal väljenduva strateegiaprotsessiga. Selliseid valikuid me ei käsita oma definitsiooni järgi SS-na;

— sellistele keelekasutustele võib eelneeda edasilükkamine või reformuleerimine. Sellisel juhul käsitame neid kui SS ebaõnnestunud tulemusi. Sel puhul võib olla tegu nii kõneleja ressursside defitsiidiga üldises mõttes kui ka sellega, et konkreetne sõna või grammatiline konstruktsioon ei meenu just konkreetsel hetkel. Põhimõtteliselt võib eeldada, et viimane nähtus on sagedasem, sest otsimine ju toimub.

Teisalt, nähtused jagunevad keeleliselt kahte rühma:

— esimene rühm (1–6) on selline, kus kõneleja asendab “oodatava sõna” üldisema sõnaga/mittesõnaga või ühe sõna rohkemate sõnadega. Nende nähtuste tõlgendamine ebaõnnestumisena on tegelikult problemaatiline, sest otsitud “oodatav sõna” lähtub kir-

jaliku redigeeritud teksti keelelisest ideaalist. Suulises kõnes on aga üldisemate sõnade või mitteverbaalsete vahendite kasutamine konkreetsete sõnade asemel väga tavaline ning seda ei saa mitte alati tõlgendada ebaõnnestumisena ega mitte ka ressursside defitsiidina (vt nt Hennoste 1998, 1999);

— teine rühm (6–13) on selline, kus on selgelt tegu keelevahendi puudumisega kas antud keelendi pakkuja repertuaarist üldse või sellega, et tal ei tule sobiv vahend hetkel meelde. L2 keelevahend asendatakse millegi muuga, kas mingi teise keele vahenditega või ise väljamõeldud elementidega.

3.2.3.1.4. Kommenteerimine

Suhtlejad võivad esitada omapoolse kommentaari (vabanduse, hinnangu vms) strateegiaprotsessi kasutamise alguses, keskel või lõpus. Kommentaare saavad esitada nii L2 kõneleja kui ka tema partner. Kumbki saab esitada kommentaare nii omaenese tegevuse või selle tulemuse kohta kui ka partneri tegevuse ja tulemuse kohta. Seega on neli suurt rühma:

- L2 kõneleja kommenteerib oma tegevust/tulemust;
- L2 kõneleja kommenteerib partneri tegevust/tulemust;
- partner kommenteerib oma tegevust/tulemust;
- partner kommenteerib L2 kõneleja tegevust/tulemust.

Seega ka siin on tegu kahe variandiga: monoloogi või partnerite ühistööga. Viimasel juhul on kaks võimalust: teine inimene võib anda hinnangu omaalgatuslikult ja SS läbiviija võib küsida hinnangut kaasvestlejalt. Omaalgatuslikud kommentaarid on järgmised:

1) L2 kõneleja või partner võib hinnata enese tekstis kasutatud sõna (*verbal strategy markers*, str 23). Näites ei ole Julia päris kindel, kas ta mäletab poolakeelset sõna õigesti:

Julia: glupij vist see on (.) noh loll jah

2) L2 kõneleja võib kommenteerida/hinnata partneri pakutud sõna või vormi. Selleks on tal kolm võimalust: pakutu kordamine, pakutu tagasilükkamine, pakutu sobivuse kinnitamine;

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

2a) pakutu kordamine (*response repeat*, str 33a) on partneri pakutud korrektse vormi kordamine peale partneri pakutud parandust või jätku. Näites näeme, kuidas Taavi sõnastab oma arvates sobiva vaste Vitali mitteverbaalsele eneseväljendusele (*öäk*). Vitali kordab seda.

Taavi: kas sulle (.) bioloogia meeldib

Vitali: (.) mis?

Taavi: e: [bioloogia]

Ivar: [loodusõpetus]

Vitali: öäk

Taavi: jumala jama a: mis sul [lemmi-.]

Vitali: [jama asi]

2b) pakutu kinnitamine (*response confirm*, str 33e), milles L2 kõneleja annab kinnitava sõnaga (*jah, mhmh*) märku, et partner on pakkunud sobiva lahenduse probleemile:

Katja: massina (.) õppib veel

Kersti: masin [ng see]

Katja: [jah]

Agnes: [ag(..)] no=se=no=se masinakiri.

Katja: jah

2c) pakutu tagasilükkamine (*response reject*, str 33f), mille puhul L2 kõneleja lükkab partneri pakutu tagasi ilma omapoolset alternatiivi pakkumata. Näites lükkavad Katja ja Olja tagasi Agnese interpretatsiooni nende varasemast lõpetamata jäetud vastusest selle kohta, kas nende kooli pidudel tantsivad poisid omavahel või tüdrukutega.

Agnes: a:a (..) poisid ka?

Olja: poisid [ka no]

Agnes: [poisid] ka poistega=võ?

Katja: eee

Olja: ei

Kersti: aaa (..) poisid tüdrukutega (...) omavahl ei tantsi võ.

3) partnerikommentaar, mille puhul partner kommenteerib L2 kõneleja tegevust omaalgatuslikult (uus). Ta võib seda nii kinnitada kui ümber lükata. Ei esinenud meie tekstides.

Lisaks omaalgatuslikule kommenteerimisele on võimalik küsida kommentaari/hinnangut kaasvestlejalt. Siin on neli võimalust:

1) L2 kõneleja võib küsida partnerilt kommentaari oma teksti kohta, et uurida, kas öeldu oli korrektne. See on oma korrektsuse kontroll (*own accuracy check*, str 32). Seda võib teha otseselt küsides või kaudselt (nt korrates sõna küsiva intonatsiooniga):

Taavi: (..) sina:: sina Vitalik tunnend ka Ksenjat=va.

Vitali (Julialt): (.) ah (.) jaa (.) это Ксюша (.) да

2) partner võib küsida L2 kõnelejalt kommentaari, et saada kinnitust, kas ta on L2 kõneleja tekstist õigesti aru saanud. Ka siin on võimalik küsida otse (uus) või kaudselt (nt partner parafraseerib ja/või laiendab L2 kõneleja teksti (*interpreted summary*, str 30)). Pole näidet;

3) partner võib küsida L2 kõnelejalt kommentaari oma pakutud probleemilahenduse variandi kohta, nt selle kohta, kas tema pakutust on aru saadud või kas see sobib L2 kõneleja arvates (uus).

3.2.3.2. Probleem on partneri tekstis

Teine suur rühm strateegiaid on selline, mille puhul pole probleem mitte L2 kõneleja tekstis, vaid tema partneri tekstis, millest L2 kõneleja aru ei saa. Sellisel juhul on kaks võimalust:

— L2 kõneleja küsib partnerilt abi;

— partner kontrollib ise, kas temast aru saadakse, ja vajaduse korral muudab oma teksti või lisab selle kohta kommentaari.

Mõlemal juhul on tegu reformuleerimisstrateegiatega, mille kasutamist partnerilt oodatakse.

L2 kõnelejal on abipalumiseks mitu võimalust:

1) korduse küsimine (*asking for repetition*, str 25). Palutakse korrata öeldut. Ei esinenud meie näidetes;

2) selgituse küsimine (*asking for clarification*, str 26):

Julia: (.) mida? mis=see=on ropendada

Ivar: tunnete roppe sõnu eesti keeles

Julia: (.) mis see on (.) ropp sõnu

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

3) kinnituse küsimine selle kohta, et ollakse õigesti aru saanud (*asking for confirmation*, str 27; *guessing*, str 28):

Taavi: Mis sul lemmikfilm on nagu

Vitali: (.) minu? (.) speed

4) mittemõistmise väljendus (*expressing non-understanding*, str 29). Näiteks partneri jutu laiendatud ülekordamine või parafraseerimine, et teha kindlaks, kas partnerist ollakse õigesti aru saanud:

Taavi: (.) sat teve sul=on=ka=sees=vä.

Vitali: aah?

Taavi: sta (.) satelliit teve on=sul=ka=sees=vä.

Vitali: nu: see ostankino või (.) rtl jah

Teine võimalus on selline, et partner ise algatab oma jutu reformuleerimise L2 kõneleja huvides. Sellisel juhul kasutab ta algatuseks küsimist (*comprehension check*, str 31), et näha, kas kaaslane jõuab sind jälgida. Meie näidetes ei kasutatud.

Partner võib probleemi mõlemal juhul lahendada reformuleerides oma juttu kahel moel:

1) oma jutu ümbersõnastamine (*response rephrase*, str 33c). Siin saab kasutada kõiki reformuleerimisstrateegiaid. Seda esines eesti laste kõnes teatud terminite või sõnade ümbersõnastamisel juhul, kui partner oli märku andnud, et ei saa aru:

Taavi: kas sulle:: (.) bioloogia meeldib.

Vitali: mis?

Taavi: ee [bioloogia]

Ivar: [loodusõpetus]

Vitali: öäk

2) reageeringu laiendamine (*response expand*, str 33d), mille puhul partner esitab probleemi laiemas kontekstis. Ei esinenud meie näidetes.

Vajadusel võib partner kommenteerida oma tegevust või pakutud lahendusi (uus).

3.2.3.3. Kokkuvõttev arutus

Mille poolest erinevad meie pakutud strateegiad klassikalisest loendist?

Esiteks, võttes liigituse aluseks SS kui protsessi, saime tegelikult tulemuse, mis näitab, et konkreetne SS on maksimumvariandis mitmest komponendist koosnev protsess, milles klassikaliselt strateegiateks nimetatud nähtused on tegelikult komponendid, strateegia alaosad. Vaatleme näitena ühte lõiku vestlusest:

1. Taavi: (.) teil mingeid (.) neid (.) fänne ka klassis on mingit lauljate fänne või
2. Vitali: jah (.) see tüdrukud
3. Taavi: tüdru [kud]
4. Vitali: [see] jah (.) see back street boys=on ve:: kõik (..)
noü [need]
5. Ivar: [hullud] on
6. Taavi: back street boys [järgi]
7. Vitali: [jaal]

Siin vastab Vitali Taavi küsimusele, kuid jätab oma vastuse pooleli, signaalides seda, et ta ei oska edasi minna (2. rida). Taavi kordab Vitali voo lõppu, ilmselt proovides talle abi anda, kuid ei jõua oma abiga lõpuni (3. rida), sest Vitali segab vahele ja jätkab ise (4. rida). Siit algab üks terviklik strateegia:

1. Strateegia kasutamise algatab Vitali, osutades probleemile oma tekstis. Ta teeb kõigepealt edasilükkamise, milles kasutab venitust (*ve::*). Kuid ta ei tule selle abil oma probleemidega toime ning teeb teise katse, seekord reformuleerimise, algatades restruktureerimise (*kõik..*). Kuid ka uue lausungi puhul ta takerdub ja algatab edasilükkamise (*(..) noh need*). Seega on meil tegu probleemiga L2 kõneleja tekstis. Strateegiakasutus algab L2 kõneleja enda algatatud protsessiga, mida ta kasutab mitu korda, aga ei vii seda ise lõpule.

2. Lahenduse pakuvad üheskoos Ivar (*hullud on*) ja Taavi (*back street boys järgi*). Seega pakub lahenduse partner ja teeb seda omal algatusel, kusjuures pakutud lahendus on keeleliselt korrektne. Tegu on seega suhtlejate ühistööga.

3. Lõpetuseks kommenteerib L2 kõneleja Vitali omaalgatuslikult partnerite pakutud lahendust, kinnitades selle sobivust (*jaa*).

Suhtlusstrateegiat tervikuna saame seega iseloomustada kui mitmesuguste alastrateegiatega lineaarset järjendit, mis võib koosneda erinevast hulgast allstrateegiatest eri kombinatsioonides. Sealjuures on osa seniseid strateegiaid, nimelt protsessi iseloomustavad alastrateegiad, võimelised moodustama ka üksi tervikliku strateegia, kuid osa senistest strateegiatest (ebakorrektsed tulemusi nimetavad alastrateegiad ja kommentaarid) ei saa iseisvalt strateegiaid moodustada.

Teiseks, tüpologia läbitöötamise tulemusena oleme saanud uusi alastrateegiaid, mida senistes loendites ei olnud, kuid mis teoreetiliselt on võimalikud.

Kolmandaks, SS ümberdefineerimise tulemusel saime uusi alastrateegiaid, mida varasemad tüpoloogiad arvesse ei võtnud.

4. KOKKUVÕTE

Artiklis andsime ülevaate võõrkeelt kõneleja suhtlusstrateegiatega määratlemise probleemidest. SS on strateegiaid, mida võõrkeele kõneleja kasutab, kui tema keelevahendite või oskuste komplekt ei ole piisav suhtlusprobleemide lahendamiseks. Andsime ülevaate SS määratlemise põhiprobleemidest ning defineerisime omalt poolt SS.

Meie määratlus erineb varasemast kahes punktis:

- me ei arvesta SS defineerimisel teadlikkust. SS alla kuuluvad nii teadlikud kui automaatsed probleemilahendamise võtted;
- me määratleme SS alla ainult need juhtumid, kus keelelise probleemi lahendamise protsess peegeldub teksti pinnal ning jõuab nii ka kuulajani.

Leidsime, et tegelikult on konversatsioonianalüüsis kasutatav nähtus nimega *parandusmehhanism* (*repair organization*) ja SS võõrkeele kasutamise analüüsis sama asi.

Sellest lähtudes koostasime omapoolse SS liigituse samalt aluselt, kui tavaliselt liigendatakse parandusmehhanismi. Meie liigitus toetub kuuele alusele:

— suhtlustasand, millele strateegia rakendatakse: kõnevoor, teema, lausung/sõna;

— kelle tekstile strateegiat rakendatakse: L2 kõneleja või tema partner;

— strateegia kasutamise protsessi suund: edasilükkamine või reformuleerimine;

— strateegia kasutamise algataja ja lahenduse väljapakkuja, mille puhul on võimalikud neli kombinatsiooni;

— pakutud lahenduse korrektsus: korrektne/mittekorrektne (saab anda mittekorrektsete lahenduste tüübid);

— protsessi või lahenduse kommenteerimine: kes ja kuidas kommenteerib.

Strateegia on meie järgi teksti pinnal toimuv protsess, millel on neli komponenti:

— strateegia algatamise märguanne;

— probleemi lahendamise protsess;

— tulemused;

— kommentaarid.

Osa strateegiaid on monoloogilised, kus kogu strateegiaprotsessi läbiviija on üks ja sama isik (L2 kõneleja või tema partner), osa aga dialoogilised, kus SS viiakse läbi vestlejate ühistöös. Sellisel juhul võib SS kasutamise üleminek ühelt vestlejalt teisele toimuda kas kõnejärje ülevõtja omapoolse initsiatiivina või kõnejärje valdaja otsese või kaudse abiküsimise teel.

Oma tüpoloogias näitasime, et SS on alati lõik teksti pinnal, milles senised strateegiateks nimetatud võtted mängivad alastrateegiate/komponentide rolli. Sealjuures on osa seniseid strateegiaid (protsessi iseloomustavad strateegiad) võimelised moodustama ka üksi tervikliku SS, kuid osa seniseid strateegiaid (eba-korrektseid tulemusi nimetavad strateegiad ja kommentaarid) ei saa iseseisvalt strateegiaid moodustada.

Lisaks, SS ümberdefineerimise ja oma tüpoloogia läbitöötamise tulemusena oleme saanud uusi alastrateegiaid, mida senistes loendites ei olnud, kuid mis teoreetiliselt on täiesti võimalikud.

Eesti keele õpetamisel ja eesti keele õpetamise metoodikas on suhtlusstrateegiatest seni mööda mindud. Selliseid nähtusi ei seleta ega kirjelda süstemaatiliselt õpikud, raamat *Eesti keele suhtluslävi* ega eesti keele kui võõrkeele uurijad.

Oleks vaja uurida, kuidas ja milliseid SS kasutavad erinevat emakeelt valdavad inimesed (nt venelased vrs. soomlased), kuidas erineb SS kasutamine algajatel ja edasijõudnud võõrkeelekasutajatel jne.

Samuti on selge, et selliseid strateegiaid peab mingil viisil õpetama ka eesti keele kui võõrkeele õpetus, kuigi praegu seda eelkõige suurte keele õpetamisel alati ei tehta. Meie situatsioon on aga hoopis teistsugune kui näiteks inglise keele õpetamise situatsioon. Kui inimene on sunnitud võõrkeeles rääkima, siis ta omandab need strateegiad aja jooksul katse-eksituse meetodil. Meil selline sundrääkimine enamasti ei tööta ning me ei saa selle peale loota. Ilmselt ei ole võimalik trennida SS praktilist kasutamist, kuid saab teha suulise kõne analüüsi, et näidata, kuidas seda teksti tehakse ja kuidas teda mõista.

Kirjandus

- Berg, Maarit, Leena Silberberg 1997. *Kato hei: Puhekielen alkeet*. Finn Lectura
- Bialystok, E. 1990. *Communication Strategies*. Oxford: Basil Blackwell
- Biber, Douglas 1988. *Variation across Speech and Writing*. Cambridge UP
- Biber, Douglas 1989. A typology of English texts. — *Linguistics* 27, pp. 3–43
- Chafe, W. L. 1982. Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Ed. D. Tannen. Norwood, N. J., pp. 35–53
- Chafe, Wallace L., Deborah Tannen 1987. The relation between written and spoken language. — *Annual Review of Anthropology* 16, pp. 383–407
- Cook, V. 1993. *Linguistics and Second Language Acquisition*. London et al.: Macmillan Press
- Dörnyei, Zoltán 1995. On the teachability of communication strategies. — *TESOL Quarterly* 29, pp. 55–85
- Dörnyei, Zoltán, Mary Lee Scott 1997. Review Article. Communication Strategies in a Second Language: Definitions and Taxonomies. — *Language Learning* 47, pp. 173–210
- Ehala, Martin, Kristi Saarso, Silvi Vare, Jaan Õispuu 1997. *Eesti keele suhtluslävi (The Threshold Level for Estonian)*. Tallinn: Council of Europe Publishing

- Ek, J. A. van, J. L. M. Trim 1993. *Threshold Level 1990*. Strasbourg: Council of Europe Press
- Emakeel ja teised keeled. 1994. Toim. R. Pool, J. Valge. Tartu: Tartu Ülikool
- Emakeel ja teised keeled II. 1996. Toim. R. Pool. Tartu: Tartu Ülikool
- Enkvist, N. E., M. Björklund 1985. Toward a taxonomy of structure shifts. (Käsikiri.)
- Faerch, C., G. Kasper 1984. Two ways of defining communication strategies. — *Language Learning* 34, pp. 45–63
- Hennoste, Tiit 1994a. Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. — *Lähivertailuja* 7. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44.) Toim. K. Pajusalu, V. Yli-Vakkuri. Turku, s. 33–51
- Hennoste, Tiit 1994b. Pragmaatiline partikkel NOH eesti keeles: Sissejuhatav ülevaade. — *Lähivertailuja* 8. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulkala, H. Laanekask. Oulu, s. 9–20
- Hennoste, Tiit 1997. Planeerimisüneemid eestikeelsetes suulistes tekstides. — *Lähivertailuja* 9: *Suomalais–virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5. 1996 Lammi*. (Castrenianumin toimitteita 531.) Toim. Riho Grünthal, Reet Kasik. Helsinki, s. 53–67
- Hennoste, Tiit 1998. Suulise kõne sõnavara: Sissejuhatav ülevaade. — *Oekeeta asijoo: Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen*. (Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 228.) Toim. Riho Grünthal, Johanna Laakso. Helsinki: SUS, s. 156–167
- Hennoste, Tiit 1999. Eesti keel suuline. — *Vikerkaar*, nr 5/6
- Hennoste, Tiit, Triin Vihalemm 1998. Vene noorte toimetulek spontaanses argvestluses eesti eakaaslastega: Sissejuhatus probleemistikku. — *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele. Projekti "Mitte-eesti noorte integratsioon eesti ühiskonnas" väljanne (Vera 2)*. Toim. Marju Lauristin, Silvi Vare, Tiia Pedastsaar, Marje Pavelson. Tartu, lk 249–276
- Kallas, T. 1998. Tere tulemast kodanikeks. — *Postimees*, 10. XII
- Keelepulk karjääriredelis. 1998. — *Postimees*, 16. XII
- Laitin, D. D. 1998. *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Ithaca: Cornell University Press
- Linnart, M. 1998. Kui keeleoskus kahjuks tuleb. — *Postimees*, 23. XI
- Poullisse, N. 1990. *The Use of Compensatory Strategies by Dutch Learners of English*. Dordrecht: Foris

Võõrkeele suhtlusstrateegiad

- PROOS, I., I. PETTAI 1999. *Venelased ja eesti keel: Kommenteeritud andmebaas*. Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut
- SCHEGLOFF, Emanuel, Gail JEFFERSON, Harvey SACKS 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. — *Language* 52(2), pp. 361–382
- TAAGEPERA, R. 1998. Kõne konverentsil “Mitte-eestlaste integratsioon: Väljakutse Eesti ühiskonnale”, Tallinn. 29.–30. mai
- TAINIO, Liisa 1997. *Keskustelunalyysin perusteet*. Tampere: Vastapaino
- TARONE, E 1980. Communication strategies, foreigner talk and repair in interlanguage. — *Language Learning* 30, pp. 417–431
- TARONE, E., G. YULE 1989. *Focus on the Language Learner*. Oxford: Oxford UP
- TIITTULA, Liisa 1991. *Puhuva kieli: Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Finn Lectura.
- VIHALEMM, T. 1992. Keelesituatsioonist eesti meditsiini-asutustes. — *Eesti Arst*, nr 5, lk 343–348
- VIHALEMM, T. 1998. Eesti keele oskus ja selle kasutamine vene noorte toimetuleku tegurina ning nende enesemääratluse kujundajana. — *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*. Toim. M. Lauristin, S. Vare, T. Pedastsaar, M. Pavelson, Tartu: Tartu Ülikool—OÜ Vali Press, lk 225–248
- VIHALEMM, T. 1999. Estonian language competence, performance and beliefs about its acquisition among Russians in Estonia 1989–1997. — *International Journal of the Sociology of Language* 139. (Ilmumas)

Lisa

Transliteratsioonimärgid

Sõnad

Sõnad litereeritakse tavalise eesti keele ortograafia abil. Kõrvalekalde kirjakeelsest hääldusest osutatakse sellega, et sõna kirjutatakse vastavalt tegelikule hääldusele.

Pealkirjad ja nimed märgitakse samade reeglite järgi nagu muudki sõnad. Nende alguses on suurtäht. Muid nimeortograafia erivõtteid ei kasutata.

Tooni liikumine

- . langev intonatsioon
- ? tõusev intonatsioon

, poollangev intonatsioon
NB! Nende märkidega osutatakse lausungi (või sõnarea) intonatsioonilist, mitte süntaktilist lõpp-piiri.

Pealerääkimised ja pausid

- [pealerääkimise algus
-] pealerääkimise lõpp
- (.) mikropaus: 0,2 sekundit või lühem
- (...) mikropausist pikem paus
- (1.2) pausi pikkus sekundites
- = kaks iseseisvat üksust (sõna) hääldatakse kokku

Muud

- e::i (kaksikpunkt) hääliku venitus
- si- (sidekriips) sõna jääb pooleli
- he he naer

Ebaselgused ja kommentaarid

- (või) sulgude sees on halvasti kuulud tekstilõik või kõneleja nimi
- (--) ebaselgeks jäänud sõna või kõneleja
- (---) pikem ebaselgeks jäänud lõik
- (()) kaksiksulgudes on litereeri ja kommentaarid ja seletused situatsiooni kohta

TIIT HENNOSTE (sünd. 1953) on lõpetanud Tartu ülikooli eesti filoloogina (1982), õppinud samas aspirantuuris (1982–1985). Seejärel töötanud Tartu ülikooli eesti keele kateedris õpetajana ja eesti keele labori juhatajana; 1991. ja 1992. a kevadtrimestril eesti keele ja kirjanduse külalislektor Amsterdami ülikoolis; 1992–1996 eesti keele ja kirjanduse lektor Helsingi ülikoolis. 1996. a sügisest Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli erakorraline teadur, suulise kõne uurimisprojekti “Eesti linnakeelte kogumine ja uurimine” juht. *Akadeemias* on avaldanud artikli “Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest” (nr 1, 1991, lk 81–87).

TRIIN VIHALEMM (sünd. 1968) on lõpetanud Tartu ülikooli ajakirjandusosakonna (1991), praegu samas osakonnas uurimismeetodite lektor; sotsioloogiamagister (1993, Tartu ülikool), valminud on doktoriväite-kiri “Eesti venekeelse elanikkonna kollektiivse identiteedi kujunemine”. Põhiliseks uurimisvaldkonnaks on identiteet ning etnilised suhted.

J. W. v. GOETHE.
Christiane Vulpius (hilisem von Goethe). 1788/1789

KÕNELEVA ARHITEKTUURI IDEEST

Krista Kodres

Nii keskkond kui kunst — teatud mitteverbaalsed keeled, mis on ometi võimelised andma edasi mingisuguseid sisutähendusi, on olnud viimaste aastate Lääne kunstiajaloolise uurimuse kontseptuaalseks lähtekohaks. Mõnes mõttes kuulus see ka nõukogudeaegse ametliku ajalookontseptsiooni juurde, kus ehituskunsti käsitati klassivõitluse väljendajana. Tänapäeval piisab põgusast pilgust massimeediassegi, et veenduda — keskkonna kommunikatsioonivõimet peetakse juba üldiselt loomulikuks ja enesestmõistetavaks. See omakorda eeldab, et on aktsepteeritud (isegi kui seda pole endale selgelt formuleeritud), et majas või pildis on peidus midagi enam kui ta füüsiliselt eksisteeriv ja visuaalselt hoomatav pealispind. Mõned juhuslikud näited selle kinnituseks: üks Eesti Raadio peadirektoriks kandideerinutest kirjeldas protseduuriga kaasnenud intervjuud Toompea lossis, kus juba toimumispaik ise olevat rõhutanud kogu situatsiooni poliitilist aspekti: “Ma ei tea, kuidas võib loss tunduda igapäevase töökohana, ent külastajale jääb lossist mulje kui inimkauge võimu sümbolist. . . Kas me teame, miks ta sellisena ehitati? Miks on seal nii palju kahekordseid ja ebasõbralikke ukseid? Keegi asjatundja Inglismaalt on mulle juba pakkunud, et sellised ukseid on Venemaa mõju. . .” (Tamman 1997). Jättes siinkohal kommenteerimata väite kunstiajaloolise pädevuse — Toompea lossi ei ehitanud venelased —, pööraksin tähelepanu sellele, et kirjutaja tajub lossi tunnetusliku objektina, kirjeldab selle arhitektuuri poolt tekitatud

Artikli aluseks on *venia legendi* loeng, mille autor pidas erakorralise professori nimetuse saamiseks 1997. a novembrikuus Eesti Kunstiakadeemias.

emotsioone, määratledes isegi konkreetset n-ö ärritajad ja tuleta- des selle kaudu lossi tähendusi. Või teine näide. Ülevaateartikkel Põhjamaade arhitektuurinäitusest oli nädalalehes pealkirjastatud sõnapaariga “V a i k i v arhitektuur”. Sama mõtet on autor või- mendanud kirjutise lõpulauses: “Arhitektuuri seostamine rah- vusliku identiteediga ei ole Põhjamaades tähendanud suubumist s e l e t a v a s s e literatuursusse... Põhjamaade arhitektidki on pigem v a i k i j a d kui j u t u s t a j a d” (minu sõrendused — K. K.) (Hallas 1997). Seega eeldatakse justkui siingi, et arhitek- tuur on — teatud tingimustel — “kõnevõimeline”. Kavatsengi seda “kõnevõimet” pisut lähemalt vaadelda.

Üritan kõigepealt sõnastada lähtekohad ja probleemid. Nii- siis: arhitektuuri (ehitatud maja, ka ehitatud keskkonda laiemalt) käsitatakse teatud märgisüsteemina, mis on võimeline vahendama nii iseennast (arhitektuuri enesepeegelduse probleemidega tegeleb fenomenoloogia) kui ka n-ö teise astme sõnumeid. Arhitektuur on niisiis *semiosis*, keel, mille “sõnadeks” on arhitektuuriobjek- ti enda füüsilise elemendid — füüsiliselt eksisteerivad visuaalsed märgid —, mida me näeme, kui arhitektuuriteost vaatame. Tea- tud tingimustel muutuvad need märgid “tekstiks”, mis väljendab mingeid muid, vaadeldava taiese jaoks näiliselt väliseid sõnu- meid või tähendusi. Märkidena võivad seejuures funktsioneerida nii vorm, materjal, ruum kui värv. Ja kui miski on keel, te- kib küsimus tema kommunikatsioonivõimelisusest, s.t informatsiooni edastamise võimest ja selle teostumise viisidest. Kuidas arhitektuur endas sisalduvat informatsiooni väljendab ja kuidas vaataja seda enda jaoks “tõlgib”? Aga veel enne seda: sõna- de tähendused ja keel on teatud arengu tulemus — kas ka ideel arhitektuurist, mis võimaldab edastada sõnumit, on ajalooline tra- ditsioon? Kui on, siis kui palju on see mõjutanud arhitektuuri ennast ja meie tänast arusaama sellest? Mida on arhitektuurne “keel” üldse võimeline väljendama ja kui palju mõistab vaata- ja? Kas arhitektuuri ja vaataja/subjekti suhtlusel on mingid piirid, kus “kõnevõime” kaob? Üritades vastata, näib kõige otstarbe- kam jälgida nende probleemide püstitust läbi ajaloo. Ajalooli- ne vaatekoht seletab ära eri ajastute arusaamade seosed ja peaks seega meie jaoks põhimõtteliselt arhitektuuri kommunikatsioo- nivõimet parandama. Teisalt on keel (ja mitte üksnes visuaalne

keel) pragmaatiline ning selle kaudu loodav "tekst" on eelkõige orienteeritud oma ajastule. Aja muutudes ei kao keel ega tekst, küll aga võivad muutuda rõhuasetused ja sõnum seeläbi sootuks deformeeruda. Seetõttu ongi vaja liikuda mitte ainult "mööda" arhitektuuri-, vaid ka arhitektuuriretseptiooni ajalugu, kaardistades suunapöördeid ja nende põhjusi, mis diskursust on muutnud. Arhitektuur ja arhitektuuriteooria *pro*-kriitika on ju teineteist vastastikku pidevalt mõjutanud ja sellele — kas siis sõbralikule dialoogile või kirglikule diskussioonile — on "tulev" arhitektuur end konstitueerinud. Iga järgmine ajastu on teinud olemasolevast diskursusest oma valikud. Muidugi on tegu ulatusliku probleemistikuga, mille teoreetiline läbitöötamine — nagu algul viidatud — on olnud väga aktiivne eriti viimasel kümme-konnal aastal.* Siinkohal peatutakse põhiliselt kahel aspektil: kõigepealt arhitektuuri kui tähenduse- *pro* sõnumikandja idee enda traditsioonil ja teiseks — arhitektuuri kommunikatiivsuse probleemidel, mis hõlmavad ka interpretatsioonivõimalusi. Eelkõige huvitavad siinkirjutajat *ar h i t e k t u u r i u u r i j a* võimalused arhitektuuri mõista. Võib väljendada ka tavalisemalt — fookuses on arhitektuuri uurimise meetod.

VITRUVIUSE TRADITSIOON JA ARHITEKTUURIKEELE TÄHENDUSLIKKUSE PÕHJENDAMINE

Alustuseks terminist. "Kõnelev arhitektuur" (it. k *architettura parlante*) on renessansiajastul väljaarendatud arhitektuurikonseptatsioon, mille 18. sajandil selgelt formuleerib Francesco Milizia väljaandes *Dizionario delle belle arti del disegno*, ilmunud 1787 (Nerdinger, Philipp, Schwarz 1990: 32). Mõistel oli

*Hea ülevaate annavad viimastel aastatel kokkupanud monograafiad ja artiklilogumikud: Paul-Alan Johnson. *The Theory of Architecture. Concepts, Themes & Practices*. New York: Van Nostrand Reinhold, 1994; *Theorizing a New Agenda for Architecture. An Anthology of Architectural Theory 1965–95*. Ed. Kate Nesbitt. New York: Princeton Architectural Press, 1996; ja *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*. Ed. Neil Leach. London and New York: Routledge, 1997.

rakenduslik iseloom: Milizia kutsus üles kasutama kõigile võrdselt mõistetavat arhitektuurikeelt. Idee realiseerus näiteks Claude Nicolas Ledoux' projektides, mis üritasidki väljendada hoone "sisu" võimalikult otse — nimelt "tõlkides" hoone idee otse vormi. Kuivõrd valgustussajandi lõpu arhitektuurikäsitlus pidas maja konstitueerivaks ideeks funktsiooni, siis seda tuligi otseselt kujutada. Sel põhimõttel kavandas Ledoux (1804. a) terve ideaallinna Chauz', kus näiteks puulangetajate ja saagijate majad oli ette nähtud teha just tahumata palkidest, rattameistri maja oli rattakujuline, lüüsi vahel maja lüüsi kujuline jne (vt ka Gerken 1987).

Valgustussajandi lõpu nn revolutsiooniarhitektid polnud muidugi esimesed, kes arhitektuurilise väljenduse probleemistiku tegelesid. Juba Vitruviuse *Kümnnes raamatus* on praktiliste majaprojekteerimist juhendavate näpunäidete kõrval ruumi ka arhitektuuri kommunikatsioonivõime seletamisele ja ülistamisele: Vitruvius veenab lugejat (kelle koondkuju on kõrgeim tellija — imperaator Augustus) arhitektuuri võimes tagada selle põhjustajale tulevikukuulsus (Vitruvius I, eessõna). See üksi tõendab, et Vitruvius pidi uskuma arhitektuuri üle aegade kestvasse "kõne võimesse". Lisaks põhjendab Vitruvius käibel olevaid arhitektuuritüpoloogilisi mudeleid ja ka arhitektuurielemente kui teatud märke algpäritolust, mis tema enda kaasajaks on juba redutseerunud. Näiteks maja kaasagset konstruktsiooni põhjendades kirjutab Vitruvius selle prototüübist — ürginimese algelisest onnist, milles puutüved-vaiad toestasid horisontaalseid laepalke — nüüd on nende asemel kivis sama vormi kordavad sambad ja talastik. Kariatiidid võeti Vitruviuse järgi kasutusele kui ajaloosündmuse tunnustajad: nimelt olevat Peloponnesosel paikneva Karyai linna elanikud jõudnud pärslastega reeturlikule kokkuleppele kreeklaste vastu. Lõpuks viimased siiski võitsid sõja, tapeti kõik mehed, naistel aga keelati igaveseks kanda abielunaise rõivaid ning kreeka arhitektid hakkasid kujutama neid hoonetel kui kivisse kätketud ideed petturluse hukkamõistuks ja selle palgaks oleva orjuse kehastuseks (toestatava talastiku raskus pea kohal selle metafoorina). Samasuguse loo jutustab Vitruvius ka nn pärslaste (mehi kujutavate) sammaste kohta, keda kreeklased kujutasid Pärsia triumfikaarel pärast Pausaniuse võitu, et "vaenlased väriseksid nende julguse ees ja nende oma inimesed, vaadates üles,

saaksid siit julgustust ning oleksid valmis oma iseseisvust kaitsma” (Vitruvius I, eessõna). Tuleb veel lisada, et Vitruvius ei seosta orderitüüpe mitte üksnes nende ajaloolise tekkefaktiga (nt ka veel legend korintose samba sünnist — arhitekt Kallimachos, kes leidis Korinthose linna neiu haul läbi korvi kasvanud akantusepõõsa) ja selle otsese kehastamisega, vaid ühtlasi ka teatud inimlike loomujoonte personifikatsioonina, ühe või teise omaduse sümbolina. Korintose samm on tal seetõttu ette nähtud Venuse, Flora, Proserpina, kevadvete ja nümfide auks püstitatud templitele, sest see läheb kokku siin eeldatud naiselikkusega. Dooria orderit, mis kehastab mehelikku tugevust, pidi seevastu kasutatama Minerva, Marsi ja Herculese templite juures (Vitruvius I, 2). Antropometrist — arhitektuuri käsitlemine inimkeha teatud analoogina ning selle printsiibi rakendamine mitte üksnes mõne hooneosa või detaili tähenduse selgitamiseks, vaid kogu hoone kasutamine proportsioneerimiseks on tunnuslik nii Vitruviusele kui ka tema renessansiaegsetele apologetidele. Rõhutagem siinkohal veel, et juba Vitruvius näib möönvat, et arhitektuuri tähendused võivad aja möödudes kaotsi minna või teiseneda, nende algne mõte võib muutuda. Et olla arhitekt, peab ajalugu hästi tundma, kirjutas Vitruvius, rõhutades ilmselt seda, et arhitekt peaks maju kavandades algset, arhetüüpset tähendust siiski kogu aeg silme ees hoidma. Tähenduse silmaspidamine seisnes vastava vormi kordamise õiges arhitektuurses kontekstis ja see garanteeris Vitruviuse jaoks ka arhitektuuri õigsuse.

Renessansiajastul, 15.–17. sajandil, vitruviuslikku arhitektuurisemantik (arhitektuuriosade tähendusi) kahtluse alla ei seatud, see sisestati hoopis uude paradigmasse, mis käsitas arhitektuuri kui Jumala poolt harmooniliselt üles ehitatud makrokosmose maapealset analoogi. Meelelised asjad tekkisid selle järgi nn emanatsiooni kaudu, mille käigus Jumal eritab või kiirgab end kõigepealt maailmamõistusesse (ideede maailma), sealt maailmahinge (inglid, inimesed) ja loob lõpuks alama astme, asjade maailma. Inimeselt mõelduvõtmine, “joonistamine” — *disegno* (Vasari, kuulsal *Kunstnike elulugude* autori termin) kui ideedemaailma realiseerimine. Niisugune neoplatonistlik ideestik läbib nii Rabelais’ (Thelème’i klooster 9332 ruumiga *Gargantuas ja Pantagruelis*) ja Campanella (*Päikeselinn*) ideaallinna printsiipe, eriti

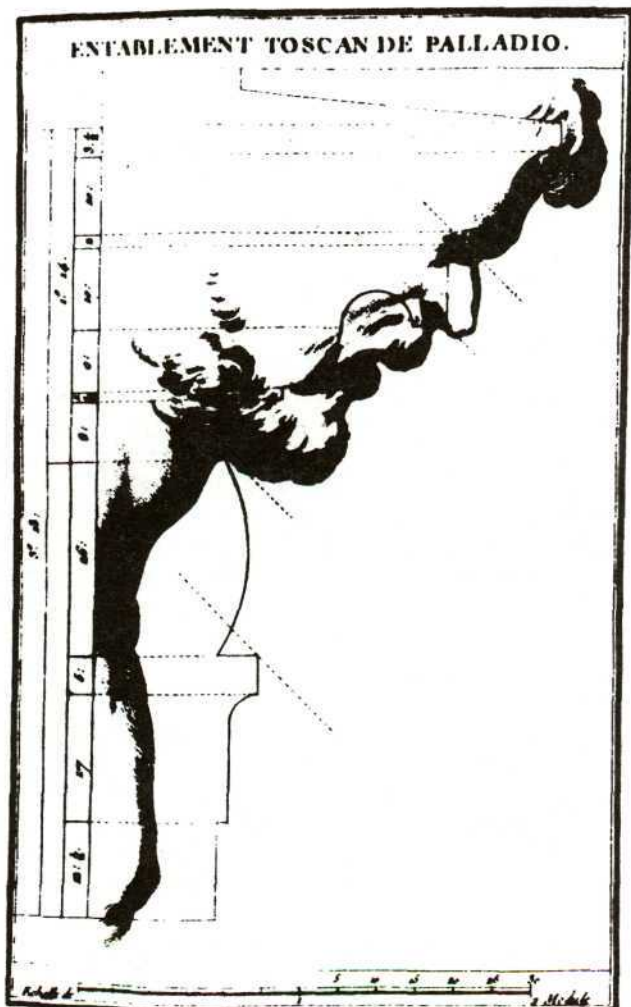
aga Leon Battista Alberti arhitektuuriteooriat ja mingil määral ka Vignola, Scamozzi jt 15.–16. sajandi autorite arhitektuurikäsitust. Jumaliku harmoonia olemasolu — s.t jumalikku päritolu — pidi arhitektuuris kehastama matemaatilise täpsusega välja arvutatud mõõdust lähtuv kooskõla, ladina k *concininitas* (Alberti IX, 5). See ühismõõdulisus, mis tuleneb loodusest endast ja mida sisaldab ka inimene kui harmooniliselt ülesehitatud organism, on looduse täiuslikkuse põhjus ja kunsti osa on seda oma vahenditega taasluua. Sellegi kontseptsiooni, nn *mimesis*'e idee on pärit juba antiigist. Arhitektuuri peeti nõnda siis maailma mudeliks, mis oma vahenditega, omas keeles kirjeldas maailmakõiksust. *Reeglid* — ja just nii kõlab enamasti tollaste, sadu arhitektuurseid eeskujujooniseid sisaldavate arhitektuuritraktaatide tiitel — pidid garanteerima, et funktsioon olla mudeliks saaks toimida. Sealtsamast tulebki otsida põhjusi, miks arhitektuurikeel on praegugi säilitanud oma ühtsuse. Antiikajal käibiva veendumuse kohaselt oli see ainus võimalus täita oma tähenduslikku rolli — olla sarnane=samane Universumiga ning seda väljendada (vt ka Foucault 1994: 93 jj). Siia lisandub veel vitruviuslik idee arhitektuuri väljendusvahendite universaalsusest, mille põhjuseks on nende ühtne ajalooline semantiline tagapõhi. Mõõndi ka, et algsed tähendused on kohati kaduma läinud, moondunud, kuid selleks, et arhitektuur oleks võimeline kehastama oma eeldatavat rolli, peeti vajalikuks, et arhitekt neid tähendusi teaks ja pidevalt ka väljendaks. Nagu juba mainitud, väljendusvahendite järjepidevust, n-ö keelekontinuiteeti, fundamenteeris arhitektuuripraktikas eelkõige arhitektuuritraktaatide laviin (vt Kruft 1991: 71jj), neil oli märgisüsteemi kinnistav roll. Anti ette orderisüsteem ja orderi liigid, hoonete tüpoloogiline hierarhia, arhitektuurielementide vastavus jms. On enam kui tõenäoline, et arhitektuurivormide teadlik konservatiivne kontinuiteet aitas kaasa ka tollase arhitektuuri n-ö massikommunikatiivsetele võimetele — *ecclesia* oma vormikoosluses rääkis sellest, et ta on kirik, ja *palazzo* sellest, et ta on palee.

Krista Kodres

Pärslased. Daniele Barbaro. *Vitruviuse kommentaar*. 1556

Antropomeetriline talastik Palladio järgi.
Jacques-François Blondel. *Cours d'architecture*. 1771

ARHITEKTUUR JA ISIKLIK KOGEMUS

Ehkki arhitektuuripraktikas muutub subjekt ehk tellija oluliseks juba 15.–16. sajandil, toob alles 17. sajand ta kolmanda poolena lõpuks ka arhitektuuriteoreetilistesse arutlustesse. Oluliseks tõukejõuks empirismi problemaatika jõudmisel arhitektuuridiskussioonidesse oli Prantsuse Kuninglikus Arhitektuuriakadeemias kerkinud hea maitse — *bon goût* küsimus. Kogemus nimelt tõestas, et arhitektuuris kipub hea maitse olema subjektiivne mõiste, millele polegi nii kerge ühest ratsionaalset (loogilist) määratlust anda. Siinest aspektist lähtudes tehti tollasest diskussioonist kaks olulist järeldust. Esiteks: arhitektuur ei “kõneta” kõiki ühtmoodi, järelikult pole põhjust oletada, et sellel keelel oleks (täiesti) universaalne iseloom. Ja teiseks: et empiirikute teooria järgi (John Locke, David Hume jt) oli inimene sündides *tabula rasa*, kes omandab kogu oma maailmatunnetuse kogemuse kaudu, pidi eksisteerima võimalus seda tunnetuse teed suunata. Et traditsiooniliselt peeti ka arhitektuuri väljendusvõimeliseks kunstiks, on üsna loomulik, et juba 18. sajandi lõpuks jõudsid Ledoux, Boullée ja teised nn revolutsiooniarhitektid inimest ja ühiskonda mõjutavate kasvatavate arhitektuursete lahendusteni. Arhitektuuri kõnevõimele pandi suuri lootusi ja sellega koos kasvas ka arhitekti enda roll — mitte üksnes ehitajana, vaid ka inimese/ühiskonna kujundajana.

Seda paatost väljendab mõiste “stiil” kasutuselevõtt. Alates 18. sajandist ilmus see mõiste arhitektuuriteoreetilisse diskussusse, hakates tähistama mingi idee ja arhitektuurikeele vastavust. Peatun sellel pikemalt, toetudes teemaarendusele, mis seostab arhitektuurse väljendusvõime idee väljakujunemist retoorikatradsiooniga (Zubov 1977: 81jj; van Eck 1995: 108–124). Retoorikateooria kohaselt, mille uusaeg võttis kasutusele teatavasti aristotellikus ja tsitseroonlikus tähenduses, s.t käsitas retoorikat aine uskumisväärselt esitamise ehk väljendamise kunstina. Selle teooria kohaselt sai efektiivne olla vaid kõne *pro* teos, mis kõigepealt 1) kogub materjali ja määratleb oma põhiseisukohad (*inventio*), seejärel 2) kavandab esituse (*dispositio*) ja alles seejärel 3) leiab eelnevale vastava keelelise väljendusvormi (*elocutio*). Põhimõtteliselt eeldasid nende kolme astme läbimist ju kõik arhitektuuriõpetused (ja alates Vitruviusest peeti enesestmõistetavaks

sedagi, et eri hoonetüüpide puhul (vrd kirik—elamu) kasutatakse erinevat orderisüsteemi), kuid nüüd, 18. sajandi empirismi rüpes, asetus rõhk just arhitektuurse väljenduse (*elocutio*) mõjuvusele. Ja nii nagu retoorikateoorias, jõuti ka siin seisukohale, et valitud kujunduslaad üksnes ei väljenda, vaid annab arhitektuuriteosele ka selle n-ö koodi, mille abil on võimalik kontseptsiooni eksimatult tabada ja kogeda. Retoorikas kasutati asjaliku-õpetusliku sisuga teksti puhul asjalikku stiili (*genus subtile*), kui eesmärgiks oli meelelahutus, siis pidi keel olema kerglane ja lõbus (*genus medium*), et lõbustada (*delectare*). Üllaste ja tähtsate asjade väljendamiseks kasutati ülevat stiili (*genus sublime*), mis pidi liigutama (*movere*). Idee, et stiil on käsitletav kunstiteose individuaalsuse väljendajana, et see on analoogselt poesiaga arhitektuuripoesia (vrd ka kunstis: *ut pictura poesis*), s.t ideekandja, arendavad 18. sajandi lõpuks välja prantsuse arhitektid-teoreetikud Germain Boffrand, Jacques-François Blondel ja Antoine Quatremère de Quincy. Viimane formuleerib samast kontseptsioonist lähtudes järgmise edaspidises arengus tähtsa mõtte: järelikult peab stiil olema terve kindla ajastu ideestiku kandja, selle ajastu *caractère*'i väljendaja. Just Quincy eeskujul hakataksegi stiili kasutama arhitektuuriajaloolise liigitusalusena, kusjuures 18. sajandi lõpu-19. sajandi alguse jookul kinnistub selle ajaloo- ja arhitektuuridiskursuse väljaarendamise käigus iga stiili külge teatud tähendusvõrk. 19. sajandil (aga küllalt sageli veel 20. sajandil) andis see võimaluse argumenteerida erinevate ajalooliste arhitektuuristiilide kasutamist eri otstarbega hoonete juures: roomaanika ja gootika kehastavad Lääne kristluse kujunemist ja hiilgeaegu, on eheda sakraalsuse kehastuseks. Siit nende kordamine 19. sajandi kirikuarhitektuuris; ooperiidee sünnitajaks, selle üleva muusikažanri suurejooneliseks kehastajaks oli 17. sajandi barokk — järelikult maksis sedagi korrata, *bourgeois*' kuldaeg oli Firenze renessanss — järelikult kehastab renessansistiil "kodanlikkuse" ideed kõige paremini ja sobib seetõttu elumajale. 19. sajandil tuleb mängu ka stiilivalik kui rahvuslikkuse legitimeerimise vahend. Näiteks inglise hilisgootikat ja prantsuse kõrggootikat nähti romantiliselt nii keskaegse demokraatia idee väljendajatena kui inglise *pro* prantsuse rahvusele omase, neid teistest eristava, täiesti omanäolise stiili kinkijatena. Tegu oleks justkui omamoodi maagilise realismiga — vormi replitseerimine manab esile ideid ja on ühtlasi nii arhitektuuriliseks kui ka moraalseks kommentaariks ja argumendiks ajastutele

nende taga. Sest arhitektuuri "tõepära", õigsust (eetilisust) ja headust, millest kirjutavad 19. sajandil Euroopa eri metropolides John Ruskin, Gottfried Semper ning Eugène Viollet-le-Duc, saab tõestada ja taastada vaid tema keha abil — välise *imago* kaudu. See on aga omakorda kindla idee külge kinnistunud märk. See-ega võib ka väita, et 19. sajandi jooksul toimub sama diskursuse raames arhitektuuri ideologiseerimine selle sõna kõige üldisemas mõttes — hoone arhitektuurivormide algne tähendus ähmastub. Need täidetakse oma ajastu ajalooteadmise ja romantilise kunstiretseptiooni ning samuti võimuideoloogia platvormilt formuleeritud sisuga. 19. sajandi jooksul toimunud intensiivsete ajaloo- ja arhitektuuridiskussioonide käigus see sisu omakorda kinnistub. On paradoksaalne, et uue tähendustasandi kinnistumine toimub juba tuttava (ajaloolise) vormiteraviku külge, seguneb siin algse tähendusega või matab selle kogunisti enda alla. Niisiis luuakse stiilile 19. sajandi jooksul sisuliselt uus tähendus. Samas toimub algse arhitektuurilise vormikõne tähenduse ähmastumine ja unustamine, mida oli ennustanud juba Vitruvius.

Paralleelselt kirjeldatud paradigmuuutusega, õieti selle rüpes, oli aga sündimas juba uus arhitektuuri ajaloolise arengu kontseptsioon. Selle fooniks on 19. sajand kui tehnikarevolutsiooni ja teaduslike seaduspärasuste formuleerimise sajand. Positivistlikud ja pragmatistlikud ideed viisid ka arhitektuuriteoreetikud nüüd mõttele, et tegelikult pole ajaloos vormi ja selle muutmist määratlenud mitte ajastu iseloom (mentaalsus/vaim), vaid konstruktsiooni ja materjali areng (Auguste Choisy — *Histoire d'architecture*, 1899); või siis ka (Julien Guadet — *Éléments et théorie d'architecture*, 1901–1904) funktsioonist tulenevate vajaduste ja klassikaliste (matemaatiliselt konstrueeritavate) kompositsioonireeglite täitmine. Seega oli 20. sajandi alguseks lisaks reo-oorikatraditsioonile toetuvale arhitektuuritõlgendusele välja kujunenud konkureeriv kontseptsioon, mis väitis, et arhitektuuri keel *pro* stiil ongi eelkõige arhitekturisüntaks — see, kuidas hoone elementidest kokku on liidetud ja selle tulemusel saadud vorm. Just nii nagu grammatikas on süntaks õpetus, mis tegeleb sõnade ühendamise ja lauseteks (ja lausete enda ühendamise), mitte aga lause sisu analüüsiga.

Kuid klassikaline kontseptuaalne traditsioon polnud 20. sajandi alguseks sugugi kadunud, ja seda seostatakse aktuaalsete

praktiliste ehitusprobleemidega. Suurlinnastumise aeg muutis aktuaalseks linnaehituse ja linnaelamu, eelkõige aga ehitatud maja *pro* linna funktsioneerimise ökonoomsuse ja efektiivsuse. Kui näiteks *Ornamendi ja kuriteo* (1908) kirjutanud Adolf Loos kutsub üles loobuma maja arhitektuurilisest “kaunistusest”, dekoorigest, siis ei tee ta seda, vastustades ornamendi tähendusfunktsiooni, vaid ornamendi töömahukust ja vastamatust uutele (NB! — ajastukohastele) tehnoloogilistele võimalustele. Nii lähtub ka Loos seisukohast, et arhitektuur peab v ä l j e n d a m a (minu sõrendus — K. K.) oma ajastut ja kujundama selleks o m a arhitektuurikeele.

ARHITEKTUURI AJALUGU — KAS VORMI VÕI VAIMU AJALUGU?

19. sajandi lõpp-20. sajandi algus tõstsid arhitektuuriprobleemistiku aga juba omaette teadusharuks kujuneva kunstiajalooteaduse huviorbiiti. Kunstiajaloolise käsituse paremaks mõistmiseks on oluline rõhutada, et paralleelselt kunsti-, seega ühtlasi arhitektuuriajaloo seletamisega tegeldi ka oma (alles noore) teaduse ainese määratlemisega — vorm oli kunstiteose määratlejana kõige spetsiifilisem ja olulisem, eeldati, et vormil on oma, n-ö sõltumatu arengulugu. Vaieldamatult oluliseks autoriks on selles diskursuses Heinrich Wölfflin, kes oma raamatus *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915) peaaegu redutseeris kunstiajaloo stiili tähendusliku aspekti ning tegi väljendusvahendist abstraktse esteetilise kategooria väljendaja. Stiil oli Wölfflinile “lineaarsete ja maaliliste, pindsete ja sügavate, suletud ja avatud vormide” jne kandja, tema sisu — tekkepõhjuste ja selle kaudu omandatud tähenduse konstitueeriv roll oli tähelepanu fookusest väljas (Wölfflin 1979: 66). Meie jaoks pole siin aga oluline Wölfflini kriitika. Tuleb rõhutada, et lõpuks üritab ka Wölfflin oma teooriaga kirjeldata stiile kui teatud sümboleid, tema käsituses siis sümboleid, mis väljendavad teatud abstraktseid esteetilisi kategooriad. Need kategooriad saavad stiili (järjekordseks) tähendustasandiks ja on stiilidele üsna kindlalt kinnistunud ka tänases kunstiteaduses, populaarsest kunstikäsitusest rääkimata: nii tähistab “maaliline ja dünaamiline” barokkarhitektuuri, “lineaarne ja staatiline” klassitsismi jne. Wölfflini käsituse näitena võiks tuua lõigu, mis kirjel-

dab üht Müncheni 19. sajandi alguse vastrajatud majadeplokki: "Arhitektuur otsis oma toimet taas puhtas kuubis, selgestihõlmatavas proportsioonis, plastiliselt selges vormis ja kogu maaliliseuse võlu kui mittekunstiline kaotas igasuguse lugupidamise... Toimus maitse muutumine lihtsuse suunas ja tundmus liikus maaliliselt plastilisele..." (Wölfflin 1979: 77). Nõnda siis oleks liiga lihtne öelda, nagu suutnuks Wölfflin arhitektuuri tähendusrikkuse idee traditsiooni kaotada või seda isegi kõigutada. Pigem lõi ta oma käsitusega veel ühe uue tähendustasandi, mis küll loobus stiili klassikalisest sisu-vormi vastavuse mõistest ja sellele toetuvast historistlik-romantilisest käsitusest, kuid eeldas, et vorm väljendab muid arhitektuurikategooriaid — eelkõige arhitektuuri enda "grammatikat" ja universaalset metafüüsikat. Teisalt selgub Wölfflini näite põhjal aga seegi, et pelk vorm võib küll lasta end klassifitseerida ja interpreteerida, kuid ta ei võimalda kirjeldada ega seletada seda, mida hoone algselt, omas ajas oma arhitektuuriga esindas. Tundmata ja arvestamata arhitektuurivormi ja materjali taga olusid, mentaliteeti, ideoloogiaid, tellijat jms, "annab" see vorm endast "kätte" vaid teatud välise tasandi ja seega kaotab objekt oma konkreetse ajaloolise sügavuse. Poetilis-assotsiatiivne tõlgendus ja muidugi ka filosoofilis-spekulatiivne tõlgendus (nt fenomenoloogiline) viimase mõistmist eesmärgiks ei seagi, nende huviks on arhitektuuri universaalsed omadused ja keel, arhitektuuri eneseväljendus, mitte tõlgenduse probleemid.*

Et meid huvitab praegu pigem arhitektuuriajaloolase kui filosoofi vaatenurk, siis peatun lõpuks veel mõnel 20. sajandil kujunenud arusaamal arhitektuuri ja olude, vormi ja ajastu suhetest. Neid seisukohti ühendab veendumus, et arhitektuuril on mitu tähendustasandit, mida on võimalik teaduslike meetoditega uurida. Esimese, 1930. aastail tekkinud nn ikonoloogilise koolkonna seisukohta võib pidada otseseks reaktsiooniks Wölfflini stiiliajaloo käsitlusele. Ühtlasi on ikonoloogid ka Max Dvořáki kontseptsiooni "Kunstgeschichte als Geistesgeschichte" — "Kunstiajalugu kui v a i m u (minu sõrendus – K. K.) ajalugu" (1924) väljaarendanud 20. sajandi kunstiajaloo teaduses. (NB! Meenutagem, et see

*Fenomenoloogidest, kes on huvitunud arhitektuuriprobleemast, olgu kindlasti nimetatud Martin Heidegger (*Poetry, Language, Thought*, 1971), Hans-Georg Gadamer (*Wahrheit und Methode*, 1960) ja Nelson Goodman (*Language of Art: An Approach to Theory of Symbols*, 1976).

Quatremère de Quincy sõnastatud idee ise oli selleks ajaks juba üle saja aasta vana!) Kunstiajaloo semiootikakoolkonnaks nimetatud ikonoloogilise koolkonna (Argan 1980) keskne figuur oli Aby Warburg ja tema surma järel Erwin Panofsky, kelle *Goosti arhitektuur ja skolasitika* on tõlgitud eesti keelde siinsamas *Akadeemias**. Selle koolkonna põhiteesiks oli, et kunsti- (arhitektuuri-) teosel on kolm põhilist tõlgendustasandit, s.t ühtlasi tähendustasandit: väline vorm, mida kirjeldades antakse esmane iseloomustus (see oleks siis "grammatiline" tasand — K. K.); sealt edasi liigub tõlgendus teose ikonograafia ehk sisule, märgi interpretatsioonile, selgitades vormi ja sisu suhte (nt selle, et seinamaalingul kaaludega kujutatud naisefiguur on õigluse allegooria; see on semantiline tasand); kolmas ja kõrgeim on ikonoloogiline tasand, millega kirjeldatakse juba seda, miks oli see sisu antud ajastu jaoks oluline; selleks kasutatakse mitmesuguseid interdistsiplinaarseid uurimismeetodeid ja õieti kogu ajastu olude ja mentaliteedi kohta käivat andmestikku: ajalugu, poeesiat, religiooni jm. (Panofsky 1955/1979: 207–226.) Ikonoloogilise koolkonna kunstiajaloolastest on oma uurimused spetsiaalselt kesken danud arhitektuurile austerlane Günther Bandmann, kes kirjutas oma olulisemad asjad 1950. aastail: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger* (Keskaja arhitektuur kui tähendusekandja) ja *Ikonologie der Architektur* (mõlemad 1951), siia ritta kuulub ka *Ikonologie des Ornaments und der Dekoration* (1958–1959). Bandmanni käsituses on kunstiteos dokument, mille vormi on kätkevad konkreetse ajastu sümbolid (Bandmann 1951a: 255); kaasaja kunstiajaloolase ülesandeks on selle "dokumendi" keel dešifreerida. Bandmanni kirjeldatud arhitektuuri-ikonoloogiline meetod on üldise ikonoloogilise meetodi analoog: et täielikult avada mingi objekti tähendust, tuleb tema uurimisel läbida järgmised etapid: uurida ajastu kirjalikke ja visuaalseid allikaid, uurida tellija tausta, uurida detailselt hoone asukohta ja hoonet ennast (ta vormi, elemente jms), uurida, kuidas on kasutatud vormid levinud omas ajas ja geograafilises ruumis, teha selgeks nende vormide muutumine ajaloo vältel (morfoloogia) ja lõpuks määratleda hoone individuaalsus (personaalne stiil). Bandmann oli seega ühtlasi veendunud, et konkreetne arhitektuurisümbol/-vorm kehtib üksnes kindlas ajas, s.t tegelikult välistab ta arhitektuuri-

**Akadeemia* 1992, nr 11, 12; 1993, nr 1–3.

keele n-ö automaatse arusaadavuse ja eeldab, et kunstiajalooline tõlgendus on kindlasti vältimatu, et saada aru algsest tähendusest. Bandmannil on veel üks kontsept, mis lähendab teda semiootikutele. Tema käsituses on arhitektuurne keel eelkõige osundav, mitte peegeldav.

Kuidas viimast mõista, selgitab oma kirjutistes teine, 20. sajandi kunstiajaloo teaduse jaoks veelgi nimekam austerlane Hans Sedlmayr. Artiklis "Arhitektuur kui peegeldav kunst" ("Architektur als abbildende Kunst", 1948) on Sedlmayr veendunud, et erinevalt maalikunstist ei suuda arhitektuur midagi kujutada, küll aga avaldub tema (tähendust) peegeldav võime suutlikkuses olla midagi, mida võiks kutsuda metafooriks (saksa k *Abbild* 'ära-tõmme, peegeldus'). Arhitektuur saab niisiis analoogselt kõnekujundiga väljendada üht või teist nähtust või ideed, mis on talle n-ö üle kantud sarnasuse alusel. Sedlmayri tõlgenduse tüüpiliseks illustreerivaks näiteks on tema Versailles' lossikompleksi analüüs, milles Versailles on tollase Prantsusmaa kandva idee — absoluutse valitseja, Päikesekuninga kontseptsiooni kandja. Versailles's peegeldub absolutismiidee päikese kujundis, mis läbib kogu lossi arhitektuuri, dekoori, sisustust kuni pargini välja (Sedlmayr 1984). Näib, et sellisena on kõnealune kontseptsioon sarnane revolutsiooniarhitektide omaga (Ledoux), kes ju ka pidasid võimalikuks arhitektuurset "otsetõlkimist", arhitektuuri kui kindla funktsiooni (*pro* arhitektuurse idee) otsest metafoori. Sedlmayr vaid möönab samuti, et sisu väljendajaks saab olla ka kord juba metafooriks või sümboliks "tõlgitud" märk (Jumal — Päike), mis n-ö kantakse üle arhitektuursele objektile ja on selle kunstilise terviklikkuse (s.t *Gesamtkunstwerk*'i) põhiliseks määratlejaks.

Kolmandana tuleks nimetada Umberto Eco't, keda ühena vähestest semiootikutest* on arhitektuuri probleemistik spetsiaalselt huvitanud. Artiklis "Funktsioon ja märk: arhitektuuri semiootika" (1986) sõnastab Eco selle, mida ennist 19. sajandi arhitektuurikäsitust kokku võttes juba mainisin ja mida nüüd, 20. sajandi kogemuse valgusel, võib pidada arhitektuuri uurimise ja

*Keskonna (interjööri) semiootikaga on tegelnud ka Juri Lotman. Nt tema "Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века", "Заметки о художественном пространстве" jm artiklid. Eesti keeles: "Olustikuruum esteetilise ansamblina." — *Kunst*, 1976, 41/2, lk 33–37.

“tõlkimise” lähtepostulaadiks: arhitektuurikeelel (stiilil, teatud vormitervikul) on kalduvus muutuda (aja jooksul) ikooniliseks koodiks. See kood on Eco käsituses igal juhul kultuuriline fenomen, s.t aja jooksul omandatud, mitte n-ö kaasasündinud, ja sisaldab tähendusi, mida arhitektuur oma märgistiku (vormi, materjali jms) ja selle abil kujunenud keele kaudu väljendab. Kuigi enamik ehitusi pole loodud kommunikatsiooni eesmärgil, vaid selleks, et funktsioneerida, on Eco arvates (ja siin on aimata kokkupuudet fenomenoloogiaga) arhitektuur võimeline väljendama mõlemat — nii funktsiooni (nt trepp) kui sümbolit: “Funktsioon konverteerub iseenda märgiks ja hakkab seejärel seda funktsiooni n-ö signaliseerima, s.t kommunikeerima märgi kaudu.” (Eco 1997: 183). Laiemas mõttes, rõhutab Eco, on aga iga märk funktsionaalne — ta osutab millelegi. Veel väidab Eco, et nii märgistamise kui kommunikatsiooni protsess on pidevas arengus, näiteks algselt valitsejale lihtsalt istumiseks tehtud trooni märgifunktsiooniks kujuneb lõpuks olla trooni sümboliks. Ja kui maja on kord valmis, hakkavad sellele ladestuma olude ja arusaamade muutused, need fikseeritakse uute märkidega — juurdeehitised, ümberehitused, uued detailid, uus dekoor jms. Majagi on niisiis tegelikult *opera aperta* (Eco 1962) — avatud teos, mis omandab aja jooksul järjest uusi elemente ja nendega märgistatud tähendusi. Tekib terve tähendusteahel, mida on nimetatud ka “metafooride ketiks” (Barthes 1997: 170). Igal keti märgil on omakorda potentsiaal genereerida uusi märke, mis tähendab, et mingil hetkel muutub märk omakorda iseene tähistajaks (vt Ecol — “märgifunktsioon”). Nõnda on veel kord sõnastatud Vitruviuse kogemus: kuigi märk, hoone või ta osa jääb, ei pruugi säilida tähendused (Derrida 1997: 320).

ARHITEKTUURI KOMMUNIKATSIOONI JA TÕLGENDAMISE PIIRID

Käsitades arhitektuuri keelega teatud määral analoogse märgisüsteemina, oleme kogu aeg rõhutanud selle süsteemi või tema elementide seotust nii oma aja arhitektuurigrammatika kui ka -semantikaga. Niisiis: tahtes mõista konkreetse arhitektuurse objekti eksistentsi ja tähendust tema rajamisajas nii, et “tõlge” oleks adekvaatne, tuleb tunda nii tema kaasaja ehitustraditsioo-

ni kui arhitektuuriarusaamu. Tahtes aga mõista mingi ajaloolise hoone arhitektuuri praegu, meie omas kaasajas, tuleks lisaks kogu tema ajaloole tunda ka just praegusel hetkel arhitektuurile rakendatud arusaamu ja ootusi. Üks arhitektuuri kommunikatsiooni piire seostubki niisiis sellega, et mida vähem me arhitektuuri rajamise oludest, tahtmistest, teadmistest ja võimalustest teame, seda kõnevõimetum/kommunikatsioonivõimetum ta meie jaoks on. Kui me ei suuda seostada arhitektuuri temast väljaspool olevate süsteemidega, siis koodi ei teki, kirjutab Eco (Eco 1997: 198). Kui me ei tea midagi kreeka arhitektuurist ja selle üle ajastute püsinud arhitektuuriparadigmast, näeme 1790. aastaks valminud Pariisi Pantheoni ainult valge sammaste ja kuplitega hiigelsuure majana. Kui me ei tea midagi katoliku liturgiast, ei oska me Nôtre-Dame'i ega tema kaunistuste ikonograafiat ka "lugeda" ja nii jääb kirik vaid lihtsalt suureks ilusaks hooneks. Kui me ei tea midagi raudbetoonkonstruktsioonide ajaloost, on Tallinna vesilennukite angaarid (1916) tavaliseks suureks garaažiks, milles nende ajastuline unikaalsus — angaarid olid kunagi tõeline tehnoloogiaime ka maailmamastaabis — ei avaldu. Arhitektuuri kommunikatsioonivõimet ei saa aga nähtavasti taandada ainult teadmistele ja arhitektuurikeele märkide äratundmisele. Kuigi eelkirjeldatud arhitektuuri tõlgendamise "teed" saaks iseloomustada objektiivsena — see toetus konkreetsele objektile ja (ajaloo) teadmisele —, on kindlasti olemas ka subjektiivsed kommunikatsioonitasandid. Mingi hoone või ehitatud keskkond võib meist igati ühes vallandada teatud tähenduste rea, mis on seotud isikliku empiirilise kogemusega. Arhitektuuri suhtleb ju ka emotsionaalselt — teatud vorm, värv, ruum, heli või lõhn võivad äratada assotsiatsioonide rea, mis seostub mingi juba kogetud arhitektuurse või ka hoopiski mõne muu "keele" märgiga. Näiteks jääb Tallinna agulimaja siinkirjutajale alati lapsepõlvemaja (arhitektuurseks) märgiks, mille nägemine taasäratab nii puupliidi soojuse tunde kui ka ahjulõhna ninas. Arhitektuuri "subjektiivne tõlge" võib seega avada ka täiesti ootamatuid tähendusi, mida ei pruugi tekkida kellelgi teisel.

KOKKUVÕTE

Filosoofilisi teooriaid, mis käsitlevad arhitektuuri/ehitatud keskkonda keeleteoreetiliselt aluselt (peale Barthes'i, Eco ja Derrida peaks muidugi nimetama Bataille'd, Derridast inspireeritud Peter Eisenmanni, kes kõik küll erinevad terminoloogias), on meie sajandi lõpul taas üritatud testida ka arhitektuuripraktikas. Robert Venturi, kes arhitektina taotles hoone (tema väitel modernismiajastul kaotatud) kõne- ja suhtlemisvõime taastamist n-õ massikommunikatsiooni (kõigile mõistetaval) tasandil — mõistes "suhtlemisena" eekõige funktsiooni signaliseerimist —, nägi selleks Las Vegase arhitektuuri analüüsid kaht võimalust: maja saab olla kas märk ise (ja seda sisu otse kujutades — *à la* Donald Ducki kujuline lihahamburgeri-putka) või — seda väljendatakse üldtuntud (juba märgiks kujunenud) vahenditega. Niisuguse üheseltmõistetava "nimesildina" funktsioneerivad Venturi arva-tes klassikalised arhitektuurifragmendid — portikus, sambad jms. Arhitektuuri sisu avamiseks võib lisaks kasutada ka (pärisõnadena sildiga) pealkirjastamist (Venturi 1966; Venturi, Browne, Izenour 1972). Just selles võtmes kirjutab "postmodernistliku arhitektuuri keelest" ka Charles Jencks (Jencks 1978). Et ühiskonnas toimida, peaks arhitektuur suutma niisiis eelkõige ärgitada mälu ja tekitama assotsiatsioone. Nõnda on ka kaasaegne arhitekt jälle silmitsi arhitektuuri kommunikatsioonivõime probleemiga, tõdedes taas sedagi, et arhitektuurikeelel on representeeriva määrgina paraku omad piirid. Ühelt poolt on need piirid objektiivsed: visuaalne märk ise pole võimeline kõiki arhitektuuri võimalikke sisutasandeid representeerima. Objektiivselt selge on aga seegi, et ka ühegi maja "lugu" — nagu ajalugu üldse — pole võimalik rekonstrueerida täiuslikult, seega on arhitektuuri seletamise ideaal saavutatav vaid teoreetiliselt, praktikas on alati paratamatult tege- mist arhitektuuri interpreteerimisega k ä t t e s a d a v a t e fak- tiõe abil. Teisalt on arhitektuuriga suhtlemine piiritletud subjek- tiivselt — mida väiksem on igäihe isiklik taustateadmine, seda vähem arhitektuur konkreetse isiku jaoks "kõneleb", seda väik- sem on põhimõtteline kommunikatsioonivalmidus arhitektuuriga. Muidugi annab ka isiklik arhitektuurikogemus kahtlemata iga- ühele lisaks veel ühe mõõtme arhitektuuri mõistmiseks ja tõl- gendamiseks. Mis puutub arhitektuuri uurijasse, siis tema peaks suutma olla korraka mõlema tasandi sünteesivõimeline vahendaja

ehk "tõlkija". Sest täiesti "vaikivat" arhitektuuri muidugi pole, oma sõnum peitub igas majas. Kui huvitavaks arhitektuuriga suhtlemine kujuneb, sõltub aga nii "kõneleva arhitektuuri" enda sügavusest (tasandirikkusest) kui ka "loo" kuulajast.

Kirjandus

- Alberti, Leon Battista 1965. *Four Books on Architecture*. New York
- Argan, Giulio 1980. Theology and iconology. — *The Language of Images*. Ed. W. J. T. Mitchell. Chicago: University of Chicago, pp. 15–24
- Bandman, Günther 1951. *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin
- Barthes, Roland 1997. Semiology of the urban. — *Rethinking Architecture: A Reader In Cultural Theory*. Ed. N. Leach. London and New York: Routledge, pp. 166–172
- Derrida, Jacques 1997. Architecture where desire may live. — *Rethinking Architecture: A Reader In Cultural Theory*. Ed. N. Leach. London and New York: Routledge, pp. 319–324
- Eck, Caroline A. van 1995. Par le style on atteint au sublime: The meaning of the term "style" in French architectural theory of the late eighteenth century. — *The Question of Style in Philosophy and the Arts*. Cambridge: University Press, pp. 89–108
- Eco, Umberto 1962. *Opera aperta*. Milano
- Eco, Umberto 1997. Function and a sign: Semiotics of architecture. — *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*. Ed. N. Leach. London and New York: Routledge, pp. 182–202
- Foucault 1994 = М. Фуко. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-сad
- Gerken, R. 1987. *Von der Representationskunst zu der Sozialkunst. Der Funktionswandel der Kunst im ausgehenden 18. Jahrhundert in der Architecture considérée... von Claude-Nicolas Ledoux*. München
- Hallas, Karin 1997. Vaikiv arhitektuur. — *Eesti Ekspress*, 7. nov., nr 45, B, lk 3
- Jencks, Charles 1978. *The Language of Post-Modern Architecture*. London: Academy Editions
- Kruff, Hanno-Walter 1991. *Geschichte der Architekturtheorie. Von der Antike bis zum Gegenwart*. München: Beck Verlag

- Nerdinger, Winfried, Jan Klaus Philipp, Hans-Peter Schwartz 1990. *Revolutionsarchitektur. Ein Aspekt der europäischen Architektur um 1800*. München: Verlag Hirmer
- Panofsky, Erwin 1979. *Sinn und Deutung in der bildenden Kunst*. Köln
- Sedlmayr, Hans 1948. *Architektur als abbildende Kunst. — Österreichische Akademie der Künste. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 225. Bd. 3*
- Sedlmayr, Hans 1984. *Allegorie und Architektur. — Politische Architektur in Europa vom Mittelalter bis Heute. Representation und Gemeinschaft*. Köln: Du Mont, S. 157–175
- Zubov 1977 = В. Зубов. *Архитектурная теория Альберти. — Лэон Батиста Альберти*. Москва: Наука
- Tammán, Tiina 1997. *Toompea kõledusest. — Postimees*, 8. nov., nr 265, lk 6
- Venturi, Robert 1966. *Complexity and Contradiction in Architecture*. London: Museum of Modern Art
- Venturi, Robert, Scott Browne, Steven Izenour 1972. *Learning from Las Vegas*. Cambridge: MIT Press
- Vitruvius 1960. *The Ten Books on Architecture*. New York: Dover Publications
- Wölfflin, Heinrich 1979. *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. Dresden: Verlag der Kunst

KRISTA KODRES (sünd. 1957), lõpetas Tartu ülikooli 1980. aastal, väitekirja kaitses 1991. Töötanud kümme aastat Eesti Ehitismälestiste Instituudis, siis kolm aastat Eesti Arhitektuurimuuseumis ja aastast 1993 Tallinna Kunstiülikooli (Eesti Kunstiakadeemia) prorektorina. Alates 1998. aastast Eesti Kunstiakadeemia Kunstiteaduste Instituudi vanemteadur, koguteose *Eesti Kunstiajalugu* peatoimetaja. *Akadeemias* avaldanud artikli "Rahvuslik identiteet ja selle vorm: Sada aastat otsinguid" (1995, nr 8, 1705–1725).

TÄHENDUSE LINEAARNE JA HIERARHILINE STRUKTUUR

Erkki Luuk

SISSEJUHATUS: PROBLEEMIPÜSTITUS,
LÄHTE-EELDUSED JA -HÜPOTESID

Probleem: *kuidas toimub tähenduse genereerimine.*

Tähendust võib hüpooteetiliselt määratleda kui seost stiimuli ja selle poolt tingitud käitumusliku lõpp-produkti, mingi "tegevuse" vahel.

'Stiimul-reaktsioon' on klassikaline käitumisanalüüsi mudel. Inimene võtab vastu stiimuli, mille tulemusena — vähemalt osalt — leiab aset mingi tegevus.

Käitumissituatsiooniga võrreldes on "tähendamissituatsiooni" eripäraks see, et juba millegi tähendusreaktsioonile eelneva *olemasolu* ennast (mitte ainult tema rolli stiimulina) on võimalik järeltada ainult tolle tagajärjelt, "käitumuslikult" produktilt.

Seega avaneb tähendus meile juba selles väga varases uuringu-stadiumis binaarse struktuuri kaudu: 1) tähendus kui reaktsioon või "käitumine" ja 2) tähendus kui too, mis sellise reaktsiooni (vähemalt osalt) tinginud on. Niisiis on tähendusel paljude teiste analoogiliste binaarsete struktuuridega võrreldes see omapära, et kogu informatsiooni teise kohta on võimalik saada ainult esimeselt. On ütlematagi selge, et kogu see info saab tugineda ainult esimese seos(t)ele teisega.

Tähendus on seega seos. Seos sisend- ja väljundsignaali vahel. Täheenduse genereerimine on sisendsignaali muutmine väljundsignaaliks.

Võib eeldada, et see muundus — kõik, mis sisend- ja väljundsignaali vahepeale jääb — on omakorda jagatav mingiteks etappideks. Kuivõrd sisend- ja väljundsignaal erinevad teineteisest eelkõige oma teadvustatuse poolest, võime oletada, et tähenduse genereerimist on võimalik jagada etappideks teadvustatuse alusel. Lähtehüpootees: tähenduse genereerimist on võimalik jagada etappideks teadvustatuse alusel. Järgnevalt on kohane esitada need etapid hüpooteesidena.

Niisiis: kui me soovime kirjeldada tähenduse genereerimist, tuleb meil kirjeldada tähendusest teadlikuks saamist ehk tähenduse teadvustamist. Lihtsas kõneharjutuses võib selles teadlikuks saamises eristada järgmisi staadiume: 1. akustiline (hää), 2. artikulaatorne/morfoloogiline (sõna), 3. semantiline (täendus), 4. kontekstuaalne (kasutus). See on alles kõigest verbaalne eristus, nimetatud faase mingil moel piiritlemata, määratlemata ning süsteemselt seostamata.

'Akustiline' on küllaltki meelevaldselt valitud sõna, mis viitab ainult teatavale positiivsusele, foonist eristumise mõttes. See fenomen, nimetagem teda 'esiletulemiseks', on teadvustatav teatud valiku tagajärjena. Seda muidugi vaid (mõistlikuna tunduval) eeldusel, et iga kujutise, iga vormi tekke puhul on tegemist ainult ühe võimaluse, ühe valikuga aistingute või meeleandmete kontiinumist.

'Kujutise' kohta: selle sõna kasutamine ei viita siin mingit kindlat tüüpi, ammuigi mitte kitsalt visuaalse materjali vastuvõtule. 'Kujutis' mingist "asjast" tähendab lihtsalt, et on täidetud tingimused selle "asja" teadvustamiseks. 'Kujutisega' paralleelses tähenduses võib kasutada sõna 'kogemus'¹, mis on üldisem mõiste.

Kujutis on vormi sünonüüm, olles samas viimasest "psühholoogilisem" termin². Nende mõistete semantilist erinevust võib

¹'Kogemusest' selles seoses: kõik mida me kogeme, peab nii- või teistsugusel viisil teadvustatav olema, kuid ei pruugi ju alati teadvustatud olla.

²Kui soovida 'vormile' semantilist ruumi juurde tekitada ja mõistet seeläbi avaramates seostes näha, tulevad sünonüümidenähtena kõne alla veel 'representatsioon' ja 'kaemus'. Käesolevas tekstis on sõna 'kae-

seletada nii, et kui 'vorm' näib lähtuvat "väljast", siis 'kujutis' (võib-olla nii morfoloogiliselt kui tähenduslikult lähedase mõiste 'kujutus' interferentsi³ tõttu) subjektilt endalt. Seega, kui keegi tahab juuksekarva lõhki ajada, võib ta rääkida 'vormi kujutisest' (kuid mitte vastupidi: 'kujutise vormist'). *Tegelikkuses* 'kujutisel' ja 'vormil' mingit vahet muidugi pole.

'Kujutis' sobib rohkem öelda iga üksiku "asja" kohta. Kogemuse ja kujutise vahel on seega umbes samasugune erinevus nagu diskursuse ja teksti vahel: teine on piiritletum kui esimene. Erinevate meelte andmete vastuvõtu seisukohalt peaksid mõlemad olema universaalsed. Lubatav oleks seega ka lõhna-, maitsekujutis jne (kuna me räägime aistingute kontiinumist, võib kujutisi nimetada ka *väljavalitud* aistinguteks). Valikuprintsiipi on oluline rõhutada teoreetilise põhjendusena subjekti kujutiste püsivusele/muutlikkusele (üldiselt: määramatusele) teatud kindlal ajahetkel ja ühe "asja" suhtes (mis hõlmab endas alati määramatu arvu stiimuleid⁴).

Ehkki meie kogemuses puudub see teadvusseisund, kus valivus aset leiab, on olemas selle tagajärg (ütleme "jälj"), kuid just see, et sellelt jäljelt pärineb kõik kogetav⁵, teeb temast kõnelemise (kuivõrd iga kõne alla võtmine seostub piiritlemisega, mis on antud juhul välistatud) raskeks või koguni võimatuks.

Sellest hoolimata võtame nüüd ette väikese ekskursi tähenduse lätetele. Alustame mõnest tavalisest küsimusest ja püüame liikuda tunnetuslikult esmasema ja elementaarsema suunas.

Küsimus: Miks kivi on olemas? küsib meilt sama mis: Miks kivi on nähtav, kombatav (jne)? Tunnetusele tagasiviiduna on mõ-

mus' kasutatud siiski mitte 'vormi', vaid tema tavapärasemas, otseselt teadvustatusele viitavas tähenduses.

³Ingl. k *interference* — vahelesegamine, häirimine.

⁴Stiimuleid, mida pole isegi võimalik jagada subjektisesteks ja -välisteks (s.t organismist endast ning tema ümbrusest lähtuvaiks stiimuleiks). Pole võimalik jagada, järelikult pole sellise sisuga mõisteid olemas ega ole ka vajadust neist pikemalt rääkida.

⁵Ja kuna nimetat valivus eelneb kujutisele, on see jälg omamoodi märgiks ka "sellele", mida me ei koge ega saagi kogeda, sest see on välistatud (s.t valivuse poolt kõrvale heidetud).

lemad küsimused kivi vormi kohta — Miks kivil on vorm? Vorm, nagu me teame, on “ainult erinevused”⁶. Ja erinevus — vastavalt oma kahetisele toimele, milleks on jagamine ja võrdlemine — on ‘paljususe’ ruumiline ja ‘korduse’ ajaline konnotaat-osa. Ilma erilise vajaduseta “mõista” puhast erinevust, s.t erinevust ilma positiivsete mõisteteta, tema protsessis või soorituses (milleks on siis tõenäoliselt ‘erinemine’ või “erinevuste mäng”⁷, nagu Derrida kujundlikustab), mainigem, et küsimus, mis on ühist kõigil erinevustel, peaks olema igasuguse tunnetuse- (või olemise-) definitsiooni algpunkt. Minu poolt välja pakutud ‘esiletulemine’⁸ on seega vastus tolele küsimusele. Esile tuleb kõik. See, mis esile ei

⁶Vormi definitsioon: miski vastandub millelegi (või miski eristub millestki). Vormi eristumine toimub kahes jaos: kõigepealt eristub vorm kui selline (vastates küsimusele: mis?), seejärel vorm kui erinevus teistest vormidest (vastates küsimusele: milline?). Esimene neist kahest eristumisest ongi ‘esiletulemine’. Esiletulemine ehk vormi ajalugu.

Vormi ajaloo või päritolu probleemiga (ilma seda väljendit kasutamata) on tegeanud Saussure ja tema jälgedes ka Derrida. “Keeles on ainult erinevused. [...] Erinevused ilma positiivsete mõisteteta.” (Saussure 1966.) Saussure peab silmas objektituid erinevusi, mis pole erinevused millegi vahel. See paradoksaalne väide pidi andma Derrida’le rohkesti mõtlemisainet, sest põhimõtteliselt on *différance* ainult katse kirjeldada neid Saussure’i erinevusi (või seda, mis võiks olla nende põhjus).

⁷“Erinevuste tabamatu mäng” ehk *différance*. *Différance*’i eesti-keelse vastena pakuksin välja sõna ‘erinemus’, mis — olles ‘erinemise’ ja ‘erinevuse’ morfoloogiline hübriid — nende kahe mõiste seotust *différance*’is hästi edasi annab. Samas erinedes analoogiliselt originaalkujuga ‘erinevusest’ (*différence*) vaid ühe tähe poolest.

⁸Esiletulemise ja vormi, tähenduse kahe esimese tasandi vahelist seost ja erinevust võib eksplitseerida Heideggeri Olemise ja olevate vahelise seose ja erinevuse kaudu. Heidegger märgib, et Olemise ja olevate vahel on kadunud erinevus: puudub ühe erinemine teise suhtes, sealjuures vähemalt üks (kas Olemine või olev) sisaldub teises. Kui eeldada (seda, mis on ilmne), et olevate juurde kuulub erinevus, siis peaks erinevus laienema ka Olemise ja olevate vahelisele suhtele. Et see nii pole, annab tunnistust ‘erinevuse’ kadumisest (puudumisest) Olemises. (Heidegger 1974.) Umbes sama kehtib ka ‘esiletulemise’ esiletulemise ja selle suhte kohta vormiga — esiletulemine tuleb esile vormis, mitte kunagi ‘esiletulemisena’.

tule, parimal juhul poleb⁹ — Heideggeri verbi kasutades — olematuses. Mis varjulejäävasse puutub, siis on ta olemas sedavõrd, kui esiletulev võimaldab seda järeldada (esile tuua).

Vaatleme nüüd hetkeks tähenduse viimast staadiumi, kontekstuaalset¹⁰ tähendust ehk kasutamist. Kasutuse puhul tuleb silmas pidada järgmist: sõna kasutuse ja semantilise tähenduse vaheline implitsiitne ning muutuv seos edastab tähenduse muutuvust sõltuvalt kontekstist. Tähenduse muutumine keeles eeldab aga muutmata keeleühikut, millele tähendus ja selle muutuvus omistada. Küsimus on ainult selles, milliseid paratamatuid (tunnetuslikke) omadusi sellele ühikule attributeerida. Üks on muidugi vorm, (näiteks sõna puhul) väliskuju identsus — ei saa nende tavalises tähenduses kasutada sõnu 'lind' ja 'rästas' ning järeldada, et "sõna kontekstuaalne tähendus on muutunud". Täpselt sama kehtib sünonüümide kohta, mille semantilised tähendused / tunnetuslikud kontseptsioonid¹¹ on kas ligilähedaselt või "täielikult" samad — kategoriaalselt rääkides ei lange need siiski ilmselt kunagi kokku. Ka ühe sõna kasutamise ja selle sõna semantilise tähenduse vahel esineb paratamatu funktsioon, mis annab kasutusest sõltuvalt erinevaid tulemusi.

Semantiline tähendus, millest seni juttu on olnud, on verbaalselt materjalilt kõrvale põikavate üldistuste tegemiseks liialt eksitava sisuga väljend, ja me asendame ta millegi sobivamaga: 'tunnetusliku kontseptsiooni' (TK) universaalse mõistega. Mõiste sisu on lahti seletatud allpool. Sissejuhatuseks mõned üldised punktid.

Esiteks: see, mis on formuleeritud ja keeles esitatud, on alati juba kasutus, mitte TK. Teiseks, kasutusel on vahel (nt slängis)

⁹Olematuses kõneldes on Heidegger sunnitud tegema möönduse: (olematus iseenesest) mitte *ei ole* (vastasel juhul teda ju poleks), vaid *poleb* [*nichtet*].

¹⁰Kontekstuaalsus avaldub ainult kasutuses. Siin ja edaspidi käibivad kasutus ja kontekstuaalne tähendus sünonüümidenä.

¹¹Asjale, mida seni oleme nimetanud "semantiliseks tähenduseks", tunduvalt sobivam, universaalne (ja nagu peagi selgub — ka ainuõige) "sünonüüm". Teiste sõnadega: mõiste, mis tõrjub välja semantilise tähenduse ja hõlvab selle "koha". Pikemalt sellest edaspidi. Tekstis esineb ka tunnetusliku kontseptsiooni lühend TK.

rõhutatult referatiivne funktsioon: sõna kontekstuaalne tähendus tekib tema kasutuse/konteksti asjaolude ja intentsioonide (nn puhta¹² konteksti) suhestamisel või kõrvutamisel mõiste TKga. Üleelmites lõigus oli sellest juba juttu: kasutuse erinevused tulevad ilmsiks selle suhte muutumisel, teisenemisel.

Iga kord, kui ma kasutan sõna 'plaat' (ja produtseerin sellega tähendust), suhestan ma (kuuldavale toodud või transkribeeritud) häälikud TKga 'plaat'¹³. Vastasel juhul ei saaks ma aru, millest ma räägin või kirjutun, isegi mitte siis, kui ma samal ajal plaadile osutan või vaatan. Sest see eeldaks TKd, mis seob vaadatava (osutatava) eseme häälitusega, mille ma samaaegselt kuuldavale toon, ning see oleks juba ühtlasi kood. Isegi kui seda tüüpi, vahetult häälitusi ja objekte seostav kood oleks olemas, on võimatu, et selle alusel loodud kontseptsioon oleks mõiste 'plaat' universaalne TK. See oleks lihtsalt selle plaadi TK. Ühtlasi tekiks küsimus selliste koodide õppimisest. Kuidas neid omandatakse? Kas osutades?

1. TUNNETUSLIKE KONTSEPTSIOONIDE OMADUSTEST

TKd esinevad süsteemis¹⁴, kus kehtivad nende omavahelised seosed, vähemalt sellised, mis lubavad väita: TK A sarnaneb TK B-ga, TK A sarnaneb TK B-ga rohkem kui TK C-ga, TK A ei sarnane TK B-ga jmt. Kui meelevaldselt oletada, et mõiste 'plaat

¹²Puhta konteksti all pean silmas ainult lause-, teksti- ja kasutatud keele väliseid kontekste, mis mõjutavad tähendust. Sinna alla kuuluvad tõlgendaja kõikvõimalikud (sotsiaalsed, psühholoogilised, vaimsed jne) eeldused ja omapärad; samuti kogu tunnetuse taktika antud hetkel, nii selle kavatsuslikud kui automaatsed aspektid. Seega nt süntaks, homonüümia jms, mis lause interpretatsioonis kõik arvesse tulevad, puhta konteksti seisukohalt enam rolli ei mängi.

¹³Tunnetuslikust kontseptsioonist rääkides ei tohi kunagi rääkida sõna ('plaat') TKst. See oleks vale juba metodoloogiliselt, kuna kaasab määratlusse selle, millele TK koodis vastandub, — kontekstuaalse tähenduse ehk kasutuse.

¹⁴Tekkinud süsteemi võib nimetada kasutuse ehk kontekstuaalse tähenduse suhtes primaarseks kodeerimissüsteemiks. Pikemalt tuleb sellest juttu edaspidi, selgitustes tähenduse definitsiooni juurde.

see-ja-see' on esimene, mille isik nimetatud meetodil õppis, ja ta omandab järgmisi sõnu samamoodi, sealhulgas nt 9 erinevat plaadinime ja veel 100 muud mõistet, võib ta 10 erineva plaadikontseptsiooni sarnanemise ja saja teise kontseptsiooniga mittesarnanemise alusel moodustada uue, nende 10 suhtes universaalse kontseptsiooni.

Ühele vormile võib vastata üks või mitu TKd, ühele TKle üks või mitu kasutust. See tingib olukorra, kus igale niiviisi tekitatud kasutuste rühmale vastab üks TK ja kasutusest üldse, nagu ka kokkukuuluvate kasutuste rühmast, on võimalik rääkida ainult tänu piiritlesele (üks TK), mis sellise olukorra tingib.

Veel omadusi: TKd on paratamatult märgistamatud ja mittekommunikeeritavad ühelt isikult teisele. Eeldades, et ka mõtlemine opereerib märkidega, ei saa TK olla ka mõeldav.

Kuid sellele vaatamata on TK (ja mitte ainult keeleliselt vahendatud, näiteks mõiste TK) meie oma kasutus(t)e vahendusel "äntud" — mitte operatsioonalsena, vaid tuletuslikuna.

2. TÕENDID TUNNETUSLIKU KONTSEPTSIOONI VÕI SELLEGA SÜNONÜÜMSE MÕISTE TUNNETUSLIKU PARATAMATUSE KOHTA: FILOSOOFIA

Eeldame, et keegi (kes kas näeb või ei näe plaati) saab aru, et ta näeb plaati. Küsimus: Miks keegi aru saab, et ta plaati näeb?

See küsimus tundub totter, kuid on vähemalt samavõrra põhjendatud. Sellele küsimusele poleks võimalik rahuldavalt vastata, kui me ei tooks sisse TKd või mingit sellega sünonüümset mõistet. Vastuses sisalduvad järgmised punktid:

1. Sellel isikul "on" plaadi TK.
2. See isik komistas mingi konkreetse kasutuse/rakenduse x otsa.
3. See isik seostas "edukalt"¹⁵ plaadi TK ja kasutuse (kontekstuaalse tähenduse) x , sest talle tundus (ta *sai aru*), et kasutus,

¹⁵Selline seostus saabki ainult edukas olla, sest tema toimumise üle puudub igasugune (teadvuslik) kontroll. Mehhanism toimib subjektiivselt seisukohast "täiuslikult" ainult seetõttu, et puudub (isegi teoreetiliselt) võimalus mingiks alternatiiviks.

mida ta nägi, vastas rohkem plaadi kui millegi muu TKle. See, mis tolle "millegi muu" alla kuulub, jääb praegu lahtiseks. Igal juhul ei saa ükski selline välistus pretendeerida objektiivsusele, olla ammendav ja lõplik (subjektiivselt ta ilmselt just sellisena muidugi tundub).

TK mõiste tunnetuslikud eeldused näivad vähemalt esmapilgul idealistlikud, mõningaid sarnasusi ilmneb ehk isegi Platoni 'ideega'. TK vajalikkuse poolt kõneleb ka üks huvitavamaid vastuväiteid materialismile: oleks absurdne arvata, et kui subjekt vaatab Eiffeli torni, on tal pea sees mutter-mutrilt täpselt samasugune Eiffeli torn (kui "väljas").

Primitiivsevõitu materialism on teatavasti seisukohal, et ümbritsev keskkond pommitab meie andureid materiaalsete signaalidega, mis põhjustavad keskkonnaobjektide reproduktsiooni "meie peas". Idealism aga väidab, et kuna kogu nende objektide spetsifikatsioon pärineb *a priori* "seestpoolt", pole võimalik "välise" info laadi või isegi olemasolu kohta midagi kontrollitavat väita.

Tõeline materialist asub muidugi seisukohal (millel pole info vastuvõtu tingimuste muutmise absoluutse võimatuse tõttu mingit tähtsust ega väärtust¹⁶), et "peas" on "välise" informatsiooni täpne reproduktsioon. Ülekande seisukohast on meil siis seega (nagu kõigil ideaalse kommunikatsiooni¹⁷ juhtudel) tegu *tarbetu kordusega*.

Isegi kui me eeldaksime, et selline kordus on (või oli kunagi) mingil põhjusel vajalik (tavaliselt viidatakse siin "keskkonnas hakkama saamisele" kui selle vajalikkuse kriteeriumile, ehkki "hakkama saamise" tunne — ainus, mille põhjal võib otsustada, et keegi üldse millegagi hakkama on saanud, — on üks võib-

¹⁶Seetõttu taandub kogu idealismi-materialismi dilemma banaalseks vaidluseks pessimisti ja optimisti vahel. Idealist nimetab materialisti optimistik, materialist idealisti pessimistik ja mõlemad peavad ennast realistiks. Selline positsioonide jagamine näib kultuuri seisukohalt nii mõttekas (arhetüüpiline), et ületab paratamatult igasuguse filosoofilise jageluse piirid ja tähenduse. See on veel üks põhjus, miks idealismi-materialismi teema igavest kõneainet peaks pakkuma.

¹⁷Ideaalne kommunikatsioon tähendab, et kogu informatsioon edastatakse kadudeta ja muutmata kujul.

olla kõige enesesepöörduum osa tunnetusest¹⁸, üldiselt täpselt samasugune asi iseeneses nagu kogu ülejäänud tunnetuski).

Isiku "keskkonnas hakkama saamine" tähistab seega vaid konsensust, mille isik on saavutanud sellega, mida "hakkama saamise" hindaja parajasti "enamuse" hinnangu või "tõena" määratleb. 'Ümbruses hakkama saamise' fenomen iseenesest võib seega küll meile midagi öelda: selle tegelikult alati unikaalse konsensuse või kokkuleppe iseloomu, kuid mitte mingil juhul "välise" tegelikkuse kohta. 'Ümbruses hakkama saamine' on reaalsuse (hindaja jaoks hetkel kehtiva) konsensusmudeli poolt ette öeldud hinnang teguviisidele. Reaalsuse konsensusmudel on ühtaegu universaalne — selles mõttes, et ta ei puudu ühelgi normaalsel inimesel, — ja individuaalne — sest vaevalt võib suvalisel ajahetkel x leida kaht täiesti kokkulangeva reaalsuse konsensusmudeliga isikut või "isikut" (kui tunnetuslikud eeldused ei luba meil oletada erinevate füüsiliste isikute olemasolu).

Nii et isegi kui eeldada, et eelmainitud tarbetu kordus on (või on kunagi olnud) mingil põhjusel vajalik, oleks selle tekkimine (sest kuidagi peab see ju tekkinud olema) ja esinemine äärmiselt ebatõenäoline võrreldes inkongruentse vastavuse tõenäosusega, mis on mõõtmatult suurem — kuivõrd iga väiksemgi hälve, iga tõrge koopiomasina töös viib otsejoones teise reaalsuse, mitte ainult reaalsuse teise mudeli tekkeni (kuivõrd reaalsus ja selle mudel on primitiivse materialismi käsitluses üksüheses vastavuses ja reaalsuse üle saab otsustada ainult mudeli põhjal) ning faktilise suutmatuseni efektiivselt toimida — järelalus, mis käivitub vaatleja jaoks automaatse subjektiivse hinnanguna mitme reaalsusemudeli olemasolule juhul, kui üks neist on n -ö konsensusmudel — seega positiivse ja efektiivsena tähistatud. Konsensusmudeli olemasolu on omakorda samuti paratamatu, sest tegu on konsensusega, mille subjekt saavutab alati omaette¹⁹ (see on

¹⁸Enesesepöörduvus ning ühtlasi üks kõige enesekesksemaid: kõigest psühholoogiline kaitsemehhanism, mis võimaldab subjektidel lakamatult korrutada, et tema tegevusel on mingisugune mõte (arbitraarse moraalkonstruksiooni 'sooritus—väljateenitud auhind' kujul). Umbes sellise nurga alt on moraali paljastanud juba de Sade ja Nietzsche.

¹⁹Jälgides ja kritiseerides erinevaid "avalikke" või väljamõeldud reaalsuse mudeleid "enamuse" või "tõe" seisukohtadelt.

tema kompromiss keskkonnaga) — “paremal” juhul puhta järel-damise, “halvemal” huupi otsustamise abil (mis ei pruugi sellisel juhul sugugi halvem olla ja vastupidi).

Seege tuleneb seda liiki materialismist *automaatselt* mitme reaalsuse olemasolu, mis ühilduvad ainult poliitika, kultuuri, religiooni, filosoofia jt “ühiskondlikena” tõlgendatud “kõrgemate” subjektiivsete konsensusfunktsioonide kaudu.

Eelneva, TKde (oletatavast) “idealismist” inspireeritud jutu tühistab materialism muidugi ainsa hoobiga: eeldusega, et ‘subjektile, kes näeb Eiffeli torni, on peas mutter-mutritilt täpselt sama-sugune Eiffeli torn (kui väljas)’ ja sellega, et ajab kõik indivi-duaalsed erinevused (Eiffeli tornide osas) pahatahtliku väärinfo või erandi, ebaolulise deviatsiooni süüks.

2.1. Tõendid tunnetusliku kontseptsiooni või sellega süno-nüümse mõiste tunnetusliku paratamatuse kohta: semiootika

Semiootikas tuntud mõistetest on Peirce’i dünaamiline objekt ja Hjelmlev’ *purport* mõlemad TKle (vähemalt tunnetuslikult) lähedased. Kuna nende roll TK suhtes saab vaevalt olla midagi enam kui epistemoloogiline õigustus, viitan neile lühidalt.

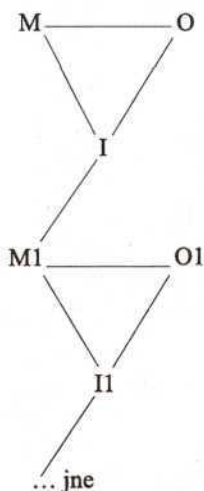
Dünaamiline objekt on loogiliselt eelnev arusaam [*understanding*] sellele, mis on mingile märgile vastav objekt [objekti ja dünaamilise objekti eristamiseks kasutab Peirce *object* asemel ka mõistet *immediate object* — E. L.], mille vahendusel märk ja tema interpretant viitavad ühele ja samale objektile. (Peirce 1974.)

Purport on sisu ja väljendusvormi kontiinum, [---] formatsiooni uni-versaalne alus, mis, olles vastuvõtlik mis tahes formatsioonile, on teadmisele kättesaamatu, kuna teadmise eeltingimus on mingit liiki analüüs ja iga analüüs on selle [*purport*’i] meelevaldne organiseerimine. (Hjelmlev 1963.)

Peirce’iga seoses võib viidata ka teisele, antud teooria seisukohalt märksa fundamentaalsemale paralleelile kui eelmainitud ‘dünaamilise objekti’ puhul: tema märgitriaadi (*märk-objekt-interpretant*) täiesti reeglipärasest tõlgendusest võib järeldada, et Peirce’i ‘objekt’ vastab TK ja ‘interpretant’ kasutuse positsioonile.

Eeltoodud näidet korrates jõutakse siis tekstist arusaamisel kõigepealt selleni, mis on tähenduse seisukohalt *objekt* (TK) ja omistatakse talle antud (kon)tekstis kõige usutavam/tõenäolisem *interpretant* (kasutus). Teiste sõnadega on Peirce'i interpretant antud teksti dispositsioonidelt lähtuv tõlgendus sellele, kuidas tähenduse objekti seal kasutatud on.

Peirce'i märgitriaadide ahelad demonstreerivad, kuidas tõlgendatud kasutus (millest on nüüd juba moodustatud märk — nt iga sõnaraamatusissekannet võib vaadelda kui üht sellise ahela teise tasandi märki) teise, kolmanda jne astme interpretatsiooni ohvriks langeb.

Joonis 0. Peirce'i märgitriaadide* ahelad

Kuna tõlgendav subjekt asub (s.t tõlgendab) korraga ainult ühel interpretatsiooniahela tasandil, ei lange märk ja interpretant tegelikult kunagi kokku. Seetõttu on ka vale väita, et “interpretant on (ühtlasi) märk” või midagi muud sellesarnast. Küll võib interpretandi kohta öelda ‘märgi märk’, kuid — NB! — seaduspärasused,

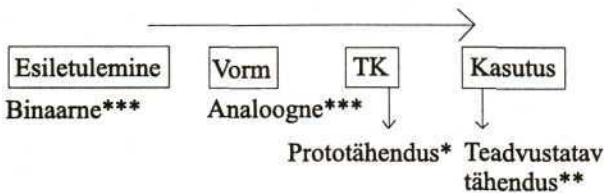
*Peirce'i märgitriaad: M(ärk)-O(bjekt)-I(nterpretant).

mis käivad märgi kohta, ei kehti enam märgi märgi puhul ja viimane on esimesest juba kvalitatiivselt erinev kategooriaalne üksus niihästi oma sisemise struktuuri kui ka välise struktuuripositsiooni poolest. Interpretant on (selline) märgi märk, mis pole enam ise märk.

Üks oluline erinevus ühelt poolt märgi ja objekti ning teisalt interpretandi vahel seisneb juba selles, et märgi-objekti vastavus “eksisteerib” püsivate (või vähemalt olemasolevate) lülituste kujul, mille kaudu toimub äratundmine (materjali²⁰ selekteerimine ja vastuvõtt), interpretant “luuakse” aga hiljem — juba selektsiooni käigus väljavalitud materjalide igakordsel *kasutamisel*, s.t interpretatsioonis. Kõige parem seletus ongi, et märk, objekt ja interpretant pole mitte asjad, esemed või nähtused, vaid positsioonid tunnetuses.

3. TÄHENDUSE (GENEREERIMISE) STRUKTUUR

Nagu me loodetavasti nägime, on antud tähendusestruktuuri mõistete suur eelis (ja ainus põhjus, miks ma neid üldse kasutan) see, et neid saab rakendada nii sõnalisele kui ka esemelisele, pildilisele, helilisele jne materjalile ilma, et peaks midagi muutma või tõlkima. Nüüd on paras aeg esitada tähenduse genereerimine ja struktuur, mis on tähenduse puhul üks ja seesama, graafilisel kujul.

Joonis 1. Arusaamine ehk tähenduse genereerimine ehk tähenduse struktuur

²⁰‘Materjalist’ antud tähenduses on kirjutatud pikemalt punktis 8.

4. SELGITUSED JOONISE 1 JUURDE

Prototähendus ja teadvustatav tähendus luuakse tähenduse genereerimise protsessi käigus vastavalt TK ja kasutuse efektidena.

* Prototähendus kujutab endast arusaadavuse piiri.

** Täendus: teadvustatav ehk kontekstuaalne tähendus, millega kaasneb (põhimõtteline) kommunikeeritavus, situatiivsus, kontekstuaalne kontroll tähenduse kasutuse üle. Teadvustatuse tingimusi analüüsin pikemalt 8. punktis.

*** Info esituse ja ülekande kuju vastavalt esiletulemises ja vormis. Binaarne ja analoogne on kaks põhimõtteliselt erinevat info kirjeldamise viisi. Esimene kirjeldab signaali olemasolu/puudumist. Teine kirjeldab signaali laadi, signaale seega omavahel eristades. Mis tahes käsitluses on esimene alati fundamentaalne (aluseksolev) kirjeldusmeetod selles mõttes, et teine eeldab alati esimest. Analoog-signaalide puhul, nagu nende ni.nigi ütleb, on võimalik signaale omavahel võrrelda erinevuste ja sarnasuste, s.t analoogia alusel.

Binaarsest kujust analoog-kujju üleminekul on tegemist korra, õigupoolest Korra — igale üksikule võimalikule korrale aluseksoleva seletusviisi (mudeli) — keerukustumisega. Võrreldes binaarse kujuga ilmub analoog-kujus hulk täiendavaid parameetreid, mille abil saab kirjeldada info edastamise korda.

Teeme kokkuvõtte: tähendus on protsess ja need neli mõistet (esiletulemine, vorm, TK, kasutus) kirjeldavad selle protsessi eri staadiume. Samas, kui vaadelda neid nelja tasandit kirjeldavaid mõisteid eraldi, siis ütlevad nad kõik midagi tähenduse kui nähtuse iseloomu kohta, väljendades selle nähtuse eri aspekte. Seega on neid võimalik kasutada ka kui tähenduse vaatlemise nelja erinevat, isegi mõnevõrra autonoomset viisi.

5. NÄIDE. TÄHENDUSE GENEREERIMISE PROTSESSI STRUKTUUR

Vaatleme nüüd tähenduse genereerimise protsessi (struktuuri) loomulikus keeles kirjutatud teksti (täpsemalt sõnade) tähenduse näite põhjal.

Tavaliselt kasutab eksperiment selleks, et midagi tõestada või näidata, platseebot — kontrollstiimulit, mis hüpoteesi kohaselt ei kutsu esile tõestamisele kuuluvat reaktsiooni (ja millega võrreldes saab määrata tõestamisele kuuluva stiimuli tegelikku efektiivsust). Kuna tõestamisele kuuluvaks reaktsiooniks on antud juhul sõnade tähendus, peaks platseebo olema loomulikult midagi sellist, millel endal tähendust pole, mis aga on samas stiimulina — s.t oma vormi poolest — sõnadega võimalikult samaväärne.

Igas normaalses loomuliku keele tekstis on selliseks platseeboks (semiootilises mõttes 0-märgiks) sõnavahed. Kuid antud juhul kasutan ma suurema näitlikkuse ja arusaadavuse huvides (see on saavutatud suurema läheduse tõttu sõna-stiimuli vormile) platseebona tähenduseta sõnu, s.t juhuslikke tähekombinatsioone.

Olgu meil antud tekstimassiiv: *gg greh hjilk kdlhkl;h sdlkslkf optkjyl iil alkgisij adsk osa*. Selle tähendust interpreteerib juhuslik, ainult eesti keelt valdav katseisik.

Koheldes seda tundmatut teksti tema pakutavate tõenäosuste järgi, on katsealune lõpuks ilmselt sunnitud otsustama, et tegu on kirjaliku tekstiga. Oma kirjaliku teksti vastuvõtumudelilist lähtudes on ta nüüd seatud sõna või *sõna-ülesande* ette: see ülesanne on sõnad tekstist ära tunda ja (loodetavasti) tähendusega varustada.

Esimene samm eeldab subjektilt suutlikkust eristada ja ära tunda sõna *kui sellist* (s.t erinevusena mitte teiste sõnade, vaid nende suhtes, mis sõna ei ole) — visuaalselt kasvõi vahemaa või vältusena kahe tühiku vahel. Sõnade puhul võib seda tasandit, kus sõna olemasolu fakt on tunnetuses juba kinnitust leidnud, kuid erinevad sõnad omavahel nii tähelise koosseisu kui ka pikkuse poolest — need mõlemad on vormi atribuudid — veel eristamata, struktuurses plaanis määratleda sõna *esiletulemise*, seega (sõna) tähenduse esimese tasandina.

See esiletulemine on veel omakorda kujutletav hierarhilise protsessina. Vaatleme konkreetse mõttes kindla ruumilise referendiga situatsiooni, kus keegi loeb mingis kindlas keskkonnas kindlat raamatut. Võib kujutleda, kuidas kõigepealt tuleb selle lugeja suhtes esile ruum, seejärel laud, siis raamat, siis leht, siis tekst, siis sõnadevahelised lüngad (ja ka juba sõnad, kuid alles puhta negatsioonina nende tühikute suhtes — sõnade *eelaimdus*)

ja viimaks muidugi juba sõna ise kui miski, mis on tunnetusse *valitud* — seega positiivselt tähistatud. Nagu märkame, on selline valivusprintsip ühtaegu ka välistusprintsip — sel tasandil (nime-tame seda tinglikult mingiks üheks esiletulemise tasandiks), kus tuleb esile tekst²¹, ei “eendu” enam ükski eelnimetatu (ruum, laud, raamat, leht), sest need on nüüd juba *väljastatud*.

Kui meie katseisik, kes on niiviisi veenvalt sõnade-tulemusele jõudnud, neid sõnu omavahel eristama hakkab, teeb ta seda vormi, antud juhul tähekkombinatsiooni alusel.

Ainus üldine nõue mis tahes vormiatribuudile on erinevus — aktiivne erinemine, mitte eristatavus. Erinevuse *primaarsusele*²² eristatavuse ees viitab ka paljutsiteeritud lõik Saussure'ilt, kus viimane väidab keele kohta: “keeles on ainult erinevused [---] erinevused ilma positiivsete mõisteteta” (vt märkus nr 5, vormi definitsioon). Seesama paatos — erinevuse eelnemine eristatavusele — kannab ka kogu Derrida kirjatööd “Différance” (Derrida 1982).

Edasine sõltub juba otseselt erinevate sõnavormide omadusest endale tähendusi hankida. Mingis ühes keeles on seda tingimust rahuldavate vormide hulk muidugi väga piiratud. Eesti keele baasil (see tuleneb mäletatavasti eksperimendi eeldustest) opereerides osutuvad väljavalituiks tõenäoliselt sõnad ‘iil’ ja ‘osa’. Need kaks on nüüd *ära tuntud* — mis tähendab, et on leitud neile vastavad *tunnetuslikud kontseptsioonid* — TKd. Kuid õiget aimu nende sõnade tähendusest, s.t nende *kasutamise asjaoludest* sel-

²¹Tekstist ja teksti esiletulemisest võib veel omakorda rääkida nii sõna, lause, lõigu kui ka terviku tasandil.

²²‘Erinevus’ vs. ‘eristatavus’. Kui teine puudutab teadvuse objekti, siis esimese puhul seda nii kindlalt väita ei saa. Tegemist näib olevat mingi ebamäärase “vahega”, mis on *iseenesest* — ilma, et ta midagi eristaks või millegi vahel oleks. Küsimus näib taanduvat sellele, et kui eristatavus saab olla ainult objekti omadus, siis erinevus *kehtib* — vähemalt struktuurina — kõigist objektidest sõltumatult.

les “lauses”, meil veel pole, sest kontekst²³ meile nende asjaolude (ega loomulikult ka millegi muu) kohta informatsiooni ei jaga.

Kui juba iga konkreetse sõna esinemise ja selle konteksti asjaolude *seostamine* lubab midagi väita sõna kasutamise asjaolude kohta (*see* kasutatud *seal-ja-seal*), siis ainult kasutuse asjaolude ja nende *äratundmise* fakti seostamisel tekib kontekstuaalne tähendus. Seetõttu puudub sõnadel ‘iil’ ja ‘osa’ antud tekstis kontekstuaalne tähendus, ehkki eraldi võetuna (näiteks sõnaraamatutes, kus neid juba teistmoodi *kasutatakse*) on see neil muidugi olemas.

Põhjus, miks me selle “lause” lugemisel neist sõnadest üldse aru saame, on selles, et me asetame nad lugemisel automaatselt mõnda teise (antud “lause” välisesse) konteksti, kus neil on meile *teadaolev* kasutus. Nt sõnaraamatu või mõne muu teksti, mõne muu kasutuse konteksti.

Selliselt — automaatse ümberlülitusega kõige “tõenäolisemale” kontekstile²⁴ — teadvustatud tähendus²⁵ nimetame me *semantiliseks*. Ükskõik kelle lausutuna tähistab mõiste ‘semantiline tähendus’ siis (suure tõenäosusega) tähenduse üht või mitut kõige universaalsemat²⁶ kasutust, kasutusviisi.

6. TÄHENDUSE DEFINITSIOON

Joonise 1 ning kõige seniõeldu põhjal võime tähenduse viimaks defineerida: Tähendus on mis tahes eristuse või eristuste kogumi tulemusel vormi võtnud operantne vastavus mingi kasutuse ning selle sisu, subjektiivse kogemuse materjali vahel.

²³Kontekst on antud juhul täiesti arusaamatu lause. Isegi seda, et tegu on lausega, võib kõigest oletada kahe vormi — lause ja “selle” — välise (vorm, tema erinevus ja sarnasus, on alati *väline*) sarnasuse, samuti kahe normaalse eestikeelse lauseliikme esinemise põhjal.

²⁴Mis on (tõenäoliselt) subjektiivselt kõige sagedamini esinev kontekst.

²⁵Tähendus, teadvustatav tähendus ja kontekstuaalne tähendus on kõik sünonüümid.

²⁶Kõige universaalsemat vähemalt subjektiivselt, üldtunnustatud märkide, nt eesti keele sõnade tähenduste puhul aga sageli ka objektiivselt.

7. SELGITUSED TÄHENDUSE DEFINITSIOONI JUURDE

'Eristus või eristuste kogum' kirjeldab tähenduse genereerimise protsessi esimest, 'vorm' teist, 'subjektiivse kogemuse materjal' kolmandat, ja 'kasutus' neljandat staadiumi.

Nimetatud vastavuse operantsus viitab eelkõige kahele asjaolule:

- 1) tähenduse kasutamisele, ka kommuniqueeritavusele; s.t olukorrale, kus tähendus muutub kontekstuaalseks (viitab kontekstuaalse tähenduse tekkele); ühtlasi ka sellele, et tähendus on teadvustatud.
- 2) viitab sellele, et TKl on väljund — ning et meil on tegemist tõepoolest toimiva vastavuse, koodiga²⁷ *primaarsest kodeerimissüsteemist*.

'Operantne vastavus kasutuse ning selle sisu, subjektiivse kogemuse materjali vahel' kirjeldab primaarse kodeerimissüsteemi tööpõhimõtet. Selgitan seda veidi täpsemalt.

TKde ning kasutuste toimimist ja rolli võib määratleda osalemisena primaarses kodeerimissüsteemis. Primaarne kodeerimissüsteem tegeleb teadvustatud rakenduste vahendamisega tunnetuslikele kontseptsioonidele. Nimetet kodeerimissüsteemi on primaarne selles mõttes, et pole nähtavalt võimalik järeldada ühegi talle eelsema subjektiivset kogemust liigendava süsteemi olemasolu, mis oleks seejuures *otseselt* teadvustatava²⁸ tähendusega seotud.

Teoreetiliselt võib põhjendada veelgi primaarsemate kodeerimissüsteemide olemasolu, mis vahendavad infot 1. binaarse ja analoog- ning 2. analoog- ja TK-esituse vahel. Kuna neil puudub *otsene* väljund (produkti kujul) teadvusse, jätan nad vaatluse alt välja. Niikuiin poleks võimalik neid käsitleda samasuguse üksikasjalikkuse ja põhjendatusega kui seda kodeerimissüsteemi, mis on vahendajaks TK ja tähenduse vahel — s.t kodeerimissüsteemi, mida nimeta(s)i siin primaarseks kodeerimissüsteemiks.

²⁷Koodi kõige üldisem definitsioon: vastavussuhe mingi kahe asja vahel.

²⁸Primaarse kodeerimissüsteemi töö tulemusena on teadvuses antud selle produktid — mitte primaarne kodeerimissüsteem ise.

Kasutan meelega sõna “kodeerimissüsteem”, mitte “märgisüsteem”, kuna prototähenduse tasandil märkidest rääkida oleks veidi ennatlik. Märk peaks olema teadvustatud ühik, pluss veel teatav võimalus (ja võibolla ka vabadus) endaga opereerida, kuid TKde, nagu kogu primaarse kodeerimissüsteemi olemasolu on võimalik ainult loogiliselt *järeldada*. Selle tasandi vahetu, teadlik kaemus, rääkimata juba samasugusel viisil TKdega opereerimisest, on välistatud.

8. TEADMINE, TEADVUSE SISU. TEADVUSTUSE
TASANDID. DETAILISEERUNUD TEADVUS KUI
(MÄRGILISE) TÄHENDUSE MATERJAL.
MITTEMÄRGILINE TÄHENDUS
EHK PROTOTÄHENDUS

Psüühilised protsessid võivad olla teadvustatud või teadvustamata, kusjuures mõlemad alaliigid jagunevad veel omakorda (korduvalt) kahte ossa.

Teadvustamata (vahel kasutatakse samas tähenduses ka sõnu ‘mitteteadlik’ või isegi “alateadlik”) protsessid jagunevad järgmiselt: need, mida saab (põhimõtteliselt) teadvustada²⁹, ja teised, mida pole kuidagi võimalik teadvustada.

Näide esimesest on silma pimetähn: selle olemasolu, mida on muidu võimatu kogeda, avaldub selgesti lihtsas eksperimendis, kus muudetakse kahe figuuriga paberilehe kaugust katseisiku silmadest.

Näide teist liiki teadvustamata protsessist on värvide tajumine, mille puhul on prognoos teadvustusele — kuidas erinevad lainepikkused eri värve tekitavad — täiesti lootusetu. Ka enamik teisi psüühofüsioloogilisi protsesse on paratamatult teadvustamatud.

(Need kaks nähtust — pimetähni olemasolu ja värvide tajumine — pole muidugi võrreldavad selles mõttes, et oleksid kuidagi

²⁹Psüüholoogiast on üldteada, et katsetingimusi muutes on võimalik teadvustada protsesse ja nähtusi, mis varem olid teadvustamata. Selliselt saavutatud teadvustuse üheks näiteks võib pidada ka punktis 5 kirjeldatud tundmatuid sõnu sisaldavat teksti.

samaväärsed, kuid kaht liiki teadvustamata protsesside erinevuse illustreerimiseks peaks neist näidetest piisama.)

Teadvuse sisu, teadmine, on mis tahes teadvustatud protsess. Kõneldes teadmisest ehk teadvustatud protsessist peame kõigepealt eristama teadvuse metasisu, milleks on dominantne (aktuaalne) psüühiline protsess, ning teadvuse konkreetse sisu: selle, millega teadvus parajasti tegeleb³⁰. Kogu järgnev jutt, nagu ka tähenduse temaatika üldisemalt, puudutab otse teadvuse konkreetset sisu.

Põhimõtteliselt eksisteerib kaht liiki teadmist (ehk teadvustust või teadvuse sisu). Eksplitsiitne (ilmutatud) ja implitsiitne (ilmutamata) teadmine³¹. Implitsiitne teadmine on osa teadvusest — samamoodi nagu eksplitsiitne teadmine, kuid meil puuduvad teadmised/sõnavara, et implitsiitset teadmist väljendada. Teadmise väljendatavus nõuab teatavat parameetrit, mille abil seda mõõta — nimetan selle parameetri *teadmise detailiseerituseks* ja kirjeldan allpool. Kõigepealt aga lubatagu mul teha üks, tähendust teadvusega nii sisulises kui meetodilises plaanis siduv järeldus: 'täheenduse' materjalile esitatud nõuetele vastab kõik, mis kunagi piisavalt detailiseerunud kujul teadvusse on kuulunud.

Peame silmas, et tegu on tähenduse *materjalile* esitatava nõudega, mis on seega vaid materiaalne eeldus tähenduse tekkeks, ning et edasi sõltub juba materjali kasutamisest, kas tähendus sellele kinnitub või ei. Nt sõnad 'iil' ja 'Ili', täpselt samuti nagu ka sõna 'aghgoiasd' on materjali (organisatsiooni) seisukohalt kõik samaväärsed, ent loomulikult mitte samaväärsed oma tähenduslikkuse poolest, viimast muidugi ainult eesti keele märgisüsteemis.

Üle-eelmise lõigu lõpus tehtud järeldus põhineb teatud eeldustel:

1. Igasuguse kontekstuaalse tähenduse (teadvustatava tähenduse) kandjaks on alati tekst³².

³⁰Esimene on nt teadmine kui toimingu liik ja teine see, mida teatakse — nii- või naasugune teadmine mingi asja kohta.

³¹Ingl. k *explicit vs. implicit knowledge* (Gazzaniga jt 1998).

³²Muidugi tekst laiemas mõttes, s.t mitte ainult verbaalne tekst.

2. Tekst on alati mõistetud (interpreteeritud, tõlgendatud) mingi märgisüsteemi (poolt pakutava konteksti) kaudu.

3. Teadvuse detailiseerunud sisu (edaspidi lühiduse huvides 'detailiseerunud teadvus') viitab situatsioonile teadvuses, kus meil on piisavalt detailne (s.t üksikasjalik ja kindlapiiriline) ettekujutus³³ mingist objektist, nähtusest, kujutlusest, mõttest, kontseptsioonist jne. Piisavalt detailse ettekujutuse all pean silmas olukorda, kus ettekujutuse detailsus on piisav ettekujutuse reprodutseerimiseks ja sellelt reproduktioonilt tekkiva teistkordse ettekujutuse suhtelise samasuse äratundmiseks algse ettekujutusega võrreldes. Detailiseerituse aste iseloomustab seega otseselt teadvusliku kujutise väljendatavust.

4. Detailiseerunud teadvus on kas a) reaalselt või b) potentsiaalselt alati märk³⁴. Kuivõrd on olemas tehnikad tema reprodutseerimiseks ja korduvaks kasutamiseks (eelmisses punktis loetletud tingimustel), on küsimus ainult selles, millal ta märgina reaalselt kasutusele võetakse.

Mittemärgilise tähenduse juhtudest näidet tuua ei saa, sest nüüd pole enam täidetud 3. punktis esitatud teadvuse detailiseerituse nõuded, millest tähenduse kommunikeeritavus vahetult sõltub. Ometi lähtub seni tehtud eristustest otsene vajadus mittemärgilise tähenduse olemasolu järele ('täheenduse' võime siin ka jutumärkidesse panna). Käesoleva käsitluse järgi on teadvuse sisu, mis pole piisavalt detailiseerunud (teiste sõnadega: mittemärgiline tähendus) jäänud prototähenduse (ja TK) tasandile. Prototähendusest on pikemalt juttu viimases punktis.

³³Ülevaade, kaemus.

³⁴Peirce'i sõnul on märk miski, mis mingis mõttes (või mingil määral) millegi muu eest seisab (Peirce 1974). Too 'miski muu' on tavaliselt objekt, asi või ese. Suhet, mis märgil oma objektiga on, nimetatakse tavaliselt tähistamiseks.

9. NÄIDE. METS KUI MÄRGISÜSTEEM. METSJA TEOORIA

Et jutt detailiseerunud ja märgisüsteemide kaudu töötavast teadvusest ei jääks liialt üldsõnaliseks ning et mõisted 'märgisüsteem' ja 'tekst' poleks tõlgendatud ülearu kitsalt, toon näite ühest (enam-vähem tavalise üldistusastmega kujundil või mõistel rajanevast) märgisüsteemist. Tegu on omalaadse 'metsa'-teooriaga.

Metsas moodustavad puud ja puude vahed teksti, milles puud on käsitletavad märkidena ja puudevahed (nii nagu sõnavahed kirjutatud tekstis) null-märkidena. Kõiki selles märgisüsteemis (s.t selle märgisüsteemi kontekstis) tõlgendatud tekste tähistatakse üldmõistega 'mets'. Ja kõik selles märgisüsteemis tõlgendatud tekstid³⁵ on olemasolevad ja olematud, kujuteldavad ja reaalsed "metsad": segamets, kasemets, mets, kus on puude asemel inimesed või traktorid jne, lõputult.

Siit leiame metsa märgisüsteemi valemi (see on ühtlasi 'metsa' üldmõiste definitsioon): mets on vertikaalsuunaliste objektide horisontaalsuunaline kordumine. Ja illustreerime seda graafiliselt:

Joonis 2.

(Mudel võib olla ka kolme- või neljamõõtmeline)

³⁵Tekst kui mingi kontekstuaalse tähenduse ehk (tähenduse) kasutuse kandja.

10. TÄHENDUS KUI KOGU TÄHENDUSE GENEREERIMISE PROTSESS VÕI VÄHEMALT KUI SELLE PROTSESSI VIIMANE STAADIUM, MIS EELDAB JUBA KÕIKI EELNEVAID STAADIUME

Protsessi üks seisund, isegi kui tegu peaks olema protsessi oletatava lõpu (s.t tulemusega) eksisteerib või "on" ikkagi tänu protsessi teistele seisunditele. Kui seisundiks on aga protsessi oletatav algus, eksisteerib see tõenäoliselt — käesolevas tähenduse struktuuris aga kindlasti — ainult protsessi teiste seisundite suhtes. Eriti muidugi sellises valdkonnas nagu tähendus, kus materiaalne eksistents ei tule kõne allagi.

Oluline on mõista, et tähendus ja tähenduse genereerimine on lahutamatud. Hetkest, mil tähendus genereeritakse, pole ta ka edaspidi mitte olemasolev, vahetult kättesaadav ja tarvitatav "valmisprodukt", vaid selline "toode", mida tema taasilmumiseks või isegi kõige lihtlasemaks kordamiseks tuleb iga kord uuesti genereerida.

Ta eksisteerib *ainult* kui protsessi tulemus, ning on sellisena lahutamatu protsessist (mida ma nimetan 'arusaamiseks' või tähenduse genereerimise protsessiks). Äärmisel juhul võib 'tähendust' nimetada selle protsessi teatavaks staadiumiks. Mis puudutab 'arusaadavust' kui selle protsessi teatavat reflektiivset kvaliteeti ja tulemust, siis — kuivõrd ta on otseselt seotud sobiva vaste otsimise ja äratundmise mehhanismiga — liitub 'arusaadavus' nimetatud protsessiga alates TKst (mis ei ütle veel midagi selle arusaamise õigsuse, s.t tõsioludele vastavuse kohta, mis on juba hoopis teine teema).

11. INTENTSIOON, AUTOR JA INTERPRETEERIJAJA EHK INTERPRETAATOR. INTERPRETEERIMINE KUI TÄHENDUSE GENEREERIMINE

Asjakohane on peatuda veel ühel mõistel, mida tähendusega tavaliselt seostatakse — intentsioonil ehk kavatsuslikkusel. Eristatakse autori ja interpreeterija intentsiooni.

Autor on alati olemas, kuid autori intentsioon esineb rangelt võttes ainult ühes, reglementeerivas mõttes: kuidas autor mingil

hetkel x soovis, et tema loodut y interpreteeritaks. x on sealjuures alati juhuslik suurus ega tohiks sellisena öelda mainimisväärselt palju autori kui ("lõpliku" ja totaalse) isiku kohta. Muidugi võib seesuguse üldistuse kõigest hoolimata alati teha — muutes autori isiku sellega täiesti üheplaaniliseks ja ebahuvitavaks. Ainuüksi sellega peaks olema tõestatud, et miski ei õigusta ega sunni meile peale selliseid rohmakalt lihtsustavaid mööndusi.

Seepärast: kus iganes räägitakse autori intentsioonist, on see *tegelikult juba interpreteerija intentsioon* — selle ainsa vahega, et autor ja interpreteerija langevad antud juhul kokku³⁶. S.t tegu on autoriga, kes on mingil kombel interpreteerinud enda poolt loodu ja nt pakub seda interpretatsiooni teiste omade kõrvale või surub teistele peale (mis seletaks, kuidas nimetatud autoriinterpretatsioon üldse käibele on sattunud). Selline autor poleks siis enam ainult autor, puhas looja — selles mõttes, nagu tuul on luute autor või jalg jälje looja.

Kus iganes tekib vähimigi autoripoolne mõte³⁷ seoses looduga või — hoidku jumal — seletus loodule, on tegu juba interpreteerijaga. Seega peaks olema arusaadav, miks on 'autor' fiktiivne/juhuslik tegur, kes esindab ainult puhast muutvat aktiivsust ja ei midagi muud. Loomulik oleks seepeale järeldada, et 'autor' on ainult roll ning iga 'autor' isikuna on juba paratamatult 'autor-interpreteerija'. Kuid nii see siiski pole, võimalik on ka puhas (ebateadlik) looja(isik) — somnambuulne näiteks. Selline

³⁶Sama käib ka H. P. Grice'i väljendajatähenduse [*utterer's meaning* (Grice 1968)] kohta, kusjuures interpreteerija intentsioon võib väljendusele ka eelneeda. Nt lause kokkupanek eelneb selle väljaütlemisele. Kui lause on koostatud teadlikult, hõlmab lause koostamine ka selle interpreteerimist, järelikult interpreteerija intentsiooni. Seda enam veel teadliku koostamise kavatsuslikul erijuhul, kui lause koostatakse juba kavatsuslikult, s.t intentsionaalselt. Kui "mõte sünnib suus" (nagu sürrealistidel), jääb alati veel ebateadliku interpretatsiooni hüpotees, mis viiks meid positiivse lahenduse korral otse loovuse väidetava lähte, inspiratsiooni juurde — ebateadlik interpretatsioon kui inspiratsiooni käivitav jõud.

³⁷Mõtte lähtepunktiks ja ühtlasi tema ainsaks õigustuseks pean ma seejuures mis tahes vormi-idiosünkraasiat — s.t interpretatsiooni ülitundlikkust teatud vormide suhtes (teiste vormidega võrreldes, mida teiseselt tõlgendatakse ülitundlikkusena ka teiste interpretatsioonidega võrreldes).

algusest lõpuni ebateadlik loojaisik oleks ilma nii interpreteerija intentsioonist, autori intentsioonist kui ka (tõenäoliselt) mõtlemisvõimest.

Keegi ei kahtle, et kui robot värvise pintsliga lõuendi ette vehkima panna, on tulemuseks maal. Roboti puhul võib muidugi alati väita, et kunstnik, antud juhul programmeerija, on roboti programmeerinud *teatud viisil* lõuendit täitma. Väide on täiesti paikapidav isegi siis, kui roboti juhtimiseks on programmis kasutatud ainult juhuslikkust produtseerivaid funktsioone.

Kuid peagi võib selliste "töövahendite" taha varjunud kunstnik asendada roboti looduslike protsesside, näiteks maalihkega. Siin on veel kaks võimalust: 1. kunstnik võib maalihke esile kutsuda, 2. kunstnik võib maalihet ootama jääda (seejuures kohas, kus maalihe on põhimõtteliselt välistatud). Mõlemal juhul on tulemus sama: maakunst (*land art*). See, et ühel juhul on maalihe sündinud fakt ja teisel juhul välistatud, edastab ainult meediumide erinevust 'maalihke' suhtes. Valgustan lühidalt selle mõttekäigu tagamaid.

Juba vähemalt eelmise sajandi keskpaigast on kõigi kunstiliikide *arengut* iseloomustanud aeglane üleminek, liikumine reaalse meedia kasutamisel ebareaalse — algul irreaalse, seejärel, vastavate tehnikate ilmudes, ka virtuaalse — meedia kasutamisele. Samuti nihe autori intentsioonilt interpreteerija intentsioonile. Need kaks liikumist või positsioonide nihet pole omavahel põhjuslikult seotud või siis on see seos keerulisem, kui algul paistab — igatahes mitte otsene.

Ja nüüd punktide kaupa tulemused, mis me välistatud maalihke näites saame ja mis iseloomustavad kogu kunsti arengusuunda — kirjeldades selle suuna (ja ühtlasi ka kunsti) lõppu, äärmist piiri:³⁸

1. kunstiteos (maalihe) on a) olematu ja b) ebareaalne.
2. looja/autor on juhuslik, ettemääramatu või ebaoluline tegur (keskkonnas toimuvad protsessid).
3. kunstnik on interpretaator ja vastupidi: iga interpretaator võib end pidada kunstnikuks.

³⁸Antud näites — ja üldse — ei tulene kunsti lõpp muidugi mitte kunsti, vaid retseptiooni loogika piiridest. Kunst objektina on igas suvalises mõttes lõpmatu (kuid õnneks mitte igavene) — kuni eksisteerib interpretaator, on alati võimalik kunsti a) kvantitatiivselt juurde produtseerida ja b) kvalitatiivselt uuendada, s.t lülitada sinna midagi sellist, mis varem kunst ei olnud.

Vaatleme veel korraks konventsionaalsemat situatsiooni, kus autor ja interpreteerija on kaks eri *isikut*. Ka sel juhul ei piirdu interpreteerija intentsioon kitsalt tema (s.o interpretaatori) eelarvamide ja "tendentslikkusega", vaid hõlmab ühtlasi tervet hulka objektiivsusele pretendeerivaid eeldusi, millelt interpreteerija signaali spetsifitseerib. Osa neist on tahtega kontrollitavad — näiteks praktika, mis näeb (kasvõi mõtteharjutusena) ette interpretaatori "samastumise" autoriga. Teised — nagu näiteks interpretaatori vaimsed võimed või enesetunne — pole seda üldsegi mitte või on vaid vähesel määral.

Kokkuvõtteks. Kõigis tõepärastes tähendusemudelites tuleb interpreteerijat alati pidada mõõduandvaks ja eelistada teda autorile. Igasugune tähendus tekib vaid kui muutva jõu ülekanne (mõtleva, interpreteeriva) subjekti ja materjali vahel. Täheenduse genereerimine on alati ning "kõigest" interpretatsioon.

Seejuures on üks kindel põhjus, miks 'interpreteerija' on 'mõtleva': interpreteerimine juba eeldab, nagu me nägime, teatava (enese)teadvuse olemasolu. Autorlus — loomine — aga üldsegi mitte³⁹.

Tavaliselt on 'autor' midagi sellist, mida ollakse ainult *lisaks* oma interpreteerijarollile (selline on näiteks enamiku kunstnike suhe oma teostega). Kuid eksisteerivad ka juhud, mil autoripoolsest intentsioonist rääkida on täiesti mõttetu. Oleks hullumeelsus

³⁹See ongi enamjaolt põhjus, miks masinad ja arvutiprogrammid on peaaegu kõigis inimtegevuse tootvates (see tähendab loovates) valdkondades, k.a kunst, nii teovõimsaks osutunud.

Kuid ega masinad nii vähesega ka piirdu. Kogu vanasõna ("Any fool can paint a picture, but it takes a wise man [viga] to be able to sell it") kehtivus on ohus! Tootmis- ja kaubastamistsükliks võetakse inimeselt iga viimanegi tööloik — loomulikult peale programmeerimise, milles seisneb kogu *loova* inimekspluatatsiooni (selle traditsioonilisemate viiside — paljunemise, teaduse, defekatsiooni ja võib-olla ka filosoofia kõrval) tulevik. Kuukirja *Stockholm* (1998, nr 10) teateil on sealsetesse metroojaamadesse juba ilmunud mitmesuguseid kujutava kunsti taieseid müüvad kunstiautomaadid. Kuivõrd masinate poolt kunsti tootmine nõuab pisut põhjalikumalt käsitlemist, teen seda järgmises punktis.

Veidi ette rutates võin aga öelda, mis järeltulele seal jõutakse: et kunsti puhul peaks inimestele jääma ainult nende pärisosa — tarbija ja interpretaatori roll koos kõigi sellest paratamatult tulenevate sisseelamisvõimaluste ja -harjumustega, mille hulk on piiramatult.

väita, et loodusmaastik — mida pidevalt kujundavad enam-vähem juhuslikud protsessid (erosioon, kliima, tektoonika jne) — on kellegi poolt kavakindlalt kujundatud, isegi sõltumata sellest, kas me kasutame jumala mõistet või mitte.

11.1. Tekstigeneraatorid

Küllap on paljud kuulnud või lugenud tekstigeneraatoritest. Need on arvutiprogrammid, mis koostavad etteantud elementidest (millega võivad olla näiteks sõnad, tähed või kujundid) tekste — arvutiprogramme, pilte, artikleid, eeposi jne. Meid huvitavad antud juhul eelkõige kunstitaotluslikud tekstid.

Kõige primitiivsem tekstigeneraator järjestab elemendid teksti juhuslikult. Veidi arenenum tekstigenereerimise loogika põhineb aga Markovi ahelatel⁴⁰. Lühidalt tähendab see seda, et a) koostatakse ja b) lastakse käiku mingi mudel, milles ühele seisundile (luuletuse puhul: sõnale) võivad teatud tõenäosusega järgneda teised seisundid (sõnad). Nende tõenäosuste arv võib olla kuitahes suur, kuid kõigi tõenäosuste summa moodustab alati 100%. Teisisõnu, kõik järgnevad võimalused on tõenäosustega kaetud. Programm teeb oma valiku sobivate sõnade ja/või sõnatüüpide seast juhuslikult, kuid nende tõenäosust silmas pidades. Teised versioonid töötavad ka proosarežiimis ja kirjutavad näidendeid, rääkimata juba ajaleheartiklitest vms.

Kui mudel koostada näiteks kõigi Rimbaud' tekstide põhjal, on tulemuseks Rimbaud' stiilis luuletus. Kui sõnadevalikut Rimbaud' omaga võrreldes drastiliselt varieerida, on tulemuseks Rimbaud' stiilis kirjutatud luuletus, mis — väga ramedalt väljendudes — räägib hoopis muudest asjadest kui Rimbaud' luuletused (sest teised sõnad viitavad ju teistele asjadele).

Loomulikult võib mudeli koostada ka mitme autori tekstist. Kui nendeks valida kõik n-ö konsensustekstid (s.t tekstid, mille kunstilise kõrgväärtuse kohta valitseb ühiskonnas konsensus), peaks tõenäoline tulemus olema väga hea: ühtaegu konsensustekst ja samas võrdlemisi originaalne — tulenevalt 1) hübriid-

⁴⁰Markovi ahelate kohta saab lugeda näiteks internetist (Hutchens, Alder 1998) või ajakirja *Scientific American* 1989. aasta juunikuu numbrist (Dewdney 1989). Ruumipuudusel ei hakka ma käsitlema teisi tekstide genereerimise algoritme.

susest ja 2) juhuslikkusest, mis Markovi ahelate tööga alati vältimatult kaasneb.

Heliloomingus, kus võimalusi ja kombinatsioone on juba märgatavalt vähem kui sõnade vallas, toimivad Markovi ahelad eriti efektiivselt. Seda muidugi ainult väga piiratud instrumentidevaliku ja -hulga puhul (nagu enamikus heliteostes!).

Verbaalsete ülesannete täitmisel on Markovi ahelatel arvutite ja tarkvara praeguses arengustaadiumis ainult üks puudus: kui originaalseid ideid ikka vahetevahel sekka satub (originaalne idee võib esineda ju lühikese väite kujul), siis veidi pikemate originaalsete mõttekäikude (ja seda enam teooriate) koostamine näib arvutile veel üle jõu käivat. Implitsiitselt võib sellest puudusest Markovi ahelate töös tuletada ka järelduse, et teooriad — osa teadusest või nt filosoofia tervikuna ja muud — esindavad inim-mõtetegevuse kõrgeimat valdkonda.

Arvutiprogrammi (loomingu põhjal järelduvast) intelligent-susest veelgi raskemini lahendatavaks võib osutuda aga tema inimlikkuse probleem. Arvutiprogrammi inimlikkust on võimalik mõõta Turingi testiga, mille taga olev teooria väidab, et arvuti on saavutanud piisava inimlikkuse siis, kui temaga konsooli vahendusel suhtlev inimene ei oska öelda, kas ta vestleb programmi või teise inimesega.

Turingi test, milles mõned programmid on muuseas saavutanud küllaltki häid tulemusi, nõuab tunduvalt suuremat eeltööd kui kunstilooming, sest lisaks üldistele süntaksi-, semantika- ja stiilinõuetele⁴¹ tuleb programmi kirjutada ka legend, mis sisaldaks "isiku" profiili ja eluloo, pluss veel kõikvõimalikud minimaalsed teadmised, milleta me "inimest" ette kujutada ei suuda.

Seejuures võetakse eelduseks, nagu tehisintellekti ülesannetes ikka, mingi kujuteldav "keskmine" inimene. Kunstiprodukti hindamisel langeb iseenesest ära nii see kui ka esimene, isiku profiili, ajalugu ja silmaringi puudutav piirang.

Järgmine etapp tekstigeneraatorite arengus eeldaks programmide loomevõimet analüüsivate eksperimentide läbiviimist, millest eelisarendatav (sõjatööstuse) tehnoloogia küll praegu

⁴¹Mitmed programmiversioonid sisaldavad olulise stiilikomponendina ka sõimu. Turingi testides on selgunud, et katsealuste sõimamine on üks tugevamaid tunnuseid, mille alusel nood arvutile inimlikkust omistavad. Tõenäoliselt pole siin tegu siiski mitte niivõrd 'inimesele' esitatavate ootuste täitmise, kuivõrd 'arvutile' esitatavate mittetäitmisega.

võib-olla mingit kasu ei oska näha, kuid mis kaugemas perspektiivis ennast siiski ära tasuma peaks. Nende kiiruse ja loogika etteaimamatuse tõttu võib tekstigeneraatoritest tõusta mõningast tulu sõjatehnoloogia kõige erinevamate valdkondades — alates infodiversioonist ja lõpetades lahingutaktika väljatöötamisega.

Pakun siinkohal välja ühe võimaliku eksperimendi stsenaariumi. Kõnealuse katse eesmärgiks oleks produtseerida (või fabritseerida) üks Beethoveni teos, seejuures võimalikult hea. Osalejaid on kolm: a) Beethoveni vähetuntud teos, b) tunnustatud helilooja, kes on Beethovenile võimalikult lähedases stiilis varem komponerinud, ja c) Markovi ahelatel töötav arvutiprogramm. Asjatundjatest koostatud žürii ei tohi muidugi teada, kes on kes. Neil palutakse hinnata, milline kolmest teosest on a) parim ja milline b) Beethoveni kirjutatud.

12. ARUSAADAVUS

Veel üks mõiste või kontseptsioon, millele tähenduse puhul alati viidatakse, on arusaadavus, sealjuures nii 'arusaamine' protsessina (see kirjeldab ainult sõnumi interpreteerimist ehk interpreteerijapoolset tähenduse genereerimist) kui ka tähendusliku signaali (s.t signaali, millele interpreteerija tähendust omistab) arusaadavus suvalises mõttes.

Antud käsitluses on arusaamine ja tähenduse genees üks ja see sama, vähemalt (tähenduse geneesi) teatud staadiumist — TKst — alates. Alates TKst on prototähendus, isegi kui me pole selle täpsemat kasutust veel eritleda jõudnud, ära tuntud — see on arusaamise algus (mis ei ütle muidugi midagi selle kohta, et me algusest peale "õigesti" aru oleks saanud). Samuti ärme unustame, et prototähenduse äratundmine ("arusaadavus") pole veel tähenduse arusaadavus ega tingi viimast automaatselt⁴².

Tähenduse genereerimise protsess on arusaamise protsess. Jconis 1 kirjeldab seda protsessi. 'Arusaadavus' tuleb mängu teatavale tunnetuslikule materjalile omistatava kvaliteedina. Sel-

⁴²Vastasel juhul oleks prototähenduse eristamine ja järeldamine tähendusest võimatu. 'Prototähenduse' nimi — see, et ma 'prototähenduse' efektile '-tähenduse' järelliite omistasin — tuleneb eelnimetatud (efekti puhul aset leidvast või selle efekti loonud) äratundmise faktist. Prototähendusest pikemalt järgmises punktis.

lise materjali tootmise viis määratleb omakorda arusaamist (kui protsessi).

13. PROTOTÄHENDUSEST LEKSIKONI-ANALOOGIA KAUDU. LEKSIKAALNE TÄHENDUS

Eelnevast (vt punkti 8 lõpp) ilmnes, et prototähenduse "näite" saab luua ainult analoogia alusel. Järgnevalt proovingi seda teha.

TKde seos kasutustega moodustab kahtlemata mõnesuguse koodi. Koodi mudeliks, universaalnäiteks, on kooditabel. Kooditabelite hulgast võime valida mõne tavapärasema, nt sõnaraamatu (leksikoni) ja jätkata oma analoogiat leksikoni baasil.

Kõik prototähendused⁴³ moodustaksid siis subjektiivse leksikoni, mille piiridest väljumine on võimatu. Prototähendused katavad seega kogu tunnetatava tähendusvälja algusest lõpuni, a-st z-ni, kusjuures osal neist prototähendustest oleks kasutus, s.t tähendus, märgiline väljund. Teistel, nagu me nägime punktis 8, aga mitte. Ja veel: "sissekandeid" (s.t kasutustega seotud TKsid), mida selles raamatus pole ja mille olemasolu ei saa ka olemasolevatest sissekannetest loogiliselt järeldada või abstraheerida (nagu käesolevas traktaadis kasutatud mõisted 'esiletulemine', 'vorm'), pole olemas. Üheski suvalises mõttes.

Eeltoodu põhjal on selge, et indiviiditi võivad TKde ja kontekstuaalsete tähenduste vahelised seosed, järelikult ka kooditabelid, olla üsnagi erinevad. Samas eeldab efektiivne kommunikatsioon nende seoste mõningast ühtlustamist⁴⁴.

Selline ühtlustamine, mis on võimalik ainult kasutuse kaudu, leiab aset *leksikonis* (nüüd juba kolmandas tähenduses: mitte enam sõnaraamat ega mitte ka senine, kitsalt primaarse kodeerimissüsteemi⁴⁵ kirjeldamiseks kasutatud analoogia). Leksikaalne tähendus on avalik ja jälgitav ning regulatiivse juhendi või konventsiooni staatuses olev sõna, eseme jne tähendus. Leksikaalne

⁴³Prototähendus on tasand, millel kõneleb (või keel, mida kõneleb) alati ainult subjekt *ise*.

⁴⁴Sellest ka paljude sekundaarsete ja tertsiarsete märgisüsteemide liigi- (nt *Homo habilis*) või grupisisene *avalikkus* ning kokkuleppeline iseloom. Inimese puhul võiks sekundaarse märgisüsteemi näiteks olla loomulik (s.t verbaalne) keel, tertsiarse omaks kultuur.

⁴⁵Vt punktid 6 ja 7.

tähendus (näiteks sõnaraamatutes) on pidevalt (taas-)kehtestatav ning rajaneb kokkuleppel. Kuivõrd iga kokkulepe on midagi avalikku, kommuniqueeritavat ja märgilist, põhineb ta leksikaalsetel tähendustel. Antud (sub)kultuuriareaalis võib leksikaalse tähendusena vaadelda *kõiki* selles areaalis enam kasutatavaid koode. Sõnaraamatus või leksikonis esinevad leksikaalsed tähendused on oma fikseerituse ja reglementeerivuse astme poolest sellise ühtlustamise kõige äärmuslikumad näited.

Tähenduste tekke viib lõpule mingi TK ja selle kasutuste vaheline funktsioon. Nagu märgitud, on tähenduse (ütlemise sõna tähenduse) teke ühtlasi (selle sõna) arusaadavuse teke, millest on juttu eelmises punktis. Sellele eelnevad tasandid, esiletulemine ja vorm (mis on omakorda alati paratamatult esiletulemise vorm⁴⁶), on siis loomulikult juba läbitud.

Vormi-“ärrituse” ja TK vaheline relatsioon on kujutletav järgmiselt (kui pidada huvipakkuvaks selle ettekujutamist, mis pole kujulisusena antud — nimetatud toiming on alles üks tunnetuse eeldusi): “ärritus” suhestub tunnetuslike kontseptsioonide süsteemiga, kus toimub talle (mingi tunnuse alusel) vaste otsing. Vaste leidmine on juba tunnetus, mitteleidmine tingib vormi-“ärrituse” paratamatu tunnetamatuse, seega ärrituse puudumise (nüüd on är-

⁴⁶Esiletulemine ja vorm on kujutluses alati lahutamatud, seda oma kaemuse-välise positsiooni tõttu. Sellegipoolest tuleks eristada vormi esiletulemist sellest, *millisena* vorm esile tuleb. Esimene neist on ‘esiletulemine’, teine ‘vormi’ “küsimus”. Mõtlemisel on võimatu tuvastada nende kahe “küsimuse” sünonüümsust: kuidas oleks ainsast ja jagamatust (‘esiletulemine’), mis on pealegi veel printsiipt, võimalik otseselt tuletada määramatu arv vormiaistinguid ja ligilähedaselt lõputu arv tunnetuslike kontseptsioone? Vastupidi küll, kuid liikudes järgnevalt eelsemale oleme vaikumisi juba eeldanud (mistahes) hierarhiat, mis selle järgneva koostab. Selgitan, miks see meile ei sobi.

Hierarhia on alati mingi paljusus. Hierarhiat ei saa samastada sellesse hierarhiasse kuuluva üksiku eelneva või järgnevaga. Samuti ei tulene hierarhia olemasolu mõne sellise üksiku olemasolust. Välja arvatud juhul, kui hierarhia selle üksiku ise tekitanud on. Ja praegu ongi just selline juhul. Antud juhul eeldavad ka teistest struktuuriuosadest irrutatud üksikud (tähenduse genereerimise staadiumid) mingisugust hierarhiat, sest nad on selle saadused. Seega, olles deduktsioonis aluseks võetud, peab selline üksik juba hierarhiat eeldama. Mistõttu temast tollesama hierarhia “jäeldamine” on ilmselge lollus (tautoloogia).

ritus juba efekti tähenduses, ilma jutumärkideta). Mõlemal juhul on see sooritus suunatud millelegi, mida võiks nimetada äratundmiseks. See, mida ära tuntakse⁴⁷ (mäletatakse?) on teatav kood⁴⁸, mis tekitab prototähenduse. Antud staadiumi — tähenduse genereerimise staadiumi, mis produtseerib efektina prototähenduse, — võib käsitleda ka kui arusaadavuse piiri (kui me pole kindlad, kummale poole seda ta asetada).

Kirjandus

- Derrida, Jacques 1982. *Différance*. — *Margins of Philosophy*. Harvester Press
- Dewdney, A. K. 1989. A poutpourri of programmed prose and prosody. — *Scientific American*. June
- Gazzaniga, M. S., R. B. Ivry, G. R. Mangun 1989. *Cognitive Neuroscience*. W. W. Norton & Company
- Grice, H. Paul 1968. Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning. — *Foundations of Language*, vol. 4, pp. 225–242
- Heidegger, Martin 1974. *Identity and Difference*. Harper and Row
- Hjelmslev, Louis 1963. *Prolegomena to a Theory of Language*. 3rd ed. Madison: University of Wisconsin Press
- Hutchens, Jason L., Michael D. Alder 1998. How to Pass the Turing Test by Cheating. — <http://ciips.ee.uwa.edu.au/hutch/hal/Paper.html>
- Peirce, Charles S. 1974. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge (Mass.)
- Saussure, Ferdinand de 1966. *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill
- Stockholm*. 1998, No. 10

ERKKI LUUK (sünd. 1971) lõpetas 1994 TÜ sotsioloogia erialal, eriprogramm filosoofias; 1995–1997 TÜ semiootikamagistrant.

⁴⁷See, mida ära ei tunta, on nimetamismehhanismi poolt kõrvale heidetud — nimetamatu.

⁴⁸Kood primaarse kodeerimissüsteemi eelsest kodeerimissüsteemist: vormi-ärrituse ja TK assotsatsioon.

J. W. v. GOETHE.
Naiseportree, arvatavasti Charlotte von Stein. 15. 03. 1777

MINU ELUST: LUULET JA TÖTT

Katkendeid

Johann Wolfgang von Goethe

Tõlkinud Heli Mägar

SISSEJUHATUS

Goethe eeltöö oma autobiograafia jaoks algas aastal 1809: valmis esialgne plaan, mis hõlmas ajavahemikku 1742–1809. Aasta hiljem dikteeris ta Karlsbadis Riemerile skeemi aastate 1749–1803 kohta. Nendest plaanidest nähtub, et Goethel polnud sugugi kavas kirjeldada oma autobiograafias ainult lapsepõlve ja noorusiga, nagu see *Luulet ja tõttraamatus* lõpuks teoks sai. Esimene ja teine osa valmisid küllaltki kiiresti aastail 1811 ja 1812. Pärast kolmanda osa ilmumist 1814 soikus töö pikemaks ajaks. Raskusi valmistas nii materjali rohkus kui tõsiasi, et paljud inimesed, kellest Goethel oleks tulnud tõeselt kirjutada, olid veel elus. Neljas, viimane osa, mis valmis autoril kõrges eas 1830–1831, lõpeb 1775. aasta sügisega, mil Goethe oli otsustanud sõita hertsog Carl Augusti kutsel Weimarisse. Elu Weimaris jääbki Goethel kajastamata. 1816–1817 avaldab ta *Itaalia reisi* (Italienische Reise), mis kuulub samuti üldpealkirja *Minu elust* alla, nagu ka 1822 lisandunud *Sõjakäik Prantsusmaale* (Campagne in Frankreich) ja *Mainzi piiramine* (Belagerung von Mainz). Oma autobiograafiat täiendab ta niisiis selliste ajalõikudega, mil ta oli Weimarist eemal.

Goethe lähtepunktiks oma eluloo kirjapanekul on pihtimuslik ajalugu. Pihtimus enda kujunemisloost seoses nii kodulinna kui maailma,

Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit. — Werke, Band V. München: Winkler Verlag, 1973.

kirjanduse ja kunsti, filosoofia ja ristiusu ajalooa: kuidas ajalugu teda vormis ja kuidas tema seda omalt poolt erinevates valdkondades vormida aitas. Järgnevas tõlgitud eessõnas on Goethe oma eesmärgi ja autobiograafia teoreetilised lähtekohad sõnastanud. Selle põhikontseptsiooni järgimine teebki Goethe autobiograafiast memuaarkirjanduse tiipetose.

Pealkirja *Luulet ja tõtt* tähendust selgitab Goethe kirjas Baieri kuningale Ludwig I-le 17. 12. 1829: "Mis puudutab minu elulooliste pihitumuste küllaltki paradoksaalset pealkirja *Tõtt ja luulet*, siis selle põhjuseks on kogemus, et publik on säärase biograafiliste katsetuste tõepärasuses alati pisut kahelnud. Selle ennetamiseks otsustasin teatud laadi fiktsiooni kasutada [---], sest mu tõsiseimaks püüdluseks oli võimalikult täpselt kujutada ja väljendada mu elus olnud olemuslikku tõe, kuivõrd ma seda adusin. Kuid et vanemas eas pole see võimalik teisiti kui meenutades, seega lastes toimida kujutlusvõimel, jõutakse ikka sinnamaani, kus tuleb teatud määral rakendada luuleannet, nii on siis ka arusaadav, et esile tõstetakse ja esitatakse rohkem tulemusi ja möödunu praegust mõtestamist kui üksikasju, nii nagu nad tollal toimusid. Seda jutustatava ja jutustamise valdkonda kuuluvat olen siin mõistnud sõna "luule" all, et kasutada oma eesmärgi saavutamiseks mulle teadaolevat tõe." Jutuajamisest Eckermanniga 30. märtsil 1831: "Need pole muud midagi kui mu elu resultaadid [---], ja jutustatud üksikute faktide ülesandeks on vaid kinnitada üldist vaatlust, kõrgemat tõe. [---] Ma lootan [---], et selles on mõningaid inimelu sümboleid. Ma nimetasin raamatu *Tõtt ja luulet*, sest ta tõuseb ülemate tendentside tõttu madala reaalsuse regioonist kõrgemale. [---] Meie elu mõne fakti olulisus ei seisne niivõrd tõesuses, kui tema tähenduses."

Täiendagu eelnevat veel mõned mõtted Karl Otto Conrady raamatust *Goethe. Leben und Werk* (Bd. 2, Frankfurt am Main, 1988, lk 384–385). Goethe autobiograafiliste ülestähenduste seas, arutleb autor, tuleb eristada vahetuid allikaid, mis pärinevad ajast, millest nad kõnelevad: päevik ja kirjad; ja tagasivaatelisi nagu autobiograafia *Luulet ja tõtt*, mis on kirjutatud rohkem kui pool sajandit toiminust hiljem ja kus otsitakse seoseid ning tõlgendatakse omaenese elu. Autobiograafia kolmanda osa eessõnas, mis jäi raamatust endast välja, selgitab Goethe, et ta kavandas tervikut nende seaduste järgi, "mida õpetab meile taimede metamorfoos". Goethe eesmärgiks oli kujutada oma elu kui pidevat kasvamist, järkjärgulist küpsemist. Autobiograafias püüab ta kinnitada kujutlust oma elu ja loomingu ühtsusest. 18. sajandi kirjanduse taustal näeb Goethe oma loomingu erilisust just suutlikkuses ümber töötada isiklike elamusi ja kogemusi poeetilist kujutlusvõimet rakendades, tõlgendada elu ja maailma, loobudes eelnevatest interpretatsioonimustritest.

Minu elust

Elu ja loomingühtsuse kinnituseks tuleb autobiograafil mõndagi ümber tõlgendada: noorusliku "tormi ja tungi" perioodi maailmanägemus ja ühiskonnakriitilisus kuuluvad revideerimisele. Kuid lahendamatuks osutub dilemma, kuidas sobitada Weimari esimene aastakümme selle põhiteesiga; ilmselt on siin üks põhjus, miks aastad 1776–1786 jäävad autobiograafilisest kirjutisest välja.

Joonealuste märkuste (nagu ka käesoleva sissejuhatus) sõnastamisel on toetunud Goethe kogutud teoste mitmele väljaandele (Winkler-Verlag, 1973; Berlin—Weimar, 1974; Hamburger Ausgabe, 1982–1989), C. Blumenfeldi raamatule *Goethe — Eine Bibliographie* (1986), samuti ühe tekstiväljaande kommentaariosale (Johann Wolfgang Goethe, *Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit*. Hrsg. von Walter Hettche. Bd. 2. Kommentar, Nachwort, Register. Stuttgart: Reclam, 1991).

Tõlkija

ESIMENE OSA

᾽Ο μὴ δαρεις ἄνθρωπος οὐ παιδεύεται ¹

EESSÕNA

Käesoleva töö eessõnana, mida too ehk enamgi vajab kui mõni teine, seisku siinkohal ühe sõbra kiri,² mille ajendusel säärane igati küsitav ettevõtmine üldse teoks sai.

“Armas sõber, meil on nüüd Teie teoste kaksteist osa³ koos, ning kui me nad läbi loeme, leiame sealt nii mõndagi tuttavat, mõndagi tundmatut; koguni üht-teist ununenut aitab see koguteos taas värskendada. Need ühes formaadis kaksteist köidet meie ees viivad paratamatult mõttele vaadelda neid ühtse tervikuna, ning meelsasti tahaks nende põhjal visandada pildi autorist ja tema talendist. Kuid ei saa salata, et selle vitaalsuse juures, millega too oma kirjanduslikku karjääri alustas, ning selle pika aja jooksul, mis seitsaadik möödunud, näib sest tosinast kõitekesest vähekski jäävat. Samuti ei saa üksikute tööde puhul maha vaikida tõsiasja, et enamasti on nad sündinud erilistel ajenditel, et neist kumavad läbi nii konkreetseid välised asjaolud kui kindlad seesmised arenguastmed, samavõrd ilmnevad neis teatud ajaga seotud moraalsed ja esteetilised maksimumid ning tõekspidamised. Ühtekokku jäävad need tööd siiski tervikuks sidumata; ja tihti on võimatu uskudagi, et nad on pärit ühe ja sama kirjaniku sulest.

Teie sõbrad pole ent uurimistööst loobunud, ning tundes lähemalt Teie elu- ja mõtteviisi, otsivad nad vastust nii mõnelegi mõistatusele, lahendust nii mõnelegi probleemile; ning et neile on toeks ammune poolehoid ja aastatepikkune sõprussuhe, on nende meelet isegi ettetulevates raskustes oma võlu. Siiski kuluks meile siin-seal marjaks ära veidi järeleaitamist, millest Te meie heasoovlikkuse juures küllap ära öelda ei saa.

¹Inimene, kes pole kannatanud, pole kasvatatav (Menandros).

²Selle kirja koostas Goethe ise.

³Cotta väljaanne, Tübingen, 1806–1808.

Meie esmaseks palveks oleks seega, et Te oma uues väljaandes teatud seesmiste seoste põhjal järjestatud luuleteosed meie jaoks kronoloogilisse järjekorda seaksite ning soostuksite meile ühtlasi usaldama nii need elu- ja hingeseisundid, mis selleks ainet on andnud, kui ka need näited, mis Teile on mõju avaldanud, samuti teoreetilised põhimõtted, millest Te olete juhindunud. Pühendades selle vaeva kitsamale ringile, sünnib vahest sellest midagi, mis ka laiemale ringile võib meeldivaks ja kasulikuks osutada. Kirjanikul ei tasuks kõrge vanuseni loobuda eelisest vestelda oma poolehoidjatega kaugustegi taga; ja kuigi pole mitte igäihele antud veel teatud eas tulla uuesti välja ootamatute, jõuliselt mõjuvate töödega, siis peaks ometi just sel ajal, mil tunnetus täiuslikumaks ja teadvus selgemaks muutub, olema selline tegevus igati paeluv ja kosutav: käsitleda varem kirjapandut taas aina ning anda talle viimane lihv — see oleks taas kord hariv neile, kes on end varemalt harinud ühes kunstnikuga ja tema toel.”

Selline nõnda sõbralikult väljendatud palve äratas minus kohe täitmise seda täita. Sest kui me nooremas eas kirglikult omaenese teed käies teiste nõudmised kannatamatult kõrvale lükkame, et end mitte eksitada lasta, siis vanemas eas on ülimalt teretulnud, kui kellegi osavõtlikkus suudab meid ergutada ja leebelt uuele tegevusele juhtida. Seepärast võtsin kohe käsile esialgse töö, asusin välja märkima oma kaheteistkümne kõite suuremaid ja väiksemaid luuleteoseid ja neid aastate kaupa ritta seadma. Püüdsin endale silme ette manada aega ja olukordi, milles ma nad olin loonud. Ainuüksi see toiming muutus õige pea üha vaevalisemaks, vaja läks üksikasjalisi ääremärkusi ja selgitusi, et täita lünki juba teadaoleva vahel. Sest esiteks puudub kõik see, mille peal ma kõigepealt kätt harjutasin, puudu on mõnigi alustatud ja lõpetamata töö; ja koguni on sootuks kaotsi läinud mõne lõpetatud teose väline vorm, nii et see on tulnud hiljem tervenisti ümber teha ja teise vormi valada. Peale selle pidin veel meelde tuletama, kuidas ma nägin vaeva teadustes ja teistes kunstides, ja see, mida ma saatsin korda neil võõrana näivatel aladel, olgu siis üksi või ühes sõpradega, osalt neid salamisi viljeldes, osalt neist avalikult teada andes.

Kõike seda tahtsin oma heasoovijate meeleheaks järk-järgult kaasata; ainuüksi need taotlused ja tähelepanekud viisid mind aina edasi: sest kui ma sellele igati hästi mõeldud väljakutsele vastata soovides püüdsin järgemööda kujutada seesmisi ajendeid,

väliseid mõjusid, oma läbikäidud teoreetilisi ja praktilisi astmeid, siis olin oma kitsast eraelust sattunud laia maailma; esile kerkis sadakond olulist inimest, kes olid mind lähemalt või kaudsemalt mõjutanud; ja erilist tähelepanu nõudsid need tohutud liikumised maailma üldises poliitilises arengus, mis olid kõige suuremat mõju avaldanud mulle nagu kogu kaasaegsete massile. Sest selles näibki olevat biograafia põhiülesanne: kujutada inimest suhetes oma ajaga, näidata, mil määral see kõik on teda pärssinud, mil määral edendanud, kuidas ta on selle põhjal kujundanud oma arusaama maailmast ja inimesest, ning kuidas ta on seda, juhul kui ta on kunstnik, luuletaja, kirjanik, taas väljapoole peegeldanud. See nõuaks aga peaaegu võimatut, nimelt et indiviid tunneks nii ennast kui oma sajandit, ennast, kuivõrd ta on kõigi olude kiuste iseendaks jäänud, sajandit, mis haarab kaasa, määrab ja kujundab nii vastuvõtlikku kui trotslikku natuuri, ning seda sel määral, et võib koguni väita, et igauhest, kes vaid kümme aastat varem või hiljem sündinud, oleks võinud saada tema enda arengut ja toimet väljapoole silmas pidades hoopis teine inimene.

Sel moel, niisuguste tähelepanekute ja püüdluste, mälestuste ja kaalutluste pinnalt sündis käesolev kirjeldus, ning kõige paremini saab seda nautida, kasutada, kõige õiglasemalt hinnata, kui arvestada selle tekkelugu. Mida tahaksin aga veel lisada, iseäranis selle pooleldi luulelise, pooleldi ajaloolise käsitluse kohta, selleks pakub küllap jutustuse käik võimalusi korduvalt.

ESIMENE RAAMAT

28. augustil 1749, keskpäeval kaheteistkümnenda kellalöögiga, tulin ma ilmale Frankfurdis Maini ääres. Konstellatsioon oli õnelik: Päike kulmineerus just sel päeval Neitsi märgis; Jupiter ja Veenus vaatasid ta poole sõbralikult, Merkuur mitte sugugi vastumeelselt; Saturn ja Marss käitusid ükskõikselt, üksnes Kuu, parajasti täiskuuks saamas, ilmutas oma vastukuma väge seda enam, et kohe oli kätte jõudmas tema planeeditund. Ta tõrkus seepärast minu sünni vastu, mis ennemalt teoks ei võinud saada, kui see tund oli lõõnud. Need head aspektid, mida astroloogid on hiljem mõistnud väga kõrgelt hinnata, olid küllap ka minu elulujäämise põhjuseks, sest ämmaemanda saamatuse tõttu tulin ma ilmale surnult ning üksnes tänu mitmekordsetele jõupingutustele

jõuti nii kaugele, et ma ikka ilmavalgust nägin. Minu omastele suurt muret valmistanud asjaolust tõusis siiski tulu mu kaaskodanikele, sest see ajendas mu vanaisa, sündik Johann Wolfgang Textorit,⁴ ametisse võtma ühe sünnitusabi andja ning sisse viima ja parandama ämmaemandate koolitust, millest oli küllap kasu nii mõnelegi hiljem sündinule.

Kui tahetakse meenutada seda, mis sündis meiega kõige varasemas nooruseas, juhtub sageli nii, et segamini lähevad teistelt kuuldu ja enese elav kogemus. Jättes pikema juurdlemise selle üle, mis ju niikuinii kuhugi ei vii, olen teadlik selle üle, et elasime vanas majas, mis koosnes õieti kahest omavahel ühendatud majast. Tornitaoline trepp viis üksteisest lahus paiknevate tubadeni, ning korruste ebavõrdsust tasandasid trepiastmed. Meile lastele, nooremale õele⁵ ja minule, oli armsaimaks ruumiks alumine avar eeskoda, mille ukse kõrvalt sai alguse suur puitvõrestik, sealtkaudu oli kokkupuude tänava ja värske õhuga. Sellist linnupuuri, mida esines paljudel majadel, nimetati *Geräms'*iks. Seal istusid õiumeldes ja kududes naised; kokk sortis salatit; sealtkaudu jutlesid omavahel naabrinnad, ning soojal aastaajal andis see tänavaille lõunamaise ilme. Tunti end vabalt, sealjuures teistega seotult. Nende võrestike kaudu puutusid ka lapsed kokku naabritega, ning mina võitsin kolme vastas elava venna von Ochsensteini, kadunud sündiku poegade poolehoiu, neile meeldis minuga tegelda ja igat moodi mind nokkida.

Minu pereliikmed jutustasid meelsasti igasugu koerustükkidest, millele mind õhutasid need muidu nii tõsised ja üksildased noormehed. Toon siin ära vaid ühe neist vempudest. Äsja oli peetud potilaata, ning mitte üksnes köögi jaoks polnud varutud lähemaks ajaks säärast kraami, vaid ka meile lastele oli ostetud mängimiseks vähemas mõõdus selliseid nõusid. Ühel ilusal pä-rastlõunal, kui majas oli kõik vaikne, lahutasin õues meelt oma kausside ja pottidega; et see end peagi ammendamata kippus, viskasin ühe nõu tänavale ja kilkasin rõõmust, kui too lõbusasti kildudeks purunes. Von Ochsensteinid, nähes, kuis see mind lõbustab,

⁴Johann Wolfgang Textor (1693–1771), Goethe emapoolne vanaisa. Oli 1747–1770 Frankfurdi sündik (sks k *Schultheiss*), linna kõige kõrgem ametnik, keisri esindaja, vandekolleeegiumi eesistuja, kõige tähtsam isik raes.

⁵Cornelia Goethe, sünd. 7. 12. 1750.

nii et ma kogunisti rõõmust käsi plaksutasin, hüüdsid: “Veel!” Kõhklemata viskasin kohe teise poti ning jätkuva hüüdmise peale: “Veel!” järjest kõik kausikesed, tiiglikesed, kannukesed vastu sillutist puruks. Mu naabrite kiiduavaldustele ei tulnud lõppu, ning ma olin ülimalt rõõmus, et võisin neile säärast lõbu pakkuda. Mu varud olid aga juba otsakorral, kui nemad hüüdsid endiselt: “Veel! Veel!” Tormasin seepeale otse kööki ja tõin savist taldrikuid, mille lõhkumisest sündis veelgi lõbusam näitemäng; nõnda edasi-tagasi joostes tõin ühe taldriku teise järel, nii kuidas ulatasin neid järjest nõuderiüilt võtma, ning et neil ikka veel sellest küllalt ei saanud, läksid sama teed kõik nõud, mida ära tassida suutsin. Alles hiljem ilmus keegi seda kõike takistama ja peatama. Õnnetus oli sündinud, säärase hulga lõhutud nõude kohta oli olemas vähemasti lõbus lugu, mille üle said elu lõpuni naerda elkõige võrukaelad ise.

Mu isa ema,⁶ kelle majas me elasimegi, elas ise suures toas, mis asus all, vahetult eeskoja kõrval; meie mängud ulatusid enamasti tema tugitoolini, ja kui ta haige oli, siis tema voodini. Ta meenub mulle otsekui vaim, ilusa, kõhetu, alati valgesse ja puhtalt riietatud naisena. Leebena, sõbralikuna, heatahtlikuna on ta mulle meelde jäänud.

Seda tänavat, kus asus meie maja, kuulsime kutsutavat Hirschgrabeniks;⁷ et me ei näinud aga ei kraavi ega hirvi, siis tahtsime saada selgitust sellele nimele. Seepeale jutustati, et meie maja seisvat kohal, mis ennemalt asunud väljaspool linna, ja seal, kus praegu on tänav, olevat varemalt olnud kraav, kus peeti hulganisti hirvi. Neid loomi olevat siin kaitstud ja söödud, sest senati vana kombe kohaselt veristati igal aastal avalikuks söömapeoks üks hirv, kes siis selliseks pidupäevaks siit kraavist alati käepärast võtta oli, juhuks kui väljastpoolt vürstid ja rüütlid kippusid linna jahiõigusi kitsendama ja piirama või koguni vaenlased linna pii-

⁶Cornelia Göthé (1668–1754). Goethe isapoolne vanaisa, Friedrich Georg Göthé (1657–1730), oli kõigepealt rätsepmeister. Pärast esimese naise surma abiellus ta 1705 lesestunud Cornelia Schelhorniga, kellele kuulus võõrastemaja Weidenhof. F. G. Göthé pidas võõrastemaja ja selle juurde kuulunud veiniäri kuni oma surmani 1730. Cornelia Göthé oli võõrastemaja perenaine 1735. aastani.

⁷Tõlkes: hirvekraav.

ramisrõngas hoidsid. See meeldis meile väga, oleks tahtnud veel meiegi päevil näha säärast kodustatud jahiala.

Maja tagaküljelt, eriti ülemiselt korruselt, avanes väga kaunis vaade naaberaedadele, need hõlmasid, nii kaugele kui silm seletas, suure maa-ala linnamüürini. Meie maja ja veel mõned tänavanurgal asunud majad jäid kahjuks vaeslapse ossa siin varem paiknenud kogukonnamaade muutmisel majaanedadeks, kusjuures Rossmarkti äärsed majad soetasid endile ruumikad õuemajad ja suured aiad, meie hoovi kõrge müür eraldas meid aga täielikult neist nii lähedal asuvatest paradiisidest.

Kolmandal korrusel asus tuba, mida kutsuti aiatoaks, sest seal oli püütud mõne aknaesise toataime abil korvata puuduvat aeda. Sellest sai mu lapsepõlve armsaim paik, mitte päris nukrutsemiseks, küll aga unistamiseks. Üle nende aedade, üle linnamüüri ja vallide paistis ilus viljakas tasandik, just selline, mis kutsub kaugustesse. Seal õppisin suviti tavaliselt oma õppetükke, ootasin äikese möödumist ega saanud isu täis loojuva päikese imetlemisest, just sinnapoole avanesid aknad. Et ma aga samal ajal nägin naabreid aedades jalutamas ja lilled eest hoolitsemas, lapsi mängimas, seltskondi lõbutsemas, kuulsin keeglakuulide veeremist ja keeglite kukkumist, siis äratas see minus varakult üksindustunde ning sellest sugeneva igatsuse; soodustatud mulle looduse poolt antud aimduslikkusest ja tõsidusest, avaldus nende mõju juba üsna pea, veelgi selgemalt aga edaspidi.

Vana, sopiline, kohati süngelmeline maja oli muuhulgas sobiv äratama laste meeltes hirmu ja õudust. Paraku jälgiti veel ka kasvatuslikku põhimõtet, et lastelt tuleb varakult võtta igasugune hirm kujuteldava ja nähtamatu ees ning harjutada neid hirmuäratavaga. Meie, lapsed, pidime seepärast magama üksi, ja kui see muutus meile talumatuks ning me end tasahilju voodist poetades otsisime teenijate ja toatüdrukute seltsi, ilmus meie teele hommikumantlis, seega meie jaoks piisavalt rietatud isa ning peletas meid oma magamisasemele tagasi. Sellest sugenenud vastakat mõju võib igäiks endale ette kujutada. Kuidas saabki oma hirmust võitu see, keda kiilutakse kahe hirmuäratava pooluse vahele? Minu ema, alati heatujuline ja rõõmus, sama teistelegi soovides, leidis pedagoogiliselt parema abinõu. Oma eesmärgi saavutamiseks mõistis ta meid tasuga ergutada. Käes oli virsikute aeg, mida meil lubati igal hommikul rikkalikult nautida, kui olime

öösel oma hirmust võitu saanud. See õnnestuski, ning mõlemad pooled olid rahul.

Majas oli minu jaoks kõige pilkupüüdvamaks sari Rooma vaa-teid, millega isa oli kaunistanud ühe eessaali, need olid graveeritud osavate Piranesi⁸ eelkäijate poolt, kes valdasid hästi arhitektuuri ja perspektiivi, ning kelle nõel on väga täpne ja kõrgelt hinnatud. Siin seisis mu silme ees iga päev Piazza del Popolo, Colosseum, Peetri väljak, Peetri kirik nii seest kui väljast, Castel Sant' Angelo ja veel muudki. Need kujutised sööbisid mulle sügavalt mällu, ning muidu väga napolisõnaline isa näitas vahel üles vastutulelikkust, kirjeldades neist mõnda lähemalt. Ta ilmutas sügavat poolehoidu itaalia keele ja kõige selle maaga seotu vastu. Mõnikord ta näitas meile ka väikest marmori ja mineraalide kogu, mille ta sealt oli kaasa toonud, ning ta pühendas suure osa oma ajast itaaliakeelsele reisikirjale, mida ta ise ümber kirjutas ja redigeeris, vihikhaaval, pikkamisi ja hoolikalt. Talle oli seejuures abiks vana reibas itaallasest koolmeister nimega Giovinazzi. Ka polnud isa lauluoskus sugugi laita, ning minu ema pidi soostuma sellega, et saatis teda ja iseennast iga päev klaveril; seepärast oli mul *Solitario bosco ombroso*⁹ õige pea selge, teadsin seda peast veel enne, kui tast aru sain.

Õpetamine oli mu isale üldse loomumane, ja ametitööst loobudes¹⁰ soovis ta meelsasti oma teadmisi ja oskusi teistele edasi anda. Nii õhutas ta minu ema nende abielu esimestel aastatel hoolsalt kirjutama, nagu ka klaverit mängima ja laulma; seetõttu

⁸Giovanni Battista Piranesi (1720–1778), itaalia vaselõikaja ja arhitekt.

⁹Itaalia aaria “Üksildane varjuline salu”; teksti autor Paolo Rolli (1687–1765), viis arvatavasti Willem de Feschilt (1687–1755).

¹⁰Frankfurdis ei tohtinud rae liikmeks kandideerida see, kel oli seal juba sugulasi; Johann Caspar Goethe (1710–1782) poolvend oli raehärra ja äi sündik. J. C. Goethe päris oma isalt, kes algul oli lugupeetud rätsepmeister, hiljem edukas võõrastemajapidaja ja veinikaupmees, märkimisväärse varanduse. Iga-aastane sissetulek kapitali intressidest oli 2700 kuldnat (võrdluseks: sündik sai aastas 1800 kuldnat). Juristi haridusega J. C. Goethe polnud üheski ametis, elas oma varandusest. 1742 ostis ta keisrilt 313 kuldna ja 30 kroitseri eest “keiserliku nõuniku” tiitli. See polnud seotud ühegi ametikohaga, küll aga tagas auväärse positsiooni Frankfurdi seltskonnas.

oli ema sunnitud itaalia keeleski mõningaid teadmisi ja hädatarvilikke oskusi omandama.

Kõik oma vabad tunnid veetsime enamasti vanaema seltsis, kelle avaras elutoas jätkus meile mängudeks piisavalt ruumi. Tema mõistis meile kõiksugu tegevust leida ja meid igasuguste maiuspaladega hellitada. Ent krooniks kõigile oma heategudele lasi ta ühel jõuluõhtul etendada meile nukuteatrit,¹¹ luues niimoodi vanas majas täiesti uue maailma. See üllatuslik näitemäng paelus jäägitult noorte meeli, iseäranis poisile jättis ta väga sügava mulje, mille mõju oli tugev ja kauakestev.

Väike lava ühes oma tumma tegelaskonnaga, mida meile esialgu vaid ette näidati, seejärel aga meie kätte usaldati iseseisvaks harjutamiseks ja dramaturgiliseks elustamiseks, oli meile lastele seda armsam, et jäi meie hea vanaema viimaseks pärandiks, kellest meid varsti pärast seda hoiti esialgu eemal tema süveneva haiguse tõttu ja kellest meid siis juba igaveseks lahutas surm. Tema lahkumine oli seda tähenduslikum, et tõi endaga kaasa täieliku muutuse kogu perekonna elukorralduses.

Niikaua kui vanaema veel elas, hoidus isa majas vähematki muutmast või uuendamast, kuigi oli teada, et ta valmistus ümberhituseks, mis nüüdsest kohe käsile võeti.¹² [---]

Sel ajal alles hakkasin õieti märkama oma kodulinna, lonkides seal ringi üha vabamalt ja takistamatumalt, olgu siis üksi või ühes tarmukate seltsilistega. Et mingilgi määral edasi anda seda muljet, mida mulle avaldasid need tõsised ja väärivad panoraamid, pean kõigepealt alustama oma sünnikoha kirjeldusest, nii nagu ta mulle oma eri paigus aegapidi avanes. Kõige meelsamini jalutasin suures Maini sillal. Tolle pikkus, tugevus, hea välisilme tegid temast nimetamisväärse ehitise; ta on ka möödunud aegade peaaegu ainsaks mälestusmärgiks sellest hoolekandest, mille ilmlik ülikond võlgneb oma kodanikele. Minu pilku paelus ilus jõgi päri- ja vas-

¹¹Nukuteatri ostis tegelikult isa kolm kuud pärast vanaema surma 1754. aastal. Vrd kirjeldust romaanis *Wilhelm Meisteri õpiaastad*.

¹²Ümberehitus, mille käigus ühendati kaks 17. saj. alguse maja, nii et tegelikult tekkis uus maja, teostati 1755. a aprillist 1756. a jaanuarini ja läks maksma umbes 14 000 kuldnat.

tuvoolu; kui veel ka kuldne kukk sillaristil¹³ päikese käes säras, läks mul meel alati rõõmsaks. Tavaliselt järgnes siis jalutuskäik läbi Sachsenhauseni¹⁴ ning igapidi nauditav ülesõit ühe kroitseri eest. Taas siinpool jõge, hiiliti Weinmarktile, imetleti kraanade mehhanismi kaupade lossimise aegu; eriti meeliköitev oli aga turulisi vedavate jõelaevade saabumine; seal võis näha maale tulemas kõikvõimalikke, sealhulgas üsnagi iseäralikke tüüpe. Kui tee viis tagasi linna, tervitati igal juhul aupaklikult Saalhofi,¹⁵ mis asus kohas, kus olevat olnud keiser Karl Suure ja tema järeltulijate loss. Ekseldi vanas käsitööliste linnajaos ning erilise õhinaga turupäeviti ses rüsinas, mis kogunes ümber Bartholomäuse kiriku. Siia oli juba ammu ajast saadik üksteise kukile trüginud hulganisti müüjaid ja kaubitsejaid, säärase anastamise tõttu polnud uuelmal ajal suuremal ettevõtmisel endale sugugi lihtne kohta leida. Meile lastele olid eriti olulised niinimetatud Pfarreiseni¹⁶ laadapoekesed; sinna sai viidud nii mõnigi münt, et soetada endale värvilisi kuldsete loomadega trükitud poognaid. Kuid vaid harva oli tahtmist trügida üle kitsukese, röpase, puupüsti täis turuplatsi. Meeles on veel ka, kuidas ma alati õudusega põgenesin platsi pii-ravate kitsaste ning vastikute lihalaudade eest. Römerberg¹⁷ oli seda meeldivamaks jalutuspaigaks. Teekond uude linna mööda Neue Krämet oli alati meeleolukas ja lõbus; tuska tegi vaid see, et Liebfrau kiriku kõrvalt ei läinud ühtegi tänavat Zeile peale, ja me pidime tegema suure ringi mööda Hasengasset või Katharinenpfortet. Kõige enam köitsid aga lapse tähelepanu väikesed linnad keset linna, kindlused keset kindlust, nimelt müüridega ümbritsetud kloostrialad ja varasematest aastasadadest veel alles jäänud rohkein või vähem linnust meenutavad hooned: Nürnberger Hof, Kopostell, Braunfels, von Stallburgide pärusvaldus ja paljud hilisemal ajal korteriteks ning tööndusotstarbeks ümber ehitatud kantsid. [---]

¹³Silla keskmise kaare peal seisis rist kullatud kukega, näidates laevnikele sügavamat kohta Mainis.

¹⁴Frankfurdi linnaosa teisel pool jõge.

¹⁵Barokkpalee Maini ääres.

¹⁶Tarastatud jalgteel läbi kirikuaia, mille ääres paiknesid raamatukaupmeeste laadapoekesed.

¹⁷Frankfurdi vanim linnaväljak, selle ääres asub raekoda, nn Römer.

Veelgi olulisemaks ja ühes teises mõttes tulutoovamaks osutus meile raekoda, nimetusega Römer. Suurima heameelega ekslesime tema alumistes võlvitud saalides. Nõutasime endile sissepääsu suurde ülimalt lihtsasse raeistungite tuppa. Teatud kõrguseni tahveldatud seinad olid muus osas valged nagu võlvidki, ei jälgegi maalidest või mingitest raidkujudest. Üksnes ülalt keskmiselt seinalt võis lugeda lühikest kirja:

Eines Mannes Rede

ist keines Mannes Rede:

*Man soll sie billig hören beede.*¹⁸

Muistse kombe kohaselt olid pingid selle kogu liikmetele paigutatud ringis tahveldatud seinäärde, ühe astme võrra põrandast kõrgemale. Siin polnud sugugi raske taibata, miks meie senati auastmestik on jagunenud pinkide järgi. Esimesel pingil, uksest vasakut kätt kuni vastasoleva nurgani, istusid vandemehed, nurgas oli sündiku koht, tema ees oli ainsana väike lauake; temast vasakul kuni akendepoolse seinani oli teise pingi härraste koht; akende ees kolmandal pingil võtsid koha sisse käsitöölised; saali keskel seisis protokollipidaja laud.

Kord juba Römeris, poetasime end bürgermeistri audientsi ootavasse rahvasumma. Kuid märksa enam paelus kõik see, mis oli seotud keisrite valimise ja kroonimisega. [---]

Maja oli vahepeal valmis saanud, ja nimelt üsna lühikese ajaga, sest kõik oli hästi läbi mõeldud, ette valmistatud ning vajaliku rahasummagi eest hoolt kantud. Leidsime end taas õdusalt ühise pere ringist, sest hästi kavandatud plaan, kui ta on juba kord ellu viidud, laseb unustuse hõlma vajuda kõigel sel, mis tema teostamisel ka võis ebameeldivat kaasa tuua. Maja oli piisavalt avar ühe pere eluruumideks, üleni valgusküllane ja särav, laia trepi, rõõmsate eessaalidega, ning too vaade üle aedade vaevata nauditav paljudest akendest. Vähehaaval lõpukorrale jõudvad sisetööd ühes viimistlemise ja kaunistamisega pakkusid ühtaegu nii tegevust kui meelelahutust. [---]

Ent üks erakordne maailmasündmus vapustas poissi esmarkordselt hingepõhjani. 1. novembril 1755 leidis aset Lissaboni

¹⁸Ühe mehe kõne pole ühegi mehe kõne: neid sündsalt kuulama peab mõlemat.

maavärin, külvates kohutavat õudust rahu ja vaikusega juba harjunud maailma. Suurt hiilgavat residentsi ning ühtaegu kaubandus- ja sadamalinna tabab ette hoiatamata hirmsaim õnnetus. Maapind väriseb ja kõigub, meri tõuseb üle kallaste, laevad murduvad pooleks, majad varisevad kokku, kirikud ja tornid neile otsa, poole kuninglikust paleest neelab meri, lõhenenud maa otskui sülgaks tuld, sest kõikjal suitsevad ja leegitsevad varemed. Kuuskümmend tuhat inimest, hetk enne seda veel rahulikud ja muretud, hukuvad üheskoos, ning kõige õnnelikumaks nende seast võib pidada seda, kellele mingeid tundmusi, mingit arusaamagi õnnetusest enam osaks ei saa. Tulemere möllus määratseb parv muidu varjul püsinud või toimuva läbi vabanenud kurjategijaid. Õnnetud ellujäänud on kaitsetud röövimiste, tapmiste, igasuguse vägivalda vastu; ja nii ilmutab loodus igast küljest oma ohjeldamatut meelevalda.

Teadetest kiiremini levisid kaudsed märgid juhtunust kauge maa taha; paljudes kohtades oli tunda nõrgemaid tõukeid, märgati mõnede allikate, eriti tervisveeallikate ebatavalist seisumist; seda mõjusamad olid sõnumid ise, kui nad kulutulena levisid, esialgu üldsõnalistena, siis aga hirmuäratavate üksikasjadena. Jumalakartlikel polnud seepeale puudust taevamärkidest, filosoofidel trööstivaist põhjustest, vaimulikel moraalijutlustest. Maailma tähelepanu oli mõneks ajaks suunatud sellesse punkti, ning võõrast õnnetusest ärevile aetud hinged tundsid üha enam muret iseenda ja oma lähedaste pärast, kuna kõigist maailma paigust saabus üha enam ja üha üksikasjalikumaid teateid selle plahvatuse kaugele ulatuvast mõjust. Hirmudeemon polnud küllap veel ealeski nii ruttu ja nii kõikvõimsalt oma õudust laia maailma külvanud.

Poisile, kes seda kõike korduvalt kuulma pidi, jättis see oma jälje. Jumal, taeva ja maa looja ning hoidja, keda talle nõnda targa ja armulisena esitleti usutunnistuse esimese artikli tõlgenduses, ei ilmutanud end põrmugi isalikult, kui ta õiged ühes patustega võrdselt hukatusse saatis. Asjatult püüdis noor hing säärase tõdemuste vastu tõrkuda, veelgi võimatumaks muutis selle asjaolu, et isegi targad ja pühakirjatundjad ei suutnud leida ühist keelt, kuidas säärasesse fenomeni suhtuda.

Järgnev suvi pakkus võimaluse lähemalt tundma õppida seda raevukat Jumalat, kellest nii palju on juttu Vanas Testamendis.

Ootamatult puhkenud äikeseraju rahehoog peksis kohutava jõuga puruks maja õhtupoolse tagakülje uued aknaruudud, kahjustas uut mööblit, rikkus ära mõned hinnalised raamatud ja muid väärt esemeid ning oli lastele seda kohutavam, et enesevalitsuse täiesti kaotanud majakondsed tirisid nad endiga ühes pimedasse koridori, kus põlvili maas hirmsa ulgumise ja karjumise saatel usuti lepitavat raevunud jumalust; samal ajal kui ainsana rahu säilitanud isa aknapooli lahti kiskus ja neid eest ära tõstis, mõnd ruutu küll seeläbi päästes, kuid rajades seda avarama tee rahele järgnenud vihmavalingule, nii et viimaks toibununa avastasime end eessaalides ja treppidel voolava ning lainetava vee keskelt.

Kui segavad säärased juhtumised üldkokkuvõttes olidki, suutsid nad vaid korra katkestada järjepidevust selles õppetöös, mida isa oli nõuks võtnud ise meile lastele korraldada. [---]

Iga isa vagaks sooviks on näha pojas kõige selle teostumist, millest ta ise on ilma jäänud, justkui elataks teist korda ning tahetaks nüüd alles õieti ära kasutada esimese elu kogemusi. Olles kindel oma teadmistes, veendunud kohusetruus visaduses ning umbusaldades tolleaegseid õpetajaid, võttis isa nõuks õpetada oma lapsi ise,¹⁹ ning vaid vajaduse korral rakendada üksikutes tundides päris koolmeistreid. Pedagoogiline diletantism hakkas tasapisi juba üldiselt maad võtma. Pedantsus ja raskemeelsus, mis iseloomustasid avalike koolide õpetajaid, olid küllap esimese tõuke andjaks. Otsiti midagi paremat, unustades, kui puudulikuks võib jääda õpetus, mida jagavad asjaarmastajad.

Minu isa senine elukäik oli sujunud üsna tema soovide kohaselt, mina pidin minema tema jälgedes, kuid kergema vaevaga ja kaugemale. Ta mõistis minu sünnipäraseid andeid seda kõrgemalt hinnata, et temal endal need puudusid: ta oli saavutanud kõik kirjeldamatu usinuse, visaduse ja kordamisega. Ta kinnitas mulle tihtilugu, nii varem kui hiljem, nii tõsiselt kui naljaga pooleks, et tema oleks minu andega hoopis teistmoodi, mitte nii hoolimatult ümber käinud.

Kiire taibu, analüüsivõime ja hea mälu tõttu kasvasin õige pea välja sellest õpetusest, mida mulle suutsid anda isa ja teised kool-

¹⁹Isa õpetus piirdus ilmselt vaid kohalolekuga laste õppetundides; Johann Caspar Goethe ei õpetanud oma lapsi ise, selle vastu räägivad kasvõi suured summad, mis kulutati koduõpetajate peale.

meistrid, kuigi õigupoolest polnud mul milleski korralikku põhja all. Grammatika ei meeldinud mulle, sest pidasin seda üksnes meelevaldseks seadustekoguks; reeglid tundusid suisa naeruväär- sed: nad ei kehtinud nii paljude erandite puhul, mida kõike pidin veel eraldi õppima. Ja kui poleks olnud riimitud *Tulevast latinis- ti*,²⁰ oleks lood minuga olnud üpris kehvad, kuid seda korrutasin ja laulsin endale heameelega ette. Nii oli meil ka osa geograafiat säärases värsivormis, kus üsna maotud riimid aitasid vajalikku meelde jätta, näiteks:

*Oberyssel: mülkasoo,
vihatud hea maa on too.*

Keelevorme ja väljendeid omandasin kergesti, nii suutsin õige pea asja sisule lähemale jõuda. Retoorikas, teema arenduses ja muus selletaolises olin teistest üle, kuigi keelevead said mulle tihti komistuseks. Oli siiski ka selliseid kirjandeid, mis mu isale erilist rõõmu valmistasid; tasuks nende eest sain kingiks nii mõnegi, poi- sikesele väärtusliku mündi. Mu isa õpetas öele itaalia keelt samas toas, kus mina pidin Cellariust²¹ pähe õppima. Kui ma olin oma pensumiga kähku valmis saanud ning pidin siiski vaikselt istu- ma, kikitasin kõrvu oma raamatu kohalt ja haarasin lennult itaalia keelt, mis tundus mulle lõbusa kõrvalekaldena ladina keelest.

Muu varaküpsus, mis puudutab mälu ja kombinatsioonioskust, oli mul ühine nende lastega, kes on seeläbi varakult kuulsaks saanud. Seepärast ei suutnud isa minu akadeemilisi õpinguid kuidagi ära oodata. Ta andis üsna varakult mõista, et ma peaksin samuti õppima juurat Leipzигis — sellele linnale kuulus endiselt tema suur poolehoid — ja käima siis veel mõnes teises ülikoolis ning promoveeruma. Selle teise suhtes oli tal ükskõik, millise ma valin; minu kurvastuseks oli tal üksnes Göttingeni vastu, ma ei tea miks, mingi antipaatia, kuid just sellele olin oma ootused ja lootused rajanud.

Peale selle rääkis ta mulle, et ma peaksin minema Wetzlarisse ja Regensburgi, aga samuti Viini ja sealt Itaaliasse; samas ise korduvalt rõhutades, et enne peaks nägema Pariisi, sest Itaaliast tulles on raske veel millestki muust vaimustuda.

²⁰Johann Gottfried Grossi *Tulevane latinist*, Halle, 1747 — ladina keele õpik, mis oli koostatud kergesti meelde jäävates värssides.

²¹Christoph Cellariuse ladina keele grammatika.

Seda muinasjuttu oma tulevasesst nooruspõlvest lasin endale meelsasti korrata, eelkõige seepärast, et ta sujus märkamatuult jutustuseks Itaaliast ning lõppes Napoli kirjeldusega. Muidu nii tõsine ja kuiv, sulas isa siis üles ja elavnes, ning nii tärkas meis lasteski kirglik soov osa saada neist paradiisidest.

Eratunnid, mida järjest enam juurde tuli, olid mul ühes naabrilastega. Säärane ühine õppetöö mind ei arendanud, õpetajad lasid vanas vaimus, ning mu kaaslaste üleannetus, vahel isegi pahatahtlikkus põhjustasid rahutust, tüli ja segadust nigelates õppetundides. Krestomaatiad, mis õpetamise elavamaks ja mitmekesisemaks muudavad, polnud veel meieni jõudnud. Noorte jaoks nii kivilinenud Cornelius Nepos,²² liiga lihtne, jutluste ja usuõpetuse kaudu juba triviaalseks muutunud Uus Testament, Cellarius ja Pasor²³ ei suutnud meis mingit huvi äratada; seevastu haaras meid mõningane riimimis- ja värsistamiskihk, kui lugesime tolleagseid saksa luuletajaid. Mind oli see juba varemalt köitnud, kui avastasin, et üleminek ülesande retooriliselt käsitluselt poeetilisele pakub mulle palju suuremat lõbu.

Meil oli poistega pühapäeviti kokkusaamine, kus igaüks pidi esitama endatehtud värsse. Siin juhtus minuga midagi kummalist, mis mulle kaua rahu ei andnud. Ikka ja jälle tuli mul oma luuletused, millised nad ka olid, teistest paremaks tunnistada. Kuid õige pea märkasin, et mu kaasvõistlejad, kes tulid lagedale väga mannetute asjadega, endast samamoodi mitte sugugi vähem ei arvanud; ja mis mulle veelgi kahtlasem näis: üks tore poiss, kuigi sääraseks kirjatöök täiesti andetu — mulle ta üldiselt meeldis —, lasi oma riimid teha koduõpetajal, pidades neid siis niihästi parimaiks, kui ka täiesti veendunult enese tehtuiks, nagu ta mulle meie usalduslikes jutuajamistes ühtelugu puhtsüdamlikult kinnitas. Säärase meelesõgeduse ja pettekujutlustega silm silma vastu seistes hakkas mul ühel päeval süda kripeldama: äkki olen ise samasugune, võib-olla on need luuletused tõesti minu omadest paremad, ning nende poiste silmis olen ehk sama sõge nagu nemad minu meelest? See vaevas mind kaua aega hullupööra, sest polnud kuidagi võimalik leida mingitki välist tõe tundemärki; selle

²²Tema elulugudekogumik oli tollal üheks ladina keele alglektüüriks.

²³Cristoph Cellariuse *Historia universalis*, Jena, 1716. Georg Pasori; *Manuale novi Testamenti*, Leipzig, 1748.

taha takerdus koguni mu loometegevus, kuni lõin viimaks käega, usaldades iseenast; lõplikult rahustas mind aga üks proovitöö, mille meile eksrompt korraldasid õpetajad ja vanemad, kelle tähelepanu oli meie säärane meelelahutus köitnud, ning mille ma üleüldist kiitust pälvides edukalt sooritasin.

Sel ajal polnud veel lastele koostatud eraldi raamatukogusid. Vanematel inimestel oli endal veel lapselik mõttelaad, seda hõlpsam oli neil oma teadmisi järeltulijatele jagada. Amos Comeniuse *Orbis pictus*²⁴ jäi ainsaks omataoliseks raamatuks meie lugemisvaras; kuid tihtilugu lehitsesime suurt foolioköites piiblit Meriani vaselõigetega; sama meistri gravüüridega Gottfriedi *Kroonika*²⁵ õpetas meile maailma ajaloo tähtsamaid sündmusi; *Acerra philologica*²⁶ lisas kõiksugu väljamõeldud mütoloogilisi ja iseäralikke lugusid; ning et ma peagi avastasin enda jaoks Ovidiuse *Metamorfoosid*, erilise hoolega uurides just esimesi raamatuid, siis oli mu noor aju peagi pungil piltidest ja seikadest, tulvil täis tähtsaid ja imelisi kujusid ning juhtumisi, ja omandatu üle ühtepuhku aru pidades, seda korrates ning taas luues ei hakanud mul ealeski igav.

Hardamalt ja kõlbelisemalt kui nood vahest toorevõitu ning hirmuäratavad muistised mõjus Féneloni *Telemachos*²⁷, millega esmalt tutvusin üksnes Neukirchi tõlkes ja mis isegi nii ebatäiuslikult vahendatuna mu meeli köitis ja südant kosutas. Et järg peagi *Robinson Crusoe* kätte jõudis, on asjade loomulik käik; et ei puudunud ka *Felsenburgi saar*,²⁸ on samuti arusaadav. Lord Ansoni

²⁴17. ja 18. sajandil populaarne teos, mis kujutab kogu maailma pildis, filosoofilistest mõistetest kuni loomade ja taimedeni. Puugravüüridele on lisatud ladina- ja saksakeelsed tekstid.

²⁵*Kroonika ehk ajaloo kirjeldus maailma algusest kuni aastani 1619*. Esmatrükk 1633, koostaja Johann Philipp Abelin (u 1581–1633), pseudonüüm Ludwig Gottfried. Maailma ajalugu faktides ja anekdootides.

²⁶Ladina k *Filoloogiline viirikikastike*. Populaarne, korduvalt välja antud ja täiendatud kreeka ja ladina autorite juttude ja anekdootide kogumik. Esmatrükk 1637 Peter Laurembergilt (1585–1639).

²⁷François de Salignac de la Mothe Féneloni (1651–1715) väga populaarse teose *Les Aventures de Télémaque* (1699) värsstõlge Benjamin Neukirchilt (1655–1729), ilmunud 1743.

²⁸Johann Gottfried Schnabeli (1629–1752) robinsonaad, ilmunud 1731–1734.

*Reis ümber maailma*²⁹ ühendas endas väerika tõe muinasjutulise fantaasiaga, ning seda suurepäraselt meremeest mõtteis saates viidi meid kaugele laia maailma ja meie üritasime talle gloobusel näpuga järgneda. Kuid veelgi rikkalikumat saaki töötas terve kirjatööde virm, millele ma nüüd sattusin, mis oma praegusel kujul on küll kaugel eeskujulikust, kuid mille sisu toob meile süütul moel möödunud aegade pärandit lähemale.

Nende hilisemal ajal pealkirja all *Rahvajutud, Rahvaraamatud* tuntuks ning koguni kuulsaks saanud raamatute kirjastus, õigemini vabrik asus otse Frankfurdis, ning et neil oli hea minek, trükiti neid samade trükitüüpidega peaaegu mitteloetavalt jubedale kuvatuspaberile. Meil lastel niisiis vedas, et neid hinnalisi keskaja riismeid võis leida iga päev ühe raamatukaubitseja ukseesiselt lauakeselt ning paari kroitseri eest endale soetada. *Eulenspiegel, Neli Haimoni last, Ilus Melusine, Keiser Octavianus, Ilus Magelone, Fortunatus*, igat mesti kirjavara *Igavese juudini* välja — see kõik oli meie päralt, niipea kui maiustuste asemel tuli himu säärase teoste järele. Nende suurimaks eeliseks oli, et kui mõni säärane vihik sai ribadeks loetud või muidu kannatada, võis selle endale peagi uuesti soetada ning taas kaanest kaaneni sisse ahmida.

Nii nagu äkiline äikeseraju rikub ülimalt ebameeldival moel pere suvise väljasõidu, muutes rõõmsa tuju tusameeleks, nii muravad ka lastehaigused üleöö sisse varajase ea pilvitusse aastaega. Ega minulgi teisiti läinud. Olin just endale ostnud *Fortunatus* võlukübara ja -paunaga, kui halva enesetunde ja palavikuga andsid endast märku rõuged.³⁰ Rõugepanek oli meil endiselt suure küsimärgi all; kuigi populaarsed kirjamehed olid seda juba igati arusaadavalt ja tungivalt soovitanud, viivitasid saksa arstid siiski selle operatsiooniga, mis näis loodust ennetavat. Seepärast tulid katsetavad inglased mandrile ja panid aukartust äratava honorari eest rõugeid lastele, kelle vanemad olid jõukad ning vabad eelarvamustest. Suurem enamus oli jäetud siiski endiselt kurja saatuse hoolde; haigus laastas perekondi, surmas ja moonutas palju lapsi, ning vaid vähesed vanemad sõandasid kasutada abi-

²⁹Laevavaimuliku Walter Richardi teos Lord Ansoni maailmareisist, mis sooritati aastatel 1740–1744; saksakeelne tõlge 1749.

³⁰Goethe haigestus rõugetesse 1758. Tol ajal üritati kaitsepookimisi inimrõugetega. Alles 1796 alustati kaitsepookimisi veiserõugelimaga.

nõu, millest oli siiski loodetud abi saadud juba korduvalt. Sama häda tabas nüüd ka meie maja ning oli mul erilise ägedusega kallas. Terve keha oli üle külvatud rōugetega, nagu nendega kaetud, ma lebasin mitu päeva kohutavates vaevades ja pimedana. Ot-siti kõikvõimalikku leevendust ja lubati mulle kullamāgesid, kui pūsin rahulikult paigal ega suurenda häda kratsimise ja hōõru-misega. Ma sain endast võitu, kusjuures valitseva eelarvamuse kohaselt hoiti meid võimalikult soojas, mis tegi asja ainult hulle-maks. Viimaks, pärast trōõstituid päevi ja öid, langes mul nagu mask näolt, ilma et rōuged oleksid nahale mingeid nähtavaid jäl-gi jätnud,³¹ kuid näojooned olid märgatavalt muutunud. Ise ma olin rahul, et nägin nüüd taas päevavalgust ning et järk-järgult ka-dus villiline lööve nahalt; kuid teistel jätkus südametust küllaga, et mulle tihtilugu möödunud olukorda meelde tuletada; iseāranis üks elavaloomuline tädi, kes varemalt oli mind suisa jumaldanud, ei suutnud veel aastaidki hiljem mulle otsa vaadates hüüdmata jätta: “Tont võtku! Nõbu, kui inetuks ta on muutunud!” Siis ju-tustas ta mulle üksikasjalikult, kuidas ta minust muidu oli rōõmu tundnud, millist tähelepanu ta oli minuga ringi käies āratanud; ja nii kogesin ma juba varakult, et inimesed lasevad meil selle lõbu eest, mis me neile valmistanud, üsna sageli valusalt maksta.

Mind ei säästnud ei leetrid ega tuulerōuged ja kuidas neid noo-rusaja piinajaid kõiki kutsutaksegi, ning iga kord kinnitati mulle: milline õnn, et see häda on nüüd igaveseks möōdas; kuid kahjuks āhvardas juba järgmine silmapiiril ja hiilis lähemale. Kōik see sū-vendas minus kalduvust mõtiskleda, ja et ma olin juba varemaltki harjutanud endas pūisivust, piinlikust kārsitusest vabanemaks, siis tundusid mulle need voorused, mida olin kuulnud ülistatavat stoi-kute juures, ülimalt matkimist vāärt, seda enam et sama soositi ka kristlikus sallivusōpetuses.

Nende kogu peret tabanud kannatuste puhul tahaksin veel mee-nutada üht minust kolm aastat nooremat venda, kes samuti nakatus ning mitte vähem ei kannatanud. Ta oli habras, vaikne ja isepāine, ning mingit õiget suhet meie vahele ei tekkinudki. Ka ei elanud ta

³¹Karl Gottlob Weisseri poolt 1807. a võetud Goethe näomaskil on siiski veel rōugearme naha.

lapseest kauem. Paljude hiljem sündinud õdede-vendade³² hulgast on mulle meelde jäänud vaid üks väga ilus ja meeldiv tüdruk, kes aga peagi samuti kadus, nii et mõne aasta möödudes olime jäänud vaid kahekesi, mina ja mu õde, kuid seda tugevamalt ja hellelvalt olime teineteisega seotud.

Nood haigused ja muud ebameeldivad eksitused olid oma tagajärgede tõttu kahekordselt tüütud, sest mu isa, kes oli ilmselt koostanud endale mingi kindla kasvatus- ja õppekalendri, koorimas paranejaid topelt-õppetükkidega, soovides iga vajakajäämist jalamaid tasa teha; see polnud mulle raske, küll aga tülikas, kuna pidurdas ja teataval määral surus maha mu kindla suuna võtnud seesmist arengut.

Sääraste didaktiliste ja pedagoogiliste ahistuste eest põgenesime enamasti vanavanemate³³ juurde. Nende elamine asus Friedbergi tänaval ning jättis endisaegse kindlustatud lossi mulje: sest lähemale jõudes ei paistnud muu kui suur värav katuseharjaga, mida mõlemalt poolt piirasid naabermajad. Sisenedes jõuti läbi kitsa käigu lõpuks üsna avarale õuele, mida ääristasid eriilmelised hooned, mis nüüdseks olid kõik üheks eluruumiks ühendatud. Tavaliselt ruttasime kohe suurde aeda, mis laius hoonete taga ning oli väga hästi hooldatud; teed olid enamasti ääristatud viinamarjavõrestikega, üks osa aiast oli köögiviljade, teine lillede päralt, need kaunistasid peenraid ja teede ääri oma vaheldusrikkuses kevadest sügiseni. Pikk lõunasse kulgev müür pakkus tuge kaardus virsikupuudele, mille keelatud viljad küpsesid isuäratavalt suvi läbi meie silme all. Pigem vältisime siiski seda külge, sest meil polnud lubatud siin maiustada, ja pöördusime vastassuunda, kus lõputu rida järjepanu valmivaid sõstra- ja karusmarjapõõsaid vaigistas meie aplust kuni sügiseni. Vähem tähtis polnud meile vana kõrge laiaharuline mooruspuu, nii oma viljade tõttu kui ka seepärast, et tema lehtedest toituvad siidiussid, nagu meile jutustati. Sellest rahumeelsest paigast võis leida igal õhtul muhedalt toimeka vanaisa askeldamas viljapuude ja lilledega; raskemad tööd jättis ta siiski aednikule. Ta ei lasknud end kunagi heidutada sellest

³²Nende nimed olid Hermann Jakob (1752–1759), Katharina Elisabetha (1754–1756), Johanna Maria (1757–1759), Georg Adolf (1760–1761).

³³Emapoolsed vanavanemad Johann Wolfgang ja Anna Margareta Textor.

suurest vaevast, mida nõuavad nelgid, et kaunilt ja külluslikult õitseda. Ta sidus ise hoolikalt virsikupuude oksi lehvikjalt tugivõrestiku külge, et viljade rikkalikumale ja lahendamale kasvule kaasa aidata. Tulpide, hüatsintide ja teiste sugulastaimede sibulate sorteerimist, ühtlasi hoolitsemist nende säilitamise eest ei loovutanud ta kellelegi teisele; ning veel meenutan ma hea meelega, kui agaralt ta tegeles mitmesuguste roosisortide silmastamisega. Seejuures tõmbas ta okaste kaitseks kätte need vanaaegsed nahkindad, mida talle vilepillipuhujate kohtu³⁴ ajal anti üle *in triplo*,³⁵ mistõttu tal polnud neist ealeski puudust. Samuti kandis ta alati talaarisarnast hommikukuube, peas musta voldilist sametmütsi, nii et ta oleks võinud kujutada mõnda Alkinoose ja Laertes³⁶ vahepealset tegelast.

Kõiki neid aiatõid õiendas ta sama korrapäraselt ja täpselt nagu oma ametiasju: sest enne kui ta alla tuli, oli tal avalduste nimistu järgmiseks päevaks korrastatud ja aktid loetud. Samamoodi sõitis ta hommikuti raekotta, kinnitas keha pärast sealt naasmist, tukkus seejärel oma leentoolis, ja nii päevast päeva. Ta rääkis vähe, ei ägestunud kunagi; mulle ei meenu, et oleksin teda vihasena näinud. Kõik teda ümbritsev oli vanaaegne. Tema tahveldatud toas polnud iial mingeid uuendusi märgata. Tema raamatukogu sisaldas peale juriidiliste teoste üksnes kirjeldusi avastusreisidest ja meresõitudest. Üleüldse ei meenu ühtegi teist olukorda, mis oleks sisendanud sellist vankumatu rahu ja igavese kestvuse tunnet.

Mis meis õieti ülimat aukartust selle väärika rauga vastu äratas, oli veendumus tema väidetavas selgeltnägemisvõimes — eriti asjades, mis puudutasid teda ennast ja tema saatust. Ta ei teinud sellest küll otseselt ja üksikasjaliselt juttu kellegi teise kui vanaemaga, kuid ometi oli meile kõigile teada, et ta oluliste unenägude kaudu sai teateid selle kohta, mis juhtuma peab. Nii kinnitas ta

³⁴Keskaegne komme, millega kaubalinnad taotlesid keisrilt tollisoodustusi, tuues sümboolseid andameid keiserlikule sündikule. Maria sündimise päevale eelneval päeval katkestasid kolm kostümeeritud vilepillipuhujat igaüks eraldi kohtuistungi, et üle anda pokaal pipraga, millel lebas paar kindaid.

³⁵Kolmes eksemplaris.

³⁶Tegelased Homerose *Odüsseias*. Kuningas Alkinoosel oli imeilus aed, kus ta kuninglikult elas. Laertes, Odysseuse isa, töötas aias, kandes samuti kindaid okaste vastu.

näiteks oma abikaasale veel sel ajal, kui ta nooremate raehärrade hulka kuulus, et järgmise vakantsi puhul vandemeeste pingil saab vabanenud kohale tema. Ja kui siis tõesti varsti pärast seda üks vandemeestest rabandusse suri, andis ta valimise ning balloteerimise³⁷ päeval korralduse külaliste ja õnnitlejate vastuvõtuks kodus kõik vargsi valmis seada, ja otsustav kuldne kuul tuli tõepoolest temale. Seda lihtsat, teda teavitanud unenägu kirjeldas ta oma abikaasale järgmiselt: ta olevat end näinud täiesti harilikul raeistungil, kus kõik sujunud tavapärasel moel; korraga olevat oma kohalt tõusnud nüüd juba surnud vandemees, astunud alla ja osutanud talle kohustaval kombel, et võtku ta tühjaks jäänud kohal istet, ning läinud seejärel uksest välja.

Midagi sarnast juhtus, kui suri sündik. Sel juhul ei viivitata tolle ametikoha täitmiseks kaua, sest on karta, et keiser võib kunagi taas ennistada oma vana õiguse sündikut ise ametisse nimetada. Seekord anti keskööl järgmise hommiku erakorralisest istungist teada kohtukäskjala kaudu. Tollel kippus tuli laternas kustuma ning ta palus endale küünlajuppi, et oma teed jätkata. "Andke talle terve küünal," ütles vanaisa naistele, "ta näeb ju seda vaeva puha minu pärast." Need sõnad polnud ilmaasjata öeldud: temast saigi tõepoolest sündik, sealjuures eriti kummalises olukorras: kuigi teda esindas kolmas ja viimane, tulid balloteerimisel kõigepealt välja kaks hõbedast kuuli ja koti põhja jäi seega kuldne tema jaoks.

Täiesti proosalised, lihtsad ning ilma mingi imepärasuse või fantastikata olid ka ülejäänud meile teadaolevad unenäod. Veel tuleb mulle meelde, et poisikesena tuhnisin tema raamatutes ja kalendrites ning leidsin sealt muude aiandusega seotud märkmete hulgast: "Täna öösel tuli N. N. minu juurde ja ütles. . ." Nimi ja ilmutus olid kirjutatud salakirjas. Või teisel samamoodi: "Täna öösel nägin." Ülejäänu oli taas salakirjas, peale side- ja muude sõnade, millest ei saanud midagi välja lugeda.

Tähelepanuväärne on seegi, et tema mõjusfääris valdas inimesi, kes muidu ei ilmutanud mingit selgetnagemise võimet, hetkeks meeltega tajutavate märkide kaudu samaaegne aimdus kaugel eemal asetleidvatest haigus- ja surmajuhtudest. Kuid üks-

³⁷Kõige enam häáli saanud kolme kandidaadi vahel tehti valik sellekohaste kuulikeste abil (loosimise põhimõttel).

ki ta laps ega lapselaps ei pärinud talt seda annet; pigem olid nad valdavalt tegusad inimesed, elurõõmsad ja kahe jalaga maa peal. [---]

Lisaks muudele õppetundidele saime meie lapsed iseenesestki mõista ka pidevalt ja järjekindlalt usuõpetust. Kuid see kiriklik protestantism, mida meile vahendati, oli pigem midagi kuiva moraali taolist: esituse vaimurikkusele polnud mõeldud ning õpetus ei suutnud midagi pakkuda ei hingele ega südamele. Sellest tulevalt tekkis mitmesuguseid eraldumisi seaduspärasest kirikust. Tekkisid separatistid, pietistid, hernhuutlased, "vagad Maa peal", ning kuidas neid kõiki kutsuti ja nimetatigi: kõigi sihiks oli jõuda just kristluse kaudu Jumalale lähemale, kui see neile ametliku usu raames näis võimalik olevat.

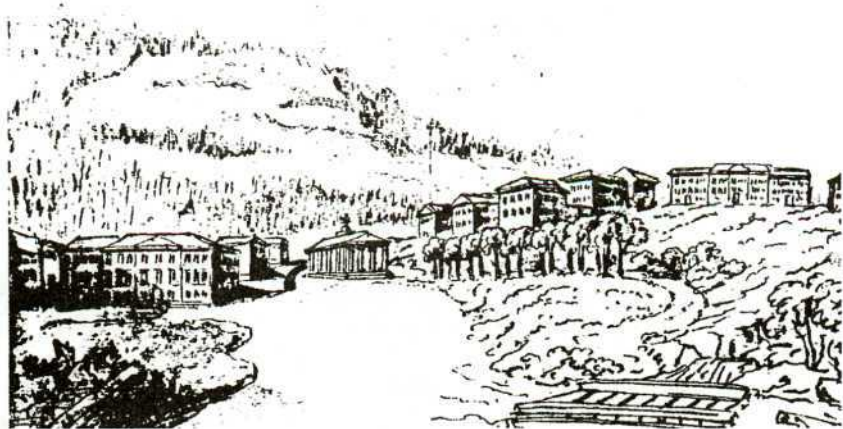
Poiss kuulis neist arvamustest ja veendumustest lakkamatult kõneldavat: sest nii vaimulikkond kui ilmikud jagunesid poolt ja vastu olijaiks. Rohkem või vähem lahkulöönud olid alati vähemuses; kuid nende mõtteviis köitis originaalsuse, südamlikkuse, meelegindluse ja sõltumatusega. Neist voorustest ja nende mõtteavaldustest räägiti kõiksugu lugusid. Eriti kuulsaks sai ühe vaga plekkspeppmeisteri vastus, keda üks tema tsunftikaaslane oli nõuks võtnud häbistada küsimusega: kes siis õieti on tema pihiisa? Rõõmsalt ja kindlas usus vastas too: "Üks väga kõrgest soost isik; ei keegi muu kui kuningas Taaveti pihiisa ise."

Küllap pidid kõik niisugused asjad poisile muljet avaldama ja õhutama temas samasuguseid arusaamu. Vähe sellest, ta tuli mõttele vahetult läheneda suurele Looduse Jumalale, maa ja taeva loojale ning hoidjale, kelle varasemad vihapuhangud olid juba ammu unustatud selle maailma ilu ja kõikehaarava headuse kõrval, mis meile osaks saab; tee sinna oli aga väga kummaline.

Poiss oli mõõndusteta järginud usutunnistuse esimest artiklit. Jumal, kes on loodusega vahetus seoses, seda enda looduna tunnistades ja armastades, näis poisile olevat tõeline Jumal, kes võib ju ka inimesega nagu kõige muuga astuda lähemasse vahekorda ja hoolt kanda inimese eest niisamuti nagu tähtede liikumise, päeva- ja aastaegade, taimede ja loomade eest. Mõned kohad evangeeliumis väljendasid seda ju ilmselgelt. Sellele olevusele ei suutnud poiss mingit kuju anda; ta otsis teda niisiis tema loodu hulgast ja tahtis talle heal vanatestamentlikul kombel püstitada altarit. Loodusandide kui maailma võrdkuju kohal pidi põlema tuleleek,

tähistamaks oma looja poole üles igatsevat inimese hinge. Nüüd sai olemasolevast ja juhukombel täienenud kivimikogust välja ot-situd kõige toredamad tükid ja eksemplarid; kuid raskusi tekitas nüüd nende ladumine ja väljapanek. Isal oli üks ilus punaseks lakitud kuldse lillekirjaga noodipult, neljakandilise püramiidi ku-juline, erineva astmestusega, kvartettide mängimisel väga käepä-rane, kuigi seda viimasel ajal üsna vähe kasutati. Sellele leidis poiss nüüd rakenduse, ladudes need looduse asemikud astmeliselt ülestikku, nii et üldpilt oli päris lustakas ja samas võrdlemisi tä-henduslik. Nüüd pidi ühe varajase päikesetõusu ajal aset leidma esimene jumalateenistus, ent noorel preestril polnud veel selge, mil moel süüdata leek, mis samaaegselt pidi ka hästi lõhnama. Lõpuks õnnestus tal mõlemat ühendada suitsuküünalde abil, mis küll leegiga ei põlenud, kuid hõõgudes väga meeldivat lõhna le-vitasid. Ja see rambe miilamine ja suits näisid lahtisest leegist veel enamgi väljendavat hinges toimuvat. Päike oli juba ammu gi tõusnud, kuid naabermajad varjasid idakaare. Lõpuks paistis päi-ke üle katuste; otsekohe haarati tuleklaas ja süüdati tipus ilusas portselankausis seisvad suitsuküünlad. Kõik laabus soovikohaselt ning hardumus oli täiuslik. Altar jäi erilise kaunistusena seisma tupa, mis uues majas oli sisustatud poisi jaoks. Teiste silmis oli see üksnes kaunitl sätitud kivimikogu; poiss seevastu teadis paremini, mida too endas varjas. Ta ihkas selle pühalikkuse kor-dumist. Õnnetul kombel polnud tal parajasti, kui päike sobival hetkel välja ilmus, käepärast portselantassi; ta pani suitsuküünlad otse noodipuldile; need süüdati ning suures harduses ei märganud preester enne, kui oli juba hilja, millist kahju ta ohver oli tekita-nud. Küünlad olid nimelt punase laki ja ilusate kuldsete lillede sisse koledal kombel ära põlenud, nagu oleks kuri vaim lahkudes maha jätnud oma mustad kustutatud jalajäljed. See viis noo-re preestri püsti kimbatusse. Ta mõistis küll kahju suuremate ja ilusamate kivimitega varjata, kuid julguse uuteks ohvriteks oli ta minetanud, ning peaaegu võiks selles vahejuhtumis näha vihjet ja hoiatust, kui ohtlik on üldse tahta Jumalale sedamoodi teid pidi lähemale jõuda.

(Järgneb.)

J. W. v. GOETHE.
Marienbadi vaade. 1820/1823

MIDA KÕNELEB MUUSIKA KEEL

Kõne 1997. a Goethe auhinna vastuvõtmisel

Hans Zender

Tõlkinud Nils B. Sachris

I

Tahaksin avaldada tänu selle eest, et Goethe auhind seekord antakse muusikule. Goethe oli silmainimene — iga muusik on kõrvainimene. Need inimtüübid saavad maailmast osa täiesti erineval viisil. Küll aga kuuluvad tervikliku inimese juurde nii kõrvad kui ka silmad — ehkki see meie ajastul, mida õigusega kutsutakse optiliseks ajastuks, tihti unustatakse.

Tõika, et teie ühte kõrvainimest vääristate Goethe auhinnaga, võtan kui põhjust mõtiskleda kõrvakunsti “muusika” positsiooni üle meie tänapäeva kultuuris ja ühiskonnas. Sellega on aga omad raskusedki. Mõisted “muusika”, “luule”, “kultuur” jms vajavad ikka ja jälle uut määramist, muidu muutuvad nad õõnsaks: nad peavad ju tähistama nähtusi, mis juba ise on inimkonna ajaloos lõputult muutuvad. Mõistete taasdefineerimine pole aga mitte muusiku, vaid filosoofi ülesanne, s.t sellise inimese oma, kelle vahendiks on sõnaline keel. Muusiku ülesandeks seevastu on märkide kirjutamine partituuri, et korraldada kõlanähtusi ning muuta noid ettekandehetkel helisevate fenomenidena elamuslikuks. Et

Wovon spricht die Sprache der Musik? — Goethe-Preis 1997 der Stadt Frankfurt am Main. Hans Zender. Frankfurt am Main, 1998. Tõlge ilmub autori loal.

kogu minu energia on keskendatud selle teostamisele, siis polegi mul rangelt võttes mingit õigustust niisugusest tegevusest rääkida, sest *sellest* rääkimiseks tuleb ennast paigutada väljapoole *sed*a. Kunstnik pole aga enam kunstnik, kui ta enda paigutab väljapoole oma kunsti.

Sinna lisandub asjaolu, et muusik ei saa sõnalist keelt iialgi vallata niisuguse suveräänsusega nagu omaenda "heli-keelt" (*Tonsprache*) — nii ju nimetatakse muusikat Goethe ajast saadik. Muusikanähtuse kirjeldamine sõnadega kuulub küll raskeimate ülesannete hulka, mida keegi enda peale võtta tihkaks. Mitte sellepärast, et muusika oleks miski, mis ei allu ratsionaalsele kirjeldamisele, vaid et muusika ratsionaalsus on nii keeruline, et selle keeleliseks kujutamiseks peab olema mõtlejast keeleteadlane või kunstnikust keeleteadlane.

Ainuke panus, mida muusik võib diskursiivses keeles anda — tema enda märgikeel on ju mittediskursiivne —, seisneb selliste piirmähtuste kirjeldustes, kus tema toimimine puutub kokku teiste aladega. Milline on muusika suhe sõnalise keelega? Liikumise ja tantsuga? Arvude ja matemaatikaga, piltmõtlemise ja assotsiatsioonidega? Autentselt võib kunstnik vastata vaid seni, kuni ta oma isiklike kogemuste najal orienteerub. Ma ei ole teoreetik: kui ma üldse midagi öelda tahan, siis pean ikka ja jälle viitama ning toetuma omaenda kunstnikutööle. See aga ei tähenda põrmugi, et oleksin sunnitud kõnelema pelgalt endast; otse vastupidi: kunstnik peaks selleks, et teha arusaadavaks oma kunstialast mõtlemist, näitama selle kokkupuutepindu tema enda ajajärgu ühiskonnaga.

Goethe on selliseks ettevõtmiseks tabamatult suur eeskuju. Ta tegi oma elus teoks kahekordse ime: ta suutis tasakaalustada iga loovinimese loomuliku kalduvuse enesesse tõmbuda ning vastupidise kalduvuse ennast eksponeerida täies avalikkuses; ja ta kaitses oma sünnipäraselt kunstilist maailmakogemust eluaegses dialoogis filosoofia ja teadusega kui kogemust *sui generis*. Carl Friedrich von Weizsäcker on oma imetabases Goethe-essees, mis leidub [Goethe teoste] Hamburgi väljaandes, näidanud, kuidas Goethe on mõnelgi juhul asunud tema kaasaja teaduse poolt üldiselt aktsepteeritud teadusveendumuste suhtes vastandseisukohale — mõeldagu ainult tema konfliktile Newtoniga — ning kuidas nendes lahknevustes väljendub kogemus ühest hoopis sügavamast lahkkelist, millest moodne maailm ikka enam mööda kipub vaatama: lahknevus üldmõistetava tõesuse ja kunstilise kujundi individuaalse tõesuse vahel. Kui aga tahetakse kõnelda

muusika osast meie tsivilisatsioonis, siis tuleb lähtuda nimetatud lahknevuse kogemusest.

Euroopa suur muusika — niisiis muusika gregooriuse korralist kuni käesoleva sajandi heliloominguni — leiab peaaegu kogu maakeral kuulamist ja mõistmist. Eriti kehtib see 18. ja 19. sajandi muusika kohta, esikohal jällegi saksakeelsete maade muusika, mis on saavutanud palju kõrgema väärtushinnangu, populaarsuse ja kujundava jõu kui saksa kirjandus, ja seda neiski kultuurides, mis midu meist kaugel seisavad — mõtelgem kasvõi ainult Jaapanile ja Koreale. Samas kogeme, et meil tajutakse seda muusikat üha vähem vaimse nähtusena. Läbilõikeeurooplasele on muusika üheks luksusajaviitevormiks. Seda võib tõdeda sõna “muusika” tähendusnihkest: see sõna tähendas ju veel kohe pärast viimast sõdagi seda, mida võiks täpsemalt nimetada “tõsiseks muusikaks”, nüüd aga mõistab suurem jagu meie rahvast muusika all igat sorti ajaviitemuusikat ning paneb tõsise muusika kui “klassika” kuhuigi kõrvale: kvalifitseeritud, kuid veidi esoteerilise sättumusega vähemike tarvis. Meie kooliharidus, mis on eranditult orienteeritud teaduslikule positivismile ja majanduslikule kasumõttele, osutub võimetuks kandma ülesannet, mis vanemais põlvkonnis lasus kodanlikul perekonnal: aukartlikult viljelda suurt muusikat loova inimvaimu keskse avaldusena. Juba eelkoolieas äratatud laste kriitikavõime pole suuteline vastu seisma teatud muusikalevi vormile, mis ammugi on omandanud ähvardava iseloomu: kõikide eluvaldkondade ülejutamise hiiglasliku meelelahutus-tööstuse ülimalt alaväärtusliku toodanguga.

See toodang pole aga sugugi ilmsüütu. Peale füüsiliste püsikahjustuste, mis esile kutsutud selle muusikaga tihti seotud müra-ekstsessidest, on see ka vähem agressiivsel kujul võimeline hävitama kuulava inimese kontsentratsioonivõimet. Sellega hävitatakse ühtlasi võime osa saada niihästi suure muusika eriomasest kvaliteedist kui ka sõnaloomingust. Nii löigatakse moodne inimene ära allikast, mille kaudu ta saaks osa tervistavast jõust. Koolipäevist saadik ei ole mind rahule jätnud see kummaline olukord, et muusika on meie valgustatud teadvusele mingiks võõrkehaks: selle väärtust — ega väärtusetustki — ei saa iseloomustada tänapäeva tavahariduse kateegooriatega.

Ent muusiku osasaamine kunstist on kogemus, mille mõttekuses ta ei saa kuidagi kahelda. Enamgi: ta kogeb oma kunstnikutegevust allutatuna teatud seaduspärasusele. Mitte üksnes ajalooliste tekstide dešifreerimisel ei eksisteeri tema jaoks “õige”

ja "vale": ka näiliselt nii vabas tegevuses nagu komponeerimine kohtub ta ühe vaimse jõuga, mis teda vääramatult juhib. Kaua peab ta vaeva nägema, enne kui äkki tunneb ennast selle nõuetele vastavat. Teda valdab süütunne, kui ta on sunnitud tajuma oma tööd kui liiga põgusat või liiga meelevaldset. Ikka ja jälle peab ta enesele tunnistama, et tema parimad saavutused on talle sülle langenud üllatavate kinkidena, sõltumata plaanidest, pingutusest ja tööst. Ajastul, kus täpsed plaanid mitte üksnes majanduses ja poliitikas, vaid isegi bioloogilistes protsessides tahavad kuuluda tsivilisatsiooni suursaavutuste hulka, peab kunstnik tunnetama seda, et tema produktiivsus allub hoopis teistsugusele seaduspärasusele.

Missugusest tõelisusest on pärit see seaduspärasus? Millest kõneleb muusika keel? Kas on see seotud ainult inimese sise-musega, nagu uusaegne esteetika meile selgeks püüab teha? Kas on selle lähtealuseks tunne või unistus, salasooivid või koguni neuroosid? Või on muusika meie intellekti subtiilne mäng, mingi helisev matemaatika, arusaadav ainult väikesele asjatundjate ringile?

Keelele kipub vastus, et me sellepärast ei suudagi muusika tõeluse sfääri nimetada, et meie ettekujutus tõelusest vormib eranditult mõte mõistetega defineerivast teadusest. Kui võtta muusikat tõsiselt keelena, tähendaks see moodsa maailmapildi kahtluse alla panemist — eriti puudutab see just populaarteaduslikku maailmapilti, mille puhul pole niivõrd tegemist teadusega kui üsnagi mitte-reflektiivse usuga materiafaktide eranditusse toimivusse. Sellest aspektist paistab muusika tõrkuva jõuna, malbe vastupanuna ikka vaimuvaenulikumaks ja nii ka eluvaenulikumaks muutuvale tsivilisatsioonile.

Sedasama võib öelda ka luule kohta. Muusika ja luule on ju oma süvatuuma poolest üks ja seesama. Goethe näeb helikunstis seda "pärisementi, kust kõik luuleteosed alguse saavad ja kuhu tagasi pöörduvad". Meie päevil mõistetakse keelt peaaegu üksnes informatsioonikandjana. Luuletaja keelt iseloomustab aga just see, et ta paigutab mõistete tõttu külmaks ja jäigaks muutunud sõnalise keele taas siiruse ja määramatuse *quasi*-muusikalisse seisundisse. Niimoodi protesteerib ta tehnilise tsivilisatsiooni keelkasutusviisi vastu.

Kunst seisab niisiis risti vastu tänapäeva ühiskonna põhiväärtustele. Kas on see ka varasematel ajajärkudel niimoodi olnud?

II

Kõikides kõrgkultuurides on muusikal olnud keskne koht. “Muusika põhineb taeva ja maa harmoonial,” kirjutab Lübuwei *Kevades ja sügisel*, ühes Vana-Hiina suures tekstis. “Suur muusika on midagi, mis rõõmustab valitsejat ja ametnikku, isa ja poega, vana ja noort. Rõõm sünnib sisemisest tasakaalust, sisemine tasakaal sünnib mõttest (meelest). Mõte (meel) aga on midagi, mille poole vaadatakse ilma seda nägemata, mida püütakse kuulda ilma seda kuulmata; seda ei saa tunnetada kehalise ilminguna. Kes on õpinud nähtamatut nägema, kuuldamatut kuulma, kehatut kehana aduma, see on lähenemas tõele.”

Laskem nüüd need laused veel kord libiseda läbi mälu. Juttu on “suurest” muusikast, tähendab, mitte “rahva” muusikast, mitte muusikast, mis uimastaval viisil on ajaviite teenistuses. Suur muusika laseb tekkida “rõõmul”; hiina kirjas on muusikat ja rõõmu märkivad hieroglüüfid ühesugused. Rõõm ürgneb sisemisest harmooniast, valemite “taeva ja maa harmoonia” võime oma mõisteilma üle kanda “vaimu ja keha harmooniana”, teadvuse ja mitteteadvuse kooskõlana. Niisugune harmoonia tuleneb omakorda *tao*’st, mida tihti tõlgitakse sõnaga “meel”. Õieti sobiks vist veel paremaks tõlkevasteks *logos*, kui peame silmas seda sõna Johannese evangeeliumis, mitte Aristotelese loogikat. Johannese *logos* teeb muusika tunnetatavaks kehatu kujuna, olles vaimuse võtmeks.

Peale kõige on muusikat alati peetud kasvatusvahendiks. Liji *Komberaamatus* on öeldud: “Kui muusika valitseb, saavad selgeks sotsiaalsed kohustused. Silm ja kõrv muutuvad selgeks ja sügavaks, vitaalsus ja temperament tasakaalustatakse.”

Loomulikult leiame antiiksest Euroopast Platonist Augustinuse seni üsnagi samasuguseid hinnanguid muusikale. Ka Euroopa keskaja kultuuris oli muusikal keskne koht. Vaimustatud muusiku Lutheri poolt veel kord kõrgesti hinnatuna säilitas muusika haridussüsteemis juhtiva koha kuni barokkajastu lõpuni. Heinrich Schützi jaoks on *musicus poeticus*’e, loova muusiku kunst muude vabade kunstide seas seismas kui “päike planeetide keskel”. Muusikale antakse keskne koht matemaatilise-astronoomiliste ja literaarsete distsipliinide seas, sest ta seob endas arvu ja sõna, *logos*’t ja *mythos*’t. Muusika võis keskset kohta säilitada nii kaua sellepärast, et teda polnud veel täielikult välja vahetanud luulekunst. Matthesoni *Täiuslikus kapellmeisteris* (Vollkommener Ca-

pellmeister) aastast 1739, mis on üks viimaseid vana aja suletud muusikalise maailmapildi kirjeldusi, kuulusid muusiku ametivalda täpne värsiõpetuse tundmine ja "osavus luulekunstis"...

Seevastu näeme vana Bachi muusika eelistatuse eest võitlemas Toomakooli vastnimetatud rektoriga ning lõpuks selles võitluses ka alla jäämas. Selle perioodi algusega, mida me nimetame klassikalise muusika ajaks ning mis muusikale, nagu üldiselt arvatakse, andis autonoomia, kaotab muusika kultuuriehituses oma kindla positsiooni. Äsja tekkinud esteetika oskab "helikunsti" kirjeldada ainult kahe vastandaspektis: kas subjektivistlik-tundelises või objektivistlik-formaalses vaatlusviisis. 19. sajandil domineerib subjektivistlik, 20. sajandil objektivistlik arusaam.

Võrsuva muusikuna kogesin ma väga intensiivselt lõhet vana ja uue Euroopa muusika-arusaama vahel. Bachi muusika oli mulle niisama tugevaks elamuseks kui klassika ning romantika oma, küll aga tundsin ma nii mängides kui analüüsisides nende kahe maailma täielikku võrreldamatust. Praegu usun, et modernsuse projekt sai muusikas tõepoolest alguse Bachi poegadest ja Beethovenist.

Vabaduse kui kunstitegevuse aluse avastamine, vastandiks ankurdamine üleisikulises seaduspärasuse maailmas lõikab nii sügavalt muusikalisse mõtlemisse, et sellega võrreldes 20. sajandi saavutused, nagu atonaalsus, polürütmia, avatud vorm jms, osutuvad teisejärguliseks. Tegemist on kahe diametraalselt vastassuunalise muusikalise maailmapildiga, mis täpisealt vastavad konfliktile valgustuse ja vana Euroopa mõtlemise vahel. Minul kui interpreteerival muusikul tuli aga elada mõlemas maailmas: mõlemad maailmad said mulle võrdset kohustuslikuks ning minu, tänapäeval tegutseva muusiku ülesandeks tundus olevat summeerida kõiki Euroopa pärandist saadud kogemusi. Lõplik, kummutamatu on modernsuse projekti puhul otsuse langetamine vabaduse kasuks: see on seesama, mis individuaalsuse kui kunstilise loomingu ainuprintsiiibi avastamine. See tähendab, et looja on sõltumatu ajaloos sadestunud vormidest.

Tal on valida kahe põhimõttelise hoiaku vahel: ta kas ignoreerib ajalugu või toimib produktiivselt seda ümber mõtestades. Ta võib pidada oma ülesandeks täiesti uute vaimsete ilmade loomist või hinnata kogu ajaloolist kogemust uute koosluste toorainena. Uue muusika valdkonnas võime mainitud polaarsust täheldada mõlema suurkuju, Schönbergi ja Stravinski juures. Vaadates siiski sügavamale, võib avangardist Schönbergi puhul täheldada tihedat sidet 19. sajandi esteetikaga ja konservatiiv Stravinskil erakordselt

tulevikutiinet, lausa tehnoloogilist konstruktsioonijahedust. Juba sellest võrdlusest peaks olema võimalik õppida, kui problemaatilised on säärased etiketid, kui neid kasutatakse väärtusmõõdupuuna. Küsimus muusika uusdefiniitsioonist kaasaja vabadushorisondil on ikka veel lahtine: vastuse annab muusiku individuaalne töö. Minu enda kompositsioonitöö lähtepunktiks oli Darmstadti koolkonna serialism, mis mind ühtaegu rabas oma suletud loogikaga ning samal ajal ärritas. Ennekuulmatu meeleteravus, mida arendas seriaalne ja puántillistlik mõtlemine, viis enamasti ilusate tulemusteni, aga samas ka mineraalilaadse elutuse juurde. Loogilise ehitusega grammatika ja süntaksi mõistes konstrueeriti muusika uuesti kõnena; aga kõik retoorilised ja ekspressiivsed elemendid, nagu igasugunegi semantikavõimalus, olid langenud omamoodi pildikeelu alla; ükski rada ei paistnud viivat tagasi-voitmise poole.

Sellesse olukorda kuulub minu tutvus ja sõprus Bernd Alois Zimmermanniga, mis on mind sügavalt mõjutanud. Zimmermanni kompositsioonimõte tiirles muusika-aja uusmääratlemise ümber. Temale oli aeg meediumiks, mille virtuaalses simultaansuses kohtuvad ja põimuvad kõikmõeldavad muusikavormid: ajaloolised ja aktuaalsed, lihtsad ja keerukad. Niisuguste moodsast anglosaksi literatuurist mõjustatud kujutlustega murdis Zimmermann välja otsejoones tulevikku suunatud edumeelsest mõttest, mis Darmstadti koolkonnas oli valitsev. Väljamurre ei toimunud aga mitte ajalootuse ja suvalisuse suunas, nagu oli omane popkunstile ja mõnele teisele hilisema postmodernsuse voolule, vaid hoopis vabas dialoogis ajalooga. Ajaloolisi vorme nähti veel avatuna, millenagi, mida saab edasi komponeerida ja viia aimamatule tulemusile. Zimmermanni kollaažtehnikas nägin esmakordselt seaduspärast teed vabanemaks Darmstadti koolkonna abstraktselt labürindist.

Minu kui komponisti kunstipürgimuseks sai ikka enam tahtmine tagasi võita abstraktsioonis kaotatud muusika orgaanilisi mõõtmeid. See ei saanud aga siindida neil hämarail radadel, mida...
"käsia tu ursronnikud. ma olin liiga palju võlgu Darmstadti koolile, et hüljata süsteemsust. Ent ka ajalooliste vormide pelgad tsitaadid, nagu Zimmermann neid oma teostesse paigutas kui aknaid minevikku, ei suutnud mind rahuldada. Tundsin vajadust arendada kompositsioonisüsteeme, mis teeksid mitmesuguseid autonoomseid keeli uue liikuva terviku osadeks. Nii sidusin gi oma ooperis *Stephen Climax* terve esindusliku rea Euroopa

muusikaloo ajaloolisi stiile seeriatehnikate abil, mida olin õpinud Messiaenilt ja Darmstadt'i koolilt. Peale muu said üksikud stiilimaailmad süsteemse seose kindlate tegevuskujunditega. Ühe teistsuguse mitmekeelse konstruktsiooni lülitasin oma *Don Quijote*'sse. Siin tuli mõista "keeltena" eri kunstide märgisüsteeme: retsitatsioonikunsti, laulmist, liikumist, pilti. Minu *Sir Haširimi* mitmekeelsus realiseerub jällegi muusikalise retoorika ajalooliste vormide läbilõikena.

See "mitmekeelne" mõtlemine tähendab autonoomsete märgisüsteemide polüfooniat, mitte aga nende hierarhiakorraldust. Märgitasandid esinevad üksteisest sõltumatult ega segune — nii nagu näiteks Hölderlini helidesse panemata keel ei sõltu muusikast minu *Hölderlini lugemise* kompositsioonides. Eri märgisüsteemide lõikepunktides tekivad ikka ja jälle kaootilised väljad, mõtte turbulentsid. Tabamaks neid turbulentse formaalselt, oleks vaja komponeerimise uusi teid. Nende õige käsitlemine ettekandel nõuab uusi interpretatsioonitehnikaid. Nende õigesti kuulamine keset moodsate tehnikate võrgustikku tähendab üllatuslikke pilke vanale ja näilisel harjumuslikule. Nii saabki *Stephen Climax*'is, Joyce'i keeltevirvarris, ikka ja jälle kuuldavaks sambapühak Siimeoni ürgvana hää, mis on igasugusele kombinatoorsele loogikale niihästi fookuseks kui ka hajutajaks.

III

Üritades mõista ja esitada oma kunstnikutegevust vastavas refleksiooniprotsessis tagantjärele, pidin otsima abi filosoofiast ja teadusest. Suureks õnneks oli varajane tutvus Theodor W. Adorno kirjutistega muusikast. Leidsin temalt täpseima kirjelduse muusikast Beethoveniga alates ja Schönbergiga lõpetades, samuti muusika ja mõistelise mõtlemise vaheliste vaimulooliste seoste selgeima esituse. Igatahes Bachi muusikat ega isegi Bachi-eelset muusikat Adornol samahästi kui ei esinenudki. Samal ajal puudus mul arusaam sellest äärmisest radikaalsusest, mille suunas uus muusika püüdlema pidi ja mille ta eelkõige John Cage'i loomingus ka saavutanud oli. Täielik loobumine tonaalsusest, meetrikast, vormilisest sümmeetriast, isegi üldse sedastatavusest kunstiteosena — kõik see, mida Georg Picht hiljem nimetas "Jumala surmaks muusikas", — jäi Adornol käsitlemata: liiga tugev oli tema kodunemus hegellikus mõtlemises, liiga tugev oli teoloogiapundar tema mõtlemise sisetuumas...

Millest ma Adorno puhul veelgi enam puudust tundsin, oli kirjeldus muusika teksti ja tegeliku interpretatsiooni lahknevusest. Interpreedina ei võinud ma üha rahulduda traditsionaalse lahendusega, nagu partituur oleks ideaaltüüp ja ettekanne sellele lähenev väärtus. Iga interpret koeb, et võimsaimad esitused on just need, mis lähevad partituuri kirjatähest kaugemale ja vallutavad teosele senikuulmatuid külgi juurde. Muudetud tingimused, milles teos kõlab, muudavad seda ennastki.

Selle punkti kohta leidsin Georg Pichti teosest eriti valgustavaid järeldusi. Tema kirjeldus kuulmisest kui dramaatilisest sündmusest avas mulle tõepoolest minu enda loomingu uue mõistmise. Kuulmises ilmneb Pichti järgi ajastu dünaamiline iseloom, selle kaootiline üleminek minevikuvormist tulevikuvormi. Muusikalisel ajakogemusel on ikka sündmuslik loomus, ja alles teises järjekorras struktuuriline. Struktuuri kogemine toimub oleviku ajavormis: see on lülitatud ruumikogemusse ning seega tühtlasi nägemisse. Kuulav muusik koeb struktuuri alles reflektiivses protsessis, kuulates ja sündmusi muusikalise seose kontinuiteedis meenutades toob ta nad olevikku; kõrvainimese esmaseks kogemuseks, silmainimesega võrreldes, jääb vapustus kõlasündmuse ründavast äkilisusest.

Niisama valgustav oli mulle Pichti ajakirjeldus. Ajal kui looduse evolutsiooniajal, nagu ka ajaloo ajal, on avatud loomus. Aeg on pöördumatu. Aja kulgemise aluseks ei ole mingi etteantud olek. Ja siiski ei unustata midagi: kõik minevikujõud toimivad edasi, midagi pole lõplikult määratletud.

Pichti mõtete abil õppisin mõistma seda, mida ma kunstniku-na tein. Aja kirjeldamine pöördumatu, avatud protsessina vastas täpselt sajandikeskme kompositsiooni avatud vormi kontseptsioonile. Mõistatuseks jäi esialgu seik, et kuidas küll muusika suletud, perioodilised omadused, mis ju on samas muusikalise ajakogemuse osaks, oleksid mõeldavad oma suhetes pöördumatu ajaga. Selle probleemi lahenduse eest olen tänu võlgu eeskätt uutele avastustele biokeemias ja aju-uuringutes, nagu need on esitatud Friedrich Crameri raamatuis. *Ajapuus* (Der Zeitbaum) kirjeldab Cramer vaikset revolutsiooni, mis on toimunud loodusteaduslikus mõtlemises umbes viimase kahekümne viie aasta jooksul. Newtoni süsteemi aeg, füüsikaline pööratav, s.t nii ette- kui tahapoole loetav aeg, on kaotanud oma absoluutse võimu; sihikul on hoopis teine ajavorm: elusolendi eksistentsiaeg. Orgaaniliste olendite jaoks voolab aeg ühest algpunktist ühe lõpp-punkti poo-

le. Ei voola see ühtlaselt ega ole ka ümberpööratav. Siiski on elusolendeil ka relatiivselt ühtlase liikumise tsoone: pulss ja hingamissagedus, üksikellundite funktsiooniajad jne. Elusolendeis toimib niisiis palju üksikuid perioodisüsteeme üheskoos, igatahes mitte perioodilise, vaid pigem pöördumatu, sünnist surma poole kulgeva aja alusel. Kogu ilmaruum paistab Cramerile tekkiva ja hääbuva hiidpuuna, mis oma arengu käigus moodustab lõpmatu hulga stabiilsete omadustega oksa, mis koos eksisteerivad ja tungivad vastastikku mõjustades üksteisest läbi.

See mõttemudel sobib väga hästi ka muusikalist kunstiteost kirjeldama. Ka see seob ju ikka ja jälle mitmesuguseil tasan-deil perioodilisi süsteeme või, nagu me tänapäeval ütleme, parameetreid: ühtsuse omandab see aga esimesest kuni viimase taktini kulgeva pööratamatu suurvormi kaudu. Kuidas saaks siin jääda märkamatuks sugulus Goethe morfoloogia-ideedega! Mõlemad ajailmingud, nii pööratav kui ka pööratamatu, käituvad nagu taimekasvu mõlemad põhitendentsid, mida Goethe kirjeldab oma artiklis *Lisand vegetatsiooni spiraaltendentsile* (Zur Spiraltendenzen der Vegetation): "Vertikaalselt tõusev süsteem kutsub taime moodustamisel esile püsiva, vankumatu, säiliva [---]. Spiraalsüsteem on edasiarendav, paljundav, toitev [---]. Kumbki süsteem pole eraldi kujuteldav; need on ikka ja igavesti koos; ent täielikus tasakaalus loovad nad vegetatsiooni täiuslikkuse." Siin saab üllataval kombel täis Goethe kujutav-kunstilise mõtlemise ja moodsa loodusteaduse ring. Ning tänu sellele ühendavale lülitus-ringile võime kokkuvõtvalt näha muusikakunstiteost kui looduse evolutsioonprotsessi kujutust, koguni kui selle protsessi kontsentraati inimese vaimus.

Kõrvainimene on seega filosoofia abil lisaks oma intuiitivsele kindlusele leidnud veel ka ratsionaalseid põhjendusi oma muusikalise toimimise mõttekusele. Loomingulise tegevuse tõelisus nii temas kui looduses on see, mis artikuleerub muusikas niisamuti kui igasuguses kunstis ja kultuuris. See tõelisus seisab materiaalse, nähtava reaalsuse vastas kui täiendav teine poolus; alles mõlemad reaalsusvormid oma vastastikustes suhetes moodustavad inimolemuse terviklikkuse. Heebrea sõna *šalom* ei tähenda pelgalt rahu, vaid ka täiust. Alles oma täiuse kogemine teeb inimese rahuvõimeliseks.

IV

Ent kõrvainimene, vanade kultuuride kuningas, tunneb end tänapäevases, nägemisest valitsetud maailmas orjana ja kerjusena. Surutud kultuuri ääremaale, peab ta kogema, kuidas teaduseks muutunud nägelik mõtlemine manipuleerib ja valitseb maailma. Tehnika näol allutab niisugune mõtlemine kogu inimese tõelisuse: see ei kurna mitte ainult välist loodust, vaid moonutab ka kultuuri, surudes tööstustoodangu malli peale ka kultuuri vahendustvormidele.

Tehnilise toodangu mõttelaad on tunginud niivõrd meie sügavamaisse pooridesse, et tunneme oma harmoonilist tervikkust häirituna ning iseennast tõrjutuna äärmisse ühekülgssusse. Ühekülgssus toodab haigust, ja nii leiame tänapäeval eest teaduslik-tehnilise progressi sõjakast valitsemisest rikutud keskkonna ning ratsionaalse teadvuse ühekülgssusest neurootikuks muutunud inimese.

Tehniline mõtlemine on mõneti lähedane poliitilistele vägivaldasüsteemidele, olgu need siis fašistlikud või vasakpoolsed diktatuurid või kapitalismi radikaalselt kurnavad vormid. "Võim ja tunnetus on sünonüümid," ütlevad Adorno ja Horkheimer *Valgustuse dialektikas*. See ikka veel pidurdamatu, vähi kombel vohav mõtlemisviis, mis arvab end üksi õigustatud olevat kogu meie reaalsust määrama, on kinkinud inimesele ühekorraga niihästi ennekuulmatu välise edu kui ka tema ajaloo suurima kriisi; praegu on ta nahka panemas peale looduse ka kõiki kultuuritraditsioone. Teadus ja tehnika on inimese kätte kuhjanud niisuguse võimu, mis koos tema enda kultuuri avaldustega suudab muuta loodusegi vorme, neid pöördumatult kahjustada või hävitada.

Loodus- ja inimlugu ei ole tänapäeval enam lahutatavad; poliitiline tegevus kannab vastutust mõlema eest. "Sellel inimeste ja looduse ajaloo ristteel," kirjutab Friedrich Cramer oma *Ajapuur* raamatus, "on esmakordselt maailma ajaloos meie peale pandud moraalne vastutus niihästi meie ajaloo (ja selle roimade eest) kui ka looduse ajaloo eest (koos selle kallal tehtavate roimadega) — ja meie peame seda kandma."

Jõuetult ja kokkunult nagu juba Goethe oma vanaea töödes, päris hirmukarjega nagu Hölderlin oma hilistes fragmentides ja nagu peaaegu kogu modernkunst seda kajastab, võib kultuurinimene jälgida tolle hiigelkoletise näiliselt pidurdamatut kasvu, kelle esivanemaks kreeka mütoloogias on Daidalos. Viimases *Stephen*

Climax'i vaatuses kohtabki Stephen oma isa Daedalust¹. Ta näib korraks Ikaroseks muutuvat, kes isa leiutatud keeruka lennumasinaga kukub põhjatusse — just nagu meie langemisohus tsivilisatsioon. Kuid ooperitegelane Stephen saab veel ühe võimaluse: “Alusta veel kord,” sosistavad talle hääled; ta peab oma ürgalge uuesti avastama. Kas antakse ka meie kultuurile veel niisugune võimalus?

Võimaluse selleks võiks anda uutel rahvusvaheliselt koordineeritud ja eetilisel põhjendatud tegutsemisvormidel põhinev poliitika, selline, mis ei piirduks pelgalt majanduse kasutäitja ülesandega, vaid ennast uuesti maksma paneks kultuuri ja looduse, s.t elu kaitsjana. Kultuur on see inimese ainumas põhivajadus, mida tänapäevases globaalselt kujunevas vastutussüsteemis ei saa rahuldada normeeritult. Kultuuri vormid on mitmekesised ja individuaalsed, sellepärast nende käsitlemine vabrikukaubana neid kahjustab ja hävitabki. Kultuuri nagu keskkondagi tuleb pikas plaanis üle rahvuspiiride ulatuvate instantside kaudu kaitsta ja elus hoida. Niikaua, kui aga veel puuduvad nii globaal- kui regionaaltasandil sotsiaalselt vastutava ja demokraatlikult ohjatud võimu institutsionaalvormid, mis võiksid vastu seista rahvameesteklikkide võimule, on demokraatliku õigusriigi ja suurte linnade põhiülesanne hoida tehnika ekspansiivset dünaamikat vaos ja säilitada nii kultuuri kui ka loodust.

Liidupresident Herzog pidas hiljaaegu rohkelt tähelepanu ära tanud kõne, milles ta rõhutas valmidust struktuurimuutuseks Saksa Liitvabariigi ühiskonnas. Samas ei tohi varjata, et kultuuritoodang allub teistele seadustele kui majanduselu. Kultuuri- asutuste kvaliteeti ei saa hinnata nende majandusliku tõhususe põhjal, sissetulekute suurust või väiksust, sekkumiskvoote, külastajate hulka või premeerimisi arvestades. Kultuuriasutusi, mis mõistagi peaksid ka muutuma ja uuenema, lükatakse praegusel ajal Liitvabariigis kitsarinnaliste kokkuhoiumeetmetega suunda, mis on vastupidine nende tegelikele ülesandele. Sundus lühiajaliseks efektiivsuseks ähvardab kunstiasutustes uuenduslikku loomingutööd ning ülikoolides ja kõrgkoolides uurimise ja õpetamise vabadust. Levib mingi eneseõigustsundus, aina tuntakse huvi vaid tarbimisväärtuse ja vahetu ühiskondliku kasu vastu. Veel vaevalt mõistetakse vaba teooriakujundamise põhimõttelist tähtsust.

¹Daedalus on kreeka Daidalose ladinapärase vorm. *Toim.*

Kõikevalitseva võistlusideoloogia järelemõtlematu rakendamine kultuuritoodangu puhul on kurjaendeline. “Lissaboni rühm” osutas hiljuti sellele, kui problemaatiline on ainuorienteerumine võistlusele isegi majanduses endas: ma viitan U. v. Weizsäckeri teosele *Võistluse piirid* (Die Grenzen des Wettbewerbs). Hoopiski talumatult viltu on aga läinud võistlus riigi toetatud asutuste ning rahvusvaheliselt organiseeritud tänapäevase ajaviitetööstuse võimu vahel! Nii mängivad mõningates linnades toetatavad teatrid sedasama rämpsu, mida müüvad igal pool muusikaliteatrid; seda rämpsu tuleb aga pakkuda koguni veel odava hinnaga, et hakkama saada “vaba” konkurentsiga. Samuti pandi avalik-õiguslikud asutused raskeimate probleemide ette kaksteist aastat tagasi tehtud poliitilise valeotsusega avada eraettevõtluks turg ilma mingite piiranguteta. Nagu võiski arvata, oli selle otsuse üheks tagajärjeks repertuaaritaseme pidev langus; kas aga riik tookord ka sellele mõtles, et muusika ja kirjandus kaotavad Saksamaal oma tähtsaima ja usaldusväärseima partneri ja metseeni, kui see läte kuivaks jääb? Ja kas riik mõtles — on häbiasi, et sellest tuleb rääkida ühes Goethe-kõnes! —, mida tähendab meie riigi rahvusvahelisele mainele see, et Goethe-instituudid lastakse kootuda nii väikseks, et pikemaajalised projektid ja pikemaajaline side kaastöötajatega on vaevalt veel võimalikud? Ühiskond ei ekspluateeri mitte ainult loodust, vaid ka kunsti. Nende ekspluateerimine suurte kontsernide ja nende *lobby*'de poolt, samuti kuritarvitus reklaami otstarbel ei ole põrmugi süütumad kui kuritarvitus propaganda eesmärgil, nagu seda ilmast ilma kunstiga on teinud diktaatorid. Riik, mis jätab oma kultuuriasutused pelgalt kasumõtteist ajendatud, kergesti manipuleeritava avalikkuse hooleks, selmet kaitsta neid ajaviitetööstuse võimu eest, hävitab nende majanduslikud ning lõpuks ka moraalsed alussambad. Ta laseb neid langeda tasemele, mis teatud hetkel pole väärt enam mitte mingisugust avalikkust toetust. Me tunneme süsteemanalüüsist niisuguseid tagasisidestatud protsesse. Oodata säärases situatsioonis põhimõttelist abi erasponsorlusest, nagu mõned poliitikud seda vägagi meelstasti teevad, võiks olla küll suurim kõigist illusioonest. Erasektor ei eralda suuremaid summasid kultuuri tarbeks kunagi pikemaks ajaks. Aga ilma pikaajalise kavandamiseta ei ole võimalik teha vastutusrikast kultuuritööd. Peale selle saab majandusest kui sellisest vaevalt oodata uuenduslike kultuuriprojektide arendamist, ja ometi on just need kultuuri tuumikuks. Eeskätt toetataks eriti kulukaid esinduslikke traditsioonihooldeprojekte, mis tänapäeval niikuinii on kommertshuvidest üleskõetud kliše-eetkujutis-

teks kultuurist. Ameerika Ühendriikide purukonservatiivne avalik muusikakultuur võib meile olla ainult hirmutavaks näiteks, aga iialgi mitte eeskujuks.

Ärgem laskem end petta, nagu poleks Euroopa kultuur habras. Pilk naabermaale Itaaliale peaks meile õpetama, et ebapädev kultuuripoliitika võib lühikese ajaga ühe Euroopa andekaima rahva õitsva muusikamaastiku muuta kõrbeks, milles mitte midagi enam ei toimi — me ei tohiks end lasta petta kaugele paistvast sildist *Milano La Scala*.

Kuidas suudab siis Saksamaa Liitvabariik säilitada oma vaimset identsust loodetavasti peagi ühinenud Euroopa rahvaste kontserdis, kui mitte intensiivselt viljeldes oma parimat, mille ta on pärinud oma tihti nii meeleheitlikult tumedast ajaloost: oma kultuuri, eriti aga (isegi tänapäeval veel kogu maailmas ainulaadset) muusikaelu? Kas olemegi meie, sakslased, tõepoolest nii rumalaks ja loiuks muutunud, et ohustame seda parimat vales kohas rakendatud kokkuhoidlikkusega ja laseme selle mingil kavalal rahvameesteklikil oma käest ära võtta? Õige varsti, mu daamid ja härrad, toimub selles linnas, ja siinsamas Pauluse kirikus Saksa Rahvuskogu 150. mälestuspäev. Kas võiks ehk see olla veel üheks põhjuseks uuesti mõelda kultuuri osast meie riikluses? Äkki on nõnda, et praegune Saksamaa kaotab liidupresidendi poolt nii ilmekalt sõnutud loomejõudu sellepärast, et tal on raske sammu pidada Ida-Aasia arengumajandusega ja ta kipub unustama omaenese kultuuri, olles seda reetmas passiivsele, kõiki ja kõike ajaviitekaubaks degradeerivale naudingumentaliteedile? Kes usub ainult rahasse ja võimusse, mängib võib-olla maha just oma parima tuleviku.

Tennilise progressi ahvatleva sära keskel ei tohi me ennast lasta mähkida majanduse ja tehnika võrkudesse. Me ei tohi pinnast, millel seisame, ära tsementida: see on ju seesama pinnas, mis meid toidab. Me peame sammuma täie tähelepanuga ratsionaalse teadvuse teed, seejuures tähelepanu pöörates sellelegi, et meie uuringualas ei jääks äkki märkamata mõni maagiline punkt, mõni veesoon või vulkaaniformatsioon, mida varasemad ajad paremini tundsid kui meie. Kuuldamatu, nähtamatu, kujutu maailm, millest vanad hiinlased kõnelesid kui muusikamaailmast, asub teise, varjatud reaalsusena pealispinna all. Kunsti ülesandeks oleks teha see topeltpõrand, mille peal me liigume, läbipaistvaks. Ta peaks olema aktiveerivaks jõuks nendele muutustele ja muundumistele, mis meis kõigis olemas. Ta peaks alatasa inimestele meenutama

nende terviklikkust, et nad muutuksid võimeliseks elama rahus nii loodusega kui omasugustega. Nii ja ainult nii võiks siis kunst taas saada ka lootuse võtmeks.

HANS ZENDER on sündinud 22. novembril 1936. a Wiesbadenis. Pärast muusikaõpinguid Frankfurdis ja Freiburgis töötas ta Freiburgis teatris ning peadirigendina Bonnisis, Kielis ja Saarimaa ringhäälingus, muusikadirektorina ja riigiooperi peadirigendina Hamburgis. 1988. aastast on ta Frankfurdis Maini ääres muusika- ja kunstikõrgkooli kompositsiooni-professor. Arvukad külalisdirigeerimised nii kodu- kui välismaal ja telesalvestused ning heliplaadid on ta teinud rahvusvaheliselt tuntuks. Ta on kirjutanud kammer- ja orkestrimuusikat, eriti kompositsioone, milles haaratakse kaasa kõne. Suurt tähelepanu on pälvinud tema ooperid "Stephen Climax" (1986) ja "Don Quijote" (1993), samuti suurim töö tema "Canto"-sarjast "Šir Haširim" ("Ülemlaul"). Silmapaistvad on tema kompositsioonid "Happy New Ears" (1991) ja "Me ei astu iialgi samasse jõkke" (1996). Viimasel ajal on Hans Zender tähelepanu äratanud transkriptsioonidega klassikute materjalist ("Dialog mit Haydn", Debussy "Prelüüdide" arranžeringud, Schuberti-aastaks loodud "Winterreise" Wilhelm Mülleri tekstidest ja Franz Schuberti muusikast; praegu on käsil "Schumanni-fantaasiad").

Frankfurdi Goethe auhinnaga, mis Hans Zenderile 1997. aastal Pauluse kirikus üle anti, vääristab suure kirjaniku sünnilinn silmapaistvaid kultuuritegelasi juba üle seitsmekümne aasta. Nimetagem neist Stefan Georget (1927), Albert Schweitzerit (1928), Sigmund Freudi (1930), Ricarda Huchi (1931), Gerhart Hauptmanni (1932), Hans Carossat (1938), Agnes Miegelit (1940), Max Plancki (1945), Hermann Hesse (1946), Karl Jaspersit (1947), Thomas Manni (1949), Carl Zuckmayerit (1952), Carl Friedrich v. Weizsäckerit (1958), Walter Gropiust (1961), Georg Lukácsit (1970), Ingmar Bergmanni (1976), Ernst Jüngerit (1982), Wisława Szymborskát (1991).

Ei ole ju eriline saladus, et Goethe poolehoid kuulus rahvapärasele muusikale. Teada on aga seegi, et suur meister vanuigi oma spektrumit märgatavalt laiendas. Goethe auhinna statuudis on öeldud, et see on ette nähtud isiksustele, "kes oma loometööga on juba lugupidamist võitnud ning kelle loominguline tegevus väärrib Goethe mälestusele pühendatud austusavaldusi". Auhinnakuratuurium igatahes ei kahelnud, et Hans Zenderi looming on Goethe mälestuse vääriline. Ühtepuhku kiidetakse kõrgeks Goethe universaalõpetust, tema piiritut intellektuaalset uudishimu. Ja pole sugugi imeks panna, et ta oma pika elu päevil on tihti

mõetlunud literatuuri ja muusika seostele. Kuid mitte ainult see ei ühenda luuletajat ja Hans Zenderit, keda võib pidada üheks tähtsamaks ja edukamaks nüüdisheliloojaks. Goethe on intensiivselt tegelnud muusika ja kirjanduse eripäraga ja koguni väitnud, et helilooja vastandab poesia rütmikale taktijaotuse ja taktiikumise, milles ilmnevat muusika primaat poesia suhtes (mis küll kaunis vaieldav). Hans Zender on nii heliloojana kui ka interpreedina alati peegeldanud kunstiliikide omavahelisi suhteid ning tema kompositsioonid lähtuvad tihti muusika ja kirjandusmaterjalide ühisest interpretatsioonist; olgu siinkohal nimetatud kirjandusest Joyce'i, Hölderlini, Cervantest, "Ülemlaulu", muusikast Haydnit ja Schubertit. Zenderi ideeks on ühendada muusikaga mitut aegruumi, kasutades selleks simultaanstseene, mille näiteks on tema esimene ooper "Stephen Climax". Zender vastandab selles Piibli sambapühakut Siimeoni kõrbes Stephen Daedalusele James Joyce'i "Ulyssese" Dublino bordellistssenis. Seejuures ei kasuta Zender sugu polüstiilsust ega plakatlikku kollaaž- ja tsitaattehnikat, samuti mitte džassi lisandeid.

Juba noor Richard Wagner tunnetas orkestrijuhi karismaatilisust ja olevat ühte oma noorpõlve iidolit meenutades öelnud, et ta ei taha mitte keiser ega kuningas olla, vaid niimoodi seal seista ja dirigeerida. Mis tühi asi on prominentide riik dirigendi kõikvõimsuse kõrval! Niisuguste sõnadega tervitas Hans Zenderit kõrge auhinna puhul Gerhard R. Koch, märkides veel, et kroonitud pead on jäänud reaalse võimuta ja ka dirigendipuldi-jumalate taevas tundub kuidagi tühjuna pärast Karajani ja Bernsteini surma. Zenderi näol kerkib esile muusik, kelles nagu kunagi Wagneriski, toimib iseenesestmõistetav kreatiiv- ja reproduktiivkunstniku personaalunioon. Uus muusika, mida ta viljeleb, tähendab radikaalset vabadusekogemust: vabadust kui vabanemist aegunud reeglisüsteemest, mis oma normatiivmõju on ajaloos juba kaotanud. Zenderi arvates on kuhjunud tohutu materjal, mis kõik tahaks muutuda muusika keeleks, mida aga ei saa väljendada vanade komponeerimissüsteemidega. Zender on püsiv, lausa kangekaelne, ning üheskoos Adornoga võiksid nad alla kirjutada Schönbergi lausele USA-päevilt: *My music is not lovely*. Zender ei otsi kulinaarset ega harmoonilist — mis muidugi ei edenda tema vastuvõetavust suure publiku juures. Hans Zenderi töö on vastukaaluks pidevalt ähvardavale kultuurinivelleerimisele meie tarbimisahnes massiühiskonnas. Lõivu maksmine populaaridoomidele on Zenderi jaoks reetmine, kapituleerumine kommertsis ees.

Nils B. Sachris

J. W. v. GOETHE.
Maavaimu ilmumine. Visand *Fausti* lavastusele. 1819(?)

TEADUS KUI ELUKUTSE JA KUTSUMUS

Max Weber

Tõlkinud Henn Käärrik

Ma pean teie soovi kohaselt rääkima “teadusest kui elukutsest”. Meil majandusteadlastel on küll üks teatud pedantne komme, millest ma tahaksin kinni pidada: me lähtume alati välistest tingimustest, siin niisiis küsimusest, kuidas kujuneb teadus kui elukutse sõna materiaalses tähenduses. See aga tähendab praegu peamiselt seda, milliseks kujuneb ühe ülikooli lõpetanu olukord, kui ta on otsustanud end akadeemilise elu raames teadusele kui elukutsele pühendada? Et mõista, milles seisneb siin meie Saksamaa olude iseärasus, on otstarbekas võrdluseks endale ette kujutada, kuidas näeb see välja mõnel pool välismaal, kus asjade korraldus on meie omale teravalt vastandlik, nimelt Ameerika Ühendriikides.

Meil, nagu igaüks teab, alustab teadusele kui elukutsele pühendunud noor mees oma karjääri “eradotsendina”. Ta habiliteerub ülikoolis pärast läbirääkimisi ja vastava eriala spetsialisti heakskiitu ühe raamatu ja tavaliselt enamasti formaalse eksami alusel teaduskonna ees ning peab seejärel loenguid, mille temaatika määrab ta ise oma *venia legendi* raames, ilma palgata, tasuta ainult

Wissenschaft als Beruf. — *Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1922, S. 71–111.

Lähim ühesõnaline vaste saksa terminile *Beruf* (vrd inglise *vocation*) võiks olla “kutse”. Täpsuse huvides olen antud termini tõlkes eelistanud kahe sõnalist vastet: “elukutse” ja “kutsumus”. *Tlk.*

üliõpilastelt saadav loenguraha*. Ameerikas algab karjäär normaaljuhul hoopis teisiti, nimelt "assistendi" ametikohalt. Umbes samamoodi nagu meil on tavaks loodus- või meditsiiniteaduskondade suurte instituutide juures, kus eradotsentuuri taotleb ainult osa assistentidest ja sageli alles hiljem. See vastandlikkus tähendab põhiliselt seda, et meil on teadusemehe karjäär üldse rajatud plutokraatlikele eeldustele. Sest noorel õpetlasel, kellel pole mingit varandust, on ülimalt riskantne üldse akadeemilist karjääri valida. Ta peab kõigepealt rea aastaid vastu pidama, ilma et tal oleks aimugi, kas tal on hiljem šansse saavutada seisund, millest piisab äraelamiseks. Ameerika Ühendriikides seevastu kehtib bürokraatlik süsteem. Seal saab noor inimene algusest peale palka. Muidugi tagasihoidlikku. Enamasti küünib see vaevu kasvõi minimaalse väljaõppe saanud töölise töötasuni. Ja ikkagi alustab ta näiliselt kindlamalt positsioonilt, sest ta saab garanteeritud tasu. Ent nagu meie assistentidegi puhul, kehtib reegel, et teda võib vallandada, ja seda peab ta sageli arvestama, kui ta ootustele ei vasta. Need ootused aga taanduvad sellele, et ta loeks "täismajale". Saksa eradotsendiga seda juhtuda ei saa. Kui ta on kord olemas, ei saa temast enam lahti. Küll puuduvad tal "pretensioonid". Ent ometi on tal mõistetav ettekujutus: kuivõrd ta on aastaid tegev olnud, siis on tal teatud liiki moraalne õigus, et temaga arvestataks. Ka — see on tihti oluline — teiste eradotsentide võimaliku habilitatsiooni küsimuses. Küsimus, kas põhimõtteliselt peaks iga võimekaks legitimeeritu õpetlaseks habiliteerima või peaks arvestama "õppevajadusega", s.o niisiis andma kord olemasolevatele dotsentidele õpetamise monopoli, on ebameeldiv dilemma, mis seondub varsti kõne alla tuleva akadeemilise elukutse kahepalgelisusega. Enamasti otsustatakse teise variandi kasuks. See suurendab aga ohtu, et vastav erialaprofessor, ka subjektiivselt suurima kohusetunde juures eelistab ometi oma õpilasi. Mina isiklikult olen järginud põhimõtet, et minu juures promoveerunud teadlane peaks end kellelegi teise juures ja kusagil mujal legitimeerima ja habiliteerima. Ent selle tulemuseks oli, et üks minu võimekamaid õpilasi saadeti tagasi, sest keegi ei **uskunud** sellist põhjust.

*Üliõpilastelt vastavalt nende võetud loengu- ja seminaritundide arvule ülikooli poolt kogutav maks, mis jagati õppejõududele kuulajate arvu järgi. *Tlk.*

Järgmine erinevus Ameerikast seisneb selles, et eradotsendil on loengutega **vähem** tegemist, kui ta sooviks. Ta võib küll seaduse järgi iga loengut oma erialal lugeda. Seda peetakse aga ebasüüdsaks hoolimatuseks vanemate olemasolevate õppejõudude suhtes ja tavaliselt peab "suuri" loenguid erialaesindaja ning dotsent lepib kõrvalloengutega. Selle eeliseks on, et ehk küll pisut sunnitud, aga tema noorusaastad on teadustöö jaoks vabad.

Ameerikas on see põhimõtteliselt teistmoodi korraldatud. Just oma noorusaastatel on dotsent täiesti ülekoormatud, sest talle makstakse **tasu**. Ühes germanistika osakonnas näiteks peab korraline professor umbes kolmetunnise loengu Goethest ja sellest piisab — samal ajal on noorem *assistant* rõõmus, kui talle 12-tunnise nädalakoormuse ja saksa keele tuupimise kõrval midagi Uhlandi järgu kirjanikest osaks langeb. Sest õppeplaani kirjutavad ette ametlikud erialainstantsid ja sellest on *assistant* sõltuv nagu meilgi instituudi assistent.

Nüüd võime selgelt märgata, et meie juures kulgeb ülikooli viimase aja areng teaduse laialdastel aladel ameerikalikus suunas. Suured meditsiini- ja loodusteaduslikud instituudid on "riigikapitalistlikud" ettevõtted. Neid pole võimalik hallata ilma suuremahuliste vahenditeta. Ja tekib samasugune olukord nagu kõikjal, kus kapitalistlik ettevõtte käiku läheb: "töölise lahutamine tootmisvahenditest". Tööline, seega assistent, on sõltuv riigi poolt tema käsutusse antud töövahenditest; ta on seetõttu instituudi direktorist niisama sõltuv kui ametnik tehases: instituudi direktor kujutab endale täiesti heauskselt ette, et see instituut on "**tema**" instituut, ja toimib vastavalt. Assistenti seisund on tihti sama kõikuv kui Ameerika ülikooli assistendil, sama kõikuv nagu iga-sugune "proletaroidne" eksistents.

Meie Saksa ülikoolielu amerikaniseerub, nagu meie elu üldse, väga tähtsates punktides. Ja ma olen veendunud, et see areng levib edasi aladele, kus, nagu praegu on suurel määral veel lood minu erialal, käsitöölisel on endal töövahendid (põhiliselt raamatukogu). Niisama nagu see oli vanade käsitöölise juures minevikus. Selline areng on täies hoos.

Tehnilised eelised on täiesti vaieldamatud nagu kõigi kapitalistlike ja ühtaegu bürokraatlike ettevõtete puhul. Ent "vaim", mis nendes valitseb, on teistsugune kui Saksamaa ülikoolide vana

ajalooline atmosfäär. Ületamatu lõhe, nii sisemiselt kui väliselt, eraldab seesuguse suure kapitalistliku ülikooliette võtte juhti tavalisest vanas stiilis professorist. Ka sisemises hoiakus. Ma ei tahaks siin sellest edasi rääkida. Ülikooli vana **põhiseadus** on niihästi seesmiselt kui väliselt muutunud fiktiivseks. Jäänud ja oluliselt tugevnenud on üks ülikoolikarjäärile omane aspekt: see, kas mingil sellisel eradotsendil või assistendil õnnestub kunagi asuda korralise professori kohale või saada koguni instituudi juhatajaks, on lihtsalt **õnnemäng**. Kindlasti valitseb siin juhus ja pealegi ebaharilikult suures ulatuses. Ma ei tea maailmas ühtki teist karjääri, kus juhuse osa oleks nii suur. Nii tohin ma väita seda enam, et isiklikult pean tänama täielikku juhus, et mind omal ajal üsna noorelt kutsuti korraliseks professoriks erialal, kus eakaaslased tollal kaheldamatult rohkem olid saavutanud kui mina. Ja ma kujutan ette, et mul on selle kogemuse põhjal terane silm märkamaks nende paljude teenimatut saatust, kelle juures juhus on mänginud ja mängib otse vastupidist rolli ning kes hoolimata kogu oma tublidusest pole sellise valikumehhanismi raames saavutanud kohta, mida nad väärisksid.

Et just õnnemäng ja mitte võimekus kui selline etendab nii suurt osa, ei olene ainult ja isegi mitte esmajoones inimlikest nõrkustest, mis loomulikult sellise selektsiooni juures täpselt samuti esile tulevad kui iga teise mooduse puhul. Oleks ebaõiglane teha teaduskondade või ministeeriumide personali kõlbmatus vastutavaks asjaolu eest, et nii paljud keskpärasused mängivad ülikoolides silmapaistvat rolli. Pigem oleneb see inimliku koostöö, iseäranis mitme korporatsiooni koostöö seadustest, siin: esildist tegevate teaduskondade koostöö seadustest ministeeriumidega. Üks ekvivalent: me võime läbi paljude aastasade jälgida paavsti valimise protsessi — samalaadse isikuvaliku tähtsaimat kontrollitavat näidet. Ainult harva õnnestub “favoriidiks” peetaval kardinalil läbi minna — tavaliselt õnnestub see kandidaadil number kaks või kolm. Sama lugu on Ameerika presidentidega: ainult erandina kerkib kõige esimene, enamasti number kaks ja sageli number kolm pinnale parteikongresside “nominatsioonidel” ja hiljem valimistel. Ameeriklased on loonud nende kategooriate jaoks juba erialased sotsioloogilised väljendid ja oleks üsna huvitav nende näidete põhjal uurida, kuidas toimivad valikusea-

dused kollektiivse tahte kujundamise kaudu. Seda me siin praegu tegema ei hakka. Ent need valikuseadused kehtivad ka ülikoolkolleegiumides ja imeks ei tule panna mitte seda, et seal tuleb mõõdalaskmisi ette sagedamini, vaid seda, et ikkagi ja kõigele vaatamata on **õigete** valikute hulk väga tähelepanuväärne. Ainult üksikutes maades, kus parlament, või nagu meil seniajani, monarh (nii üks kui teine toimivad üsna sarnaselt) või praeguse aja revolutsioonilised võimukandjad sekkuvad poliitilistel põhjustel, võib kindel olla, et šansse on üksnes käepärast olevatel keskpärasustel või karjeristidel.

Mitte ükski ülikooli õppejõud ei meenuta heameelega oma kohalemääramisega seotud arutlusi, sest need on harva meeldivad. Ja ometi võin ma öelda, et hea **tahe** otsustada puhterapooletutel alustel oli paljudel mulle teadaolevatel juhtudel kahtlemata olemas.

Edasi tuleb endale selgeks teha: see, et akadeemilise saatus otsustamine on nii laialdaselt “õnnemäng”, ei olene mitte ainult kollektiivse tahtekujundamise kaudu teostuva selektsiooni puudulikkusest. Iga noor inimene, kes tunneb kutsumust saada õpetlaseks, peab endale pigem selgeks tegema, et teda ootav ülesanne on kahepalgeline. Ta ei tohi olla kvalifitseeritud mitte ainult õpetlasena, vaid ka õpetajana. Ja need kaks asja ei lange hoopiski kokku. Keegi võib olla üsna silmapaistev teadlane ja lausa kohutavalt halb õpetaja. Ma tuletan meelde selliste meeste õppe-tegevust, nagu Helmholtz või Ranke*. Ning need polegi ilmselt harvad erandid. Nüüd on aga asjad nii, et meie ülikoolid, isegi väikesed, võistlevad omavahel kõige naeruväärsemal kombel külastatavuse pärast. Ülikoolilinnade majaomanikud (*Hausagrari-er*) pühitsevad tuhandendat üliõpilast pidustusega, kahetuhandendat kõige meelsamini aga tõrvikurongkäiguga. Kõige lähemal seisvate naaberlade “ligitõmbav” hõivamine seondub, seda tuleb avalikult mõõnda, loengutasu huvidega. Ent isegi sellele vaatamata on siiski kuulajate arv konkreetne sobivuskriteerium, samal ajal

*Hermann Ludwig Ferdinand v. Helmholtz (1843–1917) oli füsioloogia- ja füüsikaproffessor Königsbergi, Bonni, Heidelbergi ja Berliini ülikoolis ning Leopold v. Ranke (1795–1886) Berliini ülikooli ajalooproffessor. *Toim.*

kui õpetlase kvaliteet ei ole kaalutav ja on just julgete uuendajate juures sageli (ja täiesti loomulikult) vaieldav. Sellele ettekujutusele suure kuulajatehulga määratust õnnistusest ja väärtusest on allutatud enamasti kõik. Kui mõne dotsendi kohta öeldakse, et ta on halb õpetaja, siis on see tema jaoks tavaliselt akadeemiline surmaotsus, olgu ta kasvõi esimene teadlane maailmas. Küsimusele aga, kas keegi on hea või halb õpetaja, antakse vastus külastatavuse põhjal, millega härrad üliõpilased teda austavad. Ent tõsiasi, et üliõpilased üht õppejõudu murruna ümbritsevad, on suuresti tingitud puhtvälisest vormist: temperamendist, isegi häälest sellisel määral, mida ei saaks pidada võimalikuks. Ma tunnen üsna pikaajalise kogemuse ja kaine arutluse põhjal sügavat umbusaldust massikogunemiste vastu, nii vältimatud kui nad ongi. Demokraatia olgu seal, kuhu ta kuulub. Teaduslik koolitus aga, nagu meie sellega Saksamaa ülikoolide traditsioonide kohaselt tegelema peame, on **vaimuaristokraatlik** küsimus, seda ei peaks me salgama. Teiselt poolt on muidugi tõsi: teaduslike probleemide esitamine nii, et koolitamata, ent vastuvõtuvõimeline pea neid mõistaks ja et ta — mis on meie jaoks ainuotsustav — jõuaks iseseisva mõtlemiseni nende üle, on ehk pedagoogiliselt kõige raskem probleem. Kindlasti ei otsusta aga selle üle, kas see lahendatakse, mitte loengusaalid. Ja — et jälle meie teema juurde tulla — just see kunst on isiklik anne ega lange hoopiski kokku õpetlase teaduslike võimetega. Erinevalt Prantsusmaast ei ole meil mingit teaduse “surematute” korporatsiooni*, vaid meie traditsioonile vastavalt peavad ülikoolid rahuldama mõlemat nõudmist: tegema nii uurimis- kui ka õppetööd. Vastavate võimete kokkusattumine ühes inimeses on absoluutne juhus.

Seega on akadeemiline elu pöörane õnnemäng. Kui noor õpetlane tuleb habilitatsiooni asjus nõu küsima, siis vastutust keelitamise eest peaaegu ei tule kanda. Kui ta on juut, öeldakse talle loomulikult: *lasciate ogni speranza*** . Igalt teiselt aga tuleb küsida: kas te usute, et suudate ilma sisemise kibestumise ja laostu-

*Peetakse silmas *Académie française*'i, juba XVII sajandil loodud institutsiooni, mille liikmeid kutsutakse “surematuiks”. *Tlk.*

***“Jätke kogu lootus.” (Dante, *Jumalik komöödia*, III, 9). Silmas peetakse keiserlikul Saksamaal juudi soost teadlasi diskrimineerivat akadeemilist praktikat. *Tlk.*

miseta taluda, kui aastast aastasse üks keskpärasus teise järel teist kõrgemale tõuseb? Siis saadakse endastmõistetavalt iga kord vastuseks: loomulikult, sest ma elan ainult oma "kutsumusele"; ent vähemalt mina olen ainult väga väheste puhul saanud näha, et nad ilma sisemise kahjuta vastu peavad.

Niipalju tundus olevat vajalik öelda õpetlase elukutse väliste tingimuste kohta.

Ent ma usun, et te tahate tegelikult kuulda millestki muust: **sisemisest** kutsumusest teadust teha. See, milline on teaduse kui elukutse sisemine seisund käesoleval ajal, tuleneb ennekõike sellest, et teadus on jõudnud spetsialiseerumise staadiumi, mis varem oli tundmatu, ja et see jääb ka tulevikus nii. Mitte ainult väliselt, ei, just sisemiselt on asi nii: üksikindiviid võib millegi tõeliselt täiusliku saavutamises kindel olla vaid rangeima spetsialiseerumise tingimusel. Kõiki töid, mis tungivad naaberaladele, nagu me neid aeg-ajalt teeme — nagu näiteks just sotsioloogid neid ikka ja jälle vajaduse sunnil tegema peavad —, rõhub resigneerunud teadmine: ta saab vastavale spetsialistile pakkuda parimal juhul kasulikke **probleeme**, mille peale see oma erialal tegutsedes nii kergesti ei tule, kuid oma isiklik töö peab paratamatult jääma ülimalt ebatäiuslikuks. Ainult range spetsialiseerumise kaudu võib teadustöötaja kord elus ja võib-olla mitte iialgi enam tõeliselt ja täies ulatuses tunda: siin olen ma midagi **püüvat** saavutanud. Tõeliselt lõplik ja põhjalik tegevus on tänapäeval alati spetsialisti töö. Ja kes ei suuda endale kord n-ö silmaklappe ette panna ja innustada ennast kujutlusega, et tema hinge saatus sõltub sellest, kas ta selle ja just selle oletuse selle käsikirja selles kohas õigesti püstitab, see jäägu teadusest eemale. Mitte iialgi ei koge ta seda, mida võib nimetada teaduslikuks "elamuseks". Ilma selle kõrvalseisjat muigama paneva kummalise joobumusega, kiireta, veendumusega, et "pidi mööduma aastatuhandeid, enne kui sina ellu astusid, ja teised aastatuhanded ootavad vaikides", kas see oletus sul õnnestub — ilma selleta **pole** inimesel kutsumust teaduseks ja ta tegelgu millegi muuga. Sest millegi, mida ta ei **suuda** teha **kirega**, pole inimese jaoks mingit inimlikku väärtust.

Kuid on tõsi, et isegi sellise kirega, olgu ta kui tõeline ja sügav tahes, pole tulemused saavutatavad niipea. Muidugi on see otsustava "inspiratsiooni" eeltingimuseks. Tänapäeval on noorte

ringkondades levinud ettekujutus, et nagu “vabrikuski” on teadus muutunud rehkendusülesandeks, mida fabritseeritakse laboratooriumides või statistilistes kartoteekides ainuüksi külma mõistusega ja mitte kogu “hingega”. Seejuures tuleb ennekõike märkida, et neil pole enamjaolt selgust ei selle kohta, mis toimub laboratooriumis, ega sellegi kohta, mis toimub vabrikus. Nii siin kui seal peab inimesele midagi ja seejuures õiget **pähe tulema**, et midagi väärtuslikku luua. See pähetulek ei lase ennast aga tagant sundida. Ainult mingi külma arvestusega pole tal siin midagi teha. Kindlasti on ka see hädavajalik eeltingimus. Ühelegi sotsioloogile näiteks ei tohiks kahjuks tulla veel vanaduspäevil kuude kaupa teha peast kümneid tuhandeid triviaalseid arvutusi. Katsed veeretada mingi ülesande lahendamine täielikult mehaanilistele abivahenditele ei jää karistamata — see, mis lõpuks välja tuleb, on sageli verevaene. Ent kui talle ei tule algul pähe mingit kindlat ideed oma arvutuste suuna suhtes ja arvutamise käigus üksiktulemuste tähtsuse suhtes, siis ei tule välja sedagi. Normaalkujul kujuneb idee ainult väga visa töö tulemusena. Mõistagi mitte alati. Diletandi äkkmõttel võib olla teaduslikult täpselt sama suur või isegi suurem tähtsus kui spetsialisti omal. Paljude parimate probleemiasetuste ja teaduslike saavutuste eest võlgname tänu just diletantidele. Diletant erineb spetsialistist — nagu Helmholtz ütles Robert Mayeri* kohta — ainult selle poolest, et tal puudub töömeetodi püsiv kindlus ning et ta ei suuda seetõttu enamasti oma idee tähtsust kontrollida ja hinnata või ellu viia. Idee ei asenda tööd. Ja töö omakorda ei saa ideed asendada ega tagant sundida, nii nagu seda ei saa teha ka kirk. Mõlemad — eelkõige mõlemad **koos** — meelitavad teda ligi. Aga ta tuleb siis, kui tema heaks arvab, mitte siis, kui see meile meeldib. Tegelikult on õige, et parimad asjad tulevad pähe nii, nagu Ihering** seda kirjeldab: diivanil sigarit suitsetades, või nagu Helmholtz loodusteadusliku täpsusega endast jutustab: jalutuskäigu ajal mööda aeglaselt tõusvat tänavat, või siis mõnel muul sellisel moel, ent igal juhul siis, kui neid ei oodata, aga mitte kirjutuslaua taga juureldes ja otsides. Muidugi, ilma kirjutuslaua taga mõtisklemata ja kirklike küsimusi esitamata poleks

*Julius Robert v. Mayer (1814–1878), saksa arst, kes sõnastas energia jäävuse seaduse. *Toim.*

**Rudolph v. Ihering (1818–1892), saksa õigusteadlane. *Toim.*

nad pähe tulnudki. Nii või teisiti, ka seda iga teadusliku töö juurde kuuluvat riski — kas tuleb “inspiratsioon” või ei tule — peab teadustöötaja arvesse võtma. Keegi võib olla eeskujulik töötaja, ilma et tal oleks kunagi olnud mingit väärtuslikku ideed. Raske eksitus oleks aga uskuda, et see kõik on ainult teaduses nii ja et kontoris käivad asjad kuidagi teisiti kui laboratooriumis. Kaupmees või suurtööstur ilma “kaubandusliku fantaasiata”, s.t ilma ideedeta, geniaalsete ideedeta oleks parimal juhul vaid poesell või tehniline ametnik ega pakuks ealeski mingeid organisatsioonilisi uuendusi. Inspiratsioon ei etenda teaduses hoopiski — nagu seda ette kujutab õpetlaslik upsakus — suuremat rolli kui praktilise elu probleemide lahendamisel kaasaegse ettevõtja poolt. Teiselt poolt — mida samuti tihti ei tunnista — ei mängi ta siin väiksemat rolli kui kunstis. On lapsik ettekujutus, nagu võiks matemaatik kirjutuslaua taga joonlauda või teisi mehaanilisi vahendeid või arvutusmasinaid kasutades jõuda mingi teaduslikult hinnatava tulemuseni. Weierstrassi* matemaatiline fantaasia on loomulikult oma tähendusest ja tagajärjelt hoopis teistsuguse suunitlusega kui kunstniku fantaasia ning erineb temast kvalitatiivselt. Ent see ei erine psühholoogilise protsessina. Nad mõlemad on joobumus (Platoni “maania” tähenduses) ja “inspiratsioon”.

See, kas kellelgi on teaduslikku inspiratsiooni, sõltub meie eest varjatud saatusest, ent peale selle ka “andest”. Mitte viimases järjekorras pole selle vaieldamatu tõe alusel täiesti mõistetavalt just noorte hulgas väga populaarne kujutus asunud teenima mõningaid ebajumalaid, kelle kultuse levimist näeme kõigil tänavanurkadel ja kõigis ajakirjades. Need ebajumalad on “isiksus” ja “elamus”. Nad on omavahel tihedalt seotud: valitseb ettekujutus, et teine loovat esimest ja kuuluvat tema juurde. Vaevatakse ennast, et saada “elamust” — sest see kuulub isiksuse prestiižika elulaadi juurde —, ja kui see siiski ei õnnestu, tuleb vähemalt jätta mulje, et ollakse sellise taevase armuga õnnistatud. Varem nimetati säärast “elamust” saksa keeles “sensatsiooniks”. Ja sellest, mis “isiksus” on ja mida ta tähendab, oli varem minu uskumust mööda õigem ettekujutus.

*Karl Weierstrass (1815–1897), Berliini ülikooli matemaatika-professor. *Toim.*

Austatud kohalviibijad! “Isiksus” on teadusvallas ainult see, kes teenib **puhtalt teadust**. Ja see pole nii mitte üksnes teaduses. Me ei tea ühtegi suurt kunstnikku, kes eales oleks teinud midagi muud kui oma tööd ja ainult seda. Isegi sellise tasemega isiksu-sele nagu Goethe, kuivõrd jutt käib tema kunstist, maksis kätte asjaolu, et ta võttis endale vabaduse tahta teha oma “elust” kunsti-teos. Ja ehkki selles võib kahelda — igatahes peab olema just Goethe, et seda endale üldse lubada, ja vähemalt seda peab igatiüks möönma, et tasuda tuli selle eest temalgi, kelletaolisi tuleb ette ainult üks kord tuhande aasta jooksul. Ka poliitikas pole asi teisiti. Sellest me aga täna ei räägi. Teadusvallas pole aga kindlasti mingi “isiksus” see, kes astub lavale selle ürituse impressaariona, millele ta peaks olema pühendunud, kes tahab end “elamuse” abil legitimeerida ning küsib: kuidas ma tõestan, et ma olen midagi muud kui üksnes “spetsialist”, kuidas näidata, et ma ütlen vormi või sisu mõttes midagi sellist, mida keegi varem pole nii öelnud — see on tänapäeval massiliselt esinev nähtus, mis mõjub kõikjal väiklaselt ja alandab neid, kes nii küsivad, selle asemel et sisemiselt pühendudes ülesandele ja ainult sellele tõusta selle ürituse au ja kõrguseni, millele pühendumist nad teesklevad. Ka siin pole kunstnike juures midagi teistmoodi.

Neile kunstiga ühistele eeltingimustele meie töös vastandub üks saatuslik asjaolu, mis kunsti teadusest sügavalt eristab. Teaduslik töö on pandud **progressi** kulgemise rakkesse. Kunstivallas seevastu pole selles mõttes mingit progressi. Pole tõsi, et mingi ajastu kunstiteos, mis on kasutanud uusi tehnilisi vahendeid või perspektiiviseadusi, seisaks seetõttu puhtkunstiliselt kõrgemal kunstiteosel, mis on loodud ilma igasuguse teadmised sellistest vahenditest ja seadustest, — **kui** ta vaid on loodud vastavuses materjali ja vormiga, see tähendab, et ta objekt on valitud ja vormistatud kunstiliselt õigesti ilma neid vahendeid ja seadusi kasutamata. Kunstiteost, mis tõepoolest on “täiuslik”, ei ületata kunagi, ta ei aegu iialgi; üksikindiviid võib selle tähendust enda jaoks isiklikult ka teisiti hinnata, ent keegi ei saa kunstilises mõttes tõesti täiusliku teose kohta kunagi öelda, et mingi teine täiuslik teos teda “ületab”. Seevastu teab teaduses meist igaüks, et see, mida ta teinud on, vananeb 10, 20, 50 aasta pärast. Säärane on saatus, jah, see on teadustöö **mõte**, millele ta on täiesti spetsiifiliselt allutatud

ja andunud teiste kultuurielementidega võrreldes (muidu kehtib see küll ka nende kohta): iga teaduslik "täiuslikkus" tähendab uusi "küsimusi" ning **tahab** vananeda ja "ületatud" olla. Sellega peab leppima igauks, kes tahab teadust teenida. Teaduslikud tööd võivad kindlasti pikka aega jääda oluliseks oma kunstilise kvaliteedi "nauditavuse" tõttu või õppevahenditena. Ent olla teaduslikult ületatud — olgu korratud — pole mitte ainult meie kõigi saatus, vaid ka meie kõigi eesmärk. Me ei saa teha tööd lootmata, et teised lähevad meist kaugemale. Põhimõtteliselt on selline progress lõpmatu. Ja sellega jõuame teaduse **mõtte probleemi**. Sest polegi nii endastmõistetav, et millelgi, mis on allutatud säärasele seadusele, on aru ja ots iseendas. Miks hakatakse tegema midagi, mille tegelikult kunagi lõppu ei tule ja tulla ei saa? Kõigepealt puhtpraktilisel, sõna laiemas tähenduses tehnilisel eesmärgil: et suuta meie praktilist käitumist orienteerida ootustele, mille teaduslik kogemus meile kätte näitab. Hästi. Ent see tähendab midagi ainult praktikule. Milline on aga teadusmehe enda sisemine hoiak oma elukutse suhtes — kui ta üldse tahab saada õpetlaseks? Ta väidab, et see on teaduse tegemine "tema enda pärast" ja mitte ainult tema praktiliste ja tehniliste saavutuste pärast, mis annavad võimaluse parandada toitu, riietust, valgustust, valitsemist. Ent mida mõistlikku usub ta saavutavat selle pidevalt vananemisele määratud loominguga, mis mõtet näeb ta selles, et laseb end rakendada sellesse spetsialiseeritud ja lõpmatusse kulgevasse tegevusse? Sellele vastamine nõuab mõningaid üldisi arutlusi.

Teaduslik progress on murdosa ja seejuures tähtsaim murdosa sellest intellektualiseerumisprotsessist, millele me oleme juba aastatuhandeid allutatud ning mille suhtes tänapäeval võetakse tavaliselt äärmiselt negatiivset laadi hoiak.

Teeme kõigepealt endale selgeks, mida siis õigupoolest tähendab see intellektuaalne ratsionaliseerumine teaduse ja teadusest lähtuva tehnika kaudu. Kas seda, et meil praegu, näiteks igapähele, kes selles saalis istub, on rohkem teadmisi elutingimustest, milles ta eksisteerib, kui indiaanlasel või hotentotil? Vaevast. Kui keegi meist sõidab trammiga, siis pole tal — kui ta just elukutselt füüsilis pole — aimugi sellest, kuidas tramm liikuma pannakse. Ta ei peagi midagi sellest teadma. Talle piisab sellest,

et võib "arvestada" trammi teatud "käitumisega", ja ta orienteerib oma käitumise sellele; kuidas aga tramm on tehtud, nii et ta liiguks, sellest ei tea ta midagi. Metslane teab seda oma tööriistade kohta palju paremini. Kui me praegu kulutame raha — ma võin kihla vedada —, isegi kui meie hulgas saalis oleks majandusteaduse spetsialistidest kolleege, siis annaks peaaegu igauks erineva vastuse küsimusele: kuidas teeb raha seda, et tema eest saab midagi — kord palju, kord vähe — osta? Metslane teab, kuidas endale igapäevast elatist hankida ja millised institutsioonid teda seejuures teenivad. Kasvav intellektualiseerumine ja ratsionaliseerumine **ei tähenda** niisiis üldiste teadmiste kasvu tingimustest, milles elatakse. See tähendab hoopis midagi muud, nimelt teadmist sellest või usku sellesse, et kui **ainult tahetakse**, siis **võidakse** seda igal ajal teada saada, et seega pole põhimõtteliselt olemas mingeid salapäraseid äraarvamatuid jõude, mis sellele mõjuvad, et pigem saab kõigi asjade üle — põhimõtteliselt — **valitseda ettearvestamise** kaudu. See aga tähendab maailma vabastamist lummusest (*Entzauberung der Welt*). Enam ei pea appi võtma maagilisi vahendeid, et valitseda vaimude üle või neid paluda, nii nagu tegid metslased, kelle jaoks sellised jõud olid olemas. Seda teevad tehnilised vahendid ja kalkuleerimine. See tähendab ennekõike intellektualiseerumist kui sellist.

Ent kas on sellel õhtumaises kultuuris aastatuhandeid kestnud lummusest vabanemise protsessil ja üldse sellel "progressil", mille juurde kuulub ka teadus ühe osana ja liikumapaneva jõuna, mingi puhtpraktilist ja tehnilist ületav mõte? Kõige põhimõttelisemalt leiata selle küsimuse tõstatatuna Lev Tolstoi teostes. Omapärast teed mööda jõudis ta selleni. Kogu tema juurdlemise probleem pöörles üha enam küsimuse ümber: kas **surmal** kui nähtusel on mõtet või ei ole? Ja tema vastus kõlas nii: kultuurinimese jaoks ei ole. Ja ei ole just seepärast, et "progressi", lõpmatusse paigutatud tsiviliseeritud üksikul elul ei tohiks omaenda immanentses mõttes olla mingit lõppu. Selle ees, kes progressis asub, seisab ikka järgnev progress; mitte keegi, kes sureb, ei seisa tipus, mis paikneb lõpmatuses. Aabraham või mõni talupoeg muistsel ajal oli sures "vana ning elatanud" [1Mo, 25, 8], sest ta asus elu orgaanilises ringvoolus; sest tema elu oli vastavalt selle mõttele andnud talle ka eluõhtul seda, mida anda suutis; sest talle ei jäänud üle

ühtegi mõistatust, mida ta lahendada soovinuks, ja seetõttu oli tal "küllalt" kõigest, mida tal võis olla. Ent kultuurinimene, kes on lülitatud lakkamatusse tsivilisatsiooni rikastumisse ideede, teadmiste ja probleemidega — tema võib olla küll "elust väsinud", mitte aga elust küllastunud. Sest tema püüab kinni ainult tühi-se osa sellest, mida vaimuelu ikka ja jälle pakub, ja ikka ainult midagi ajutist, mitte midagi lõplikku, ning seetõttu on surm tema jaoks mõttetu sündmus. Ja et surm on mõttetu, siis on seda ka kultuurielu kui säärane, mis just oma mõttetu "progressiivsusega" tembeldab surma mõttetuks. Kõikjal Tolstoi hilistes teostes leidub see mõte tema kunsti põhitoonina.

Kuidas sellesse suhtuda? Kas on progressil kui sellisel mingit tunnetatavat, tehnilist sfääri ületavat mõtet, nii et seeläbi saaks tema teenimine mõttekaks kutsumuseks? Selline küsimus tuleb püstitada. Ent see pole nüüd enam üksnes küsimus kutsumusest teaduse jaoks, seega pole probleem selles, mida tähendab teadus elukutsena sellele, kes end temale pühendab, vaid juba milleski muus: mida kujutab endast **teaduslik kutsumus** kogu inimkonna elus ja milline on tema väärtus?

Vastuolu mineviku ja kaasaja vahel on siin tohutu. Kui te meenutate imepäraselt mõistupilti Platoni "Politeia" seitsmenda raamatu alguses: ahelates koopainimesed, kelle nägu on suunatud nende ees olevale kaljuseinale; nende taga asub valgusallikas, mida nad näha ei saa, seepärast tegelevad nad ainult seinal olevate varjupiltidega, püüdes mõista nende seoseid. Kuni ühel õnnestub ahelad purustada, ta pöördub ümber ja näeb — Päikest. Pimestatult komberdab ta ringi ja jutustab sellest, mida nägi. Teised peavad teda nõdrameelseks. Ent aegamööda õpib ta valgusse vaatama ja siis on tema ülesandeks laskuda koopainimeste juurde ning juhtida nad üles valguse kätte. Tema on filosoof, Päike aga teaduse tõde, mis ainsana ei aja taga näilikke pilte ja varjusid, vaid püüab tabada tõelist olemist.

(Järgneb)

PSÜHHOLOOGILISE KRIMINOLOOGIA ARENGUJOOINI

Jüri Saar

9. Ilmselt pole ükski teine psühhiaatriline diagnoos võitnud kunagi nõnda suurt poolehoidu spetsialistide hulgas kuritegeliku käitumise seletamisel kui "psühhopaatia". Termin ise pärineb XIX sajandi lõpu saksa psühhiaatrililt J. Kochilt, kes pidas psühhopaatide eripäraks "ühiskondliku moraali purustatust". Niisuguse määratlusega tähistati siis eeskätt indiviide, kellel ei esine psüühilise haiguse tunnuseid, kes aga käituvad ilma selgete väliste põhjusteta impulsiivselt ja agressiivselt ning kellel puudub võime alluda sotsiaalsetele normidele ja ettekirjutustele.

Selle sajandi esimestel aastakümnetel hakkas domineerima arusaam, et psühhopaatia on isiksuse konstitutsionaalne (pärilik) hälve, millel on otseseos kuritegeliku käitumisega. Näiteks kirjeldas Emil Kraepelin oma õpikus seitset psühhopaatide gruppi, millest vähemalt kolmel olid ilmsed seosed õigusvastase käitumisega. Tema antud psühhopaatide jaotus oli järgmine: ärrituvad, ebastabiilsed, impulsiivsed, ekstsentrilised, valetajad ja petised, antisotsiaalsed ja riiakad (Kraepelin 1913). Vene psühhiaater Pjotr Gannuškin kirjeldas oma klassifikatsioonis antisotsiaalsete psühhopaatide gruppi, keda iseloomustavad ilmsed moraalsed defektid. "Sellised indiviidid on ükskõiksed nii kiituse kui laitude suhtes ja võimetud kohanema ühiselu normidega. Nad on valelikud ja julmad ning kuritegevus on tegevuse liik, mis sobib kõige paremini nende natuuriga," väitis Gannuškin (1964: 292).

Algus eelmises numbris.

1930. a tõi briti psühhiaater G. Patridge käibesse "sotsiopaadi" mõiste, rõhutamaks asjaolu, et tegemist on eelkõige indiviidi sotsiaalse kohanematusena (Pennington 1966). Praegusel ajal on käibel mõlemad määratlused, kusjuures sotsiopaadi puhul on oluline eelkõige subjekti võimetus sotsiaalsest kogemusest õppida ning oma käitumist korrigeerida, samuti antisotsiaalsus. Psühhopaati seevastu võib olla antisotsiaalse (kriminaalse) käitumisega, kuid ei pruugi seda olla ja käitumishälvete põhjused selle määratluse puhul on eeskätt bioloogilised. Nõukogude ja kodumaises psühhiaatrias pole sotsiopaatiat mõistet kunagi kasutatud.

Psühhopaatiade isiksuse vastuolulisus ja probleemid selle häälbe kirjeldamisel on tuntavad kuni tänase päevani. Ühest küljest iseloomustab selliseid subjekte isiksuse sarm ja keskmisest kõrgem intelligentsus, mis hakkavad silma just esimestel kokkupuudetel ja pealiskaudsel suhtlemisel nendega. Psühhopaatidel ei avaldu väliselt vaimseid häireid, neil ei ole hirmu, irratsionaalse mõtlemise, hallutsinatsioonide ega depressioonide sümptomeid. Nad näivad haritud, viisakad, sõbralikud ja jäävad isegi suure pingega situatsioonides külmavereliseks ja rahulikuks. Teisest küljest on nad aga isekad, omakasupüüdlid, võimetud teistele kaasa tundma. Kuigi oskavad teeselda sügavaid tundeid, on nad absoluutselt egotsentrilised isikud, kellel on harva lähedasi, pikaajalisi sõprussuhteid. Psühhopaadid võivad olla häbematuvalt valelikud, vastustusvõimetud, ennustamatu käitumisega. Iseloomulik on, et isegi väikese alkoholiannuse mõjul muutuvad vulgaarseks, lärma-kaks, domineerivaks. Ehkki on intelligentsed, ei õpi nad vältima situatioone ja olukordi, mis neid kahjustavad. Haritud psühhopaati võib huvitavalt diskuteerida näiteks psüühiliste häirete üle, kuid ei oska samal ajal hinnata kriitiliselt enda käitumist.

Psühhopaatiade kuritegeliku aktiivsuse taseme üle on palju diskuteeritud. Mõnede andmete järgi on see oluliselt kõrgem kui mittepsühhopaatidel, vaatamata sellele, et nad oskavad vastutusest kõrvale hiilida ning paljud nende kuriteod jäävad registreerimata. Sõltuvalt diagnoosist varieerub psühhopaatiliste isiksuste hulk vanglapopulatsioonis 15–25% vahel ning nad alustavad õigusvastase käitumisega suhteliselt noorelt (40% psühhopaatidest on karistatud enne 17. eluaastat, teiste inimeste puhul on see protsent 19). Paljusid psühhopaatidest kurjategijaid iseloomustab vägivaldsus, agressiivsus, retsidivism; suur hulk sarimõrvareid,

palgamõrtsukaid, inimröövide sooritajaid on klassikalises mõttes psühhopaadid (Hare 1986: 187–207). Teistel juhtudel peetakse psühhopaatide tüüpilisteks kuritegudeks hoopis kergemaid, spontaanseid ja halvasti ette valmistatud üleastumisi, millest saab rahulduse kätte kohe (näiteks joores huligaanitsemine) (Bartol, Bartol 1986: 50–76).

Laskumata siinjuures üksikasjadesse tänase päevani kestvas vaidluses psühhopaatiat ja kuritegeliku käitumise vahekorra üle, tuleks rõhutada seda, et mõlemad pooled põhinevad suuresti sotsiaalsel hinnangul, mis komplitseerib lõplike otsuste tegemist. Küsimuse üle, kui sügav vaimne häire psühhopaatiat ikkagi on, arutletakse siiani. Näiteks väga tunnustatud psühhopaatiaspetsialist Hervey Cleckley peab psühhopaatiat sama tõsiseks vaimutegevuse häireks kui skisofreenia ning peab selle määravaks tunnuseks isiksuse “sisemist tühjust” (Cleckley 1976). Teiseks märgime, et “psühhopaatiat hiilgeaeg” kuritegeliku käitumise ja kurjategija isiksuse lahtiseletaja rollis on möödunud ega leia enam niisugust poolehoidu kui veel 1960.–1970. aastatel.

Psühhopaatiaga on seotud aktsentueeritud isiksuste või aktsentueeritud iseloomude temaatika (Leonhard 1981; Litško 1983). Erinevalt psühhopaatiast, mille puhul hälbend on totaalsed (kogu isiksust hõlmavad), stabiilsed (vähesed muutlikkusega elu jooksul) ja nii intensiivsed, et sellisel isikul tekib pidevaid sotsiaalseid konflikte, avalduvad aktsentuatsioonid üksnes olukordades, mis mõjuvad tema kõige väiksema vastupanuga punkti (*locus minoris resistentiae*). Oluline on seegi, et niisugused isiksuse (iseloomu) jooned omavad tendentsi ebasoodsate tingimuste mõjul areneda patoloogiliseks. Siinkohal peame jällegi meelde tuletama Lombroso ideed langetõve ja kuritegeliku käitumise seosest, sest eriti selgeks loetakse sidet nn epileptoidse aktsentueerituse ja kuritegeliku käitumise vahel. Enamik autoreid viitab epileptoidide suurele soodumusele õigusvastaseks käitumiseks (vt Saar 1983).

10. Saksa päritolu inglise psühhiaater ja psühholoog Hans J. Eysenck (1916–1997) esitas 1964. a originaalse teooria kuritegeliku käitumise ja kurjategija isiksuse kohta (Eysenck 1977) Tema käsitlus on interaktsionalistlik, s.t selles peetakse kuritegeliku käitumise puhul oluliseks niihästi pärilikke omadusi kui ka keskkonnatingimusi. Muidugi ei räägita selles “sündinud kurjate-

gijast", vaid teatavast eelsoodumusest, vastuvõtlikkusest, teatud tüüpi närvisüsteemiga inimeste suuremast riskivõimalusest kurtelgelikku käitumist omandada.

Eysenck eristab isiksuses kolme põhidimensiooni: **neurotism** (*versus* stabiilsus), **ekstravertsus** (*versus* introvertsus) ja **psühhotism** (emotsionaalne ebaadekvaatus, ettearvamatus). Eysencki teooria järgi on kurjategijail kõigis neis dimensioonides kõrgemad näitajad kui seaduskuulekail inimestel, sest nende võime omandada sotsiaalseid norme ja neile alluda on väiksem. Antisotsiaalset käitumist põhjustab nende ebapiisav vältimis- või hirmureaktsioon sellise käitumise suhtes.

Huvitaval kombel ei püstitanud Eysenck küsimust mitte kurtelgeliku käitumise, vaid seaduskuuleka käitumise omandamisest. Ja vastas sellele nii — õiguslik sotsialiseerumine ehk õigusnormide omandamine toimub klassikalisel viisil tingitud reflekside kujunemise kaudu. Enamik inimesi ei muutu kurjategijaks, sest neil on välja kujunenud refleks normide suhtes ning õigusvastane käitumine tekitab ebamäärase alateadliku süütunde. Inimestel, kellel on kõrged neurotismi, ekstravertsuse ja psühhotismi näitajad, ei kujune tingitud refleksid välja nii kiiresti ning need on vähem püsivad, kui nendes dimensioonides väiksemaid väärtusi saanud indiviididel.

Eysencki arvates on ekstravertsus ja introvertsus (need terminid pärinevad psühhoanalüütik Carl Gustav Jungilt) määratud **kesknärvisüsteemi** omadustega. Ekstravertse inimese peaju koor (suuraju poolkerade koor, *cortex*) on sisemiselt alaeerutatud ning vajab normaalseks talitlemiseks pidevat lisastimulatsiooni väliskeskkonnast. Ajukoore sisemise erutuse taset reguleerib Eysencki hüpoteesi järgi üks kindel ajupiirkond, mida nimetatakse retikulaar-formatsiooniks (Eysenck 1967). Sellepärast otsivadki ekstravertsed inimesed, kes moodustavad umbes 16% kogu inimkonnast, põnevaid elamusi, üha uusi ja huvitavaid kogemusi. Tüüpiline ekstravert on sotsiaalselt avatud, impulsiivne, riskialdis, armastab põnevust, nalja ja muutub kergesti agressiivseks (vt eesti keeles Toim 1974). Eysencki arvates võivad ekstravertid kergesti minna vastuollu sotsiaalsete normidega ning see on üks põhjusi, miks enamik kurjategijaid kuulub ekstravertsete inimeste hulka. Introvertsete inimeste peaju koor on aga üleerutatud, mistõttu niisugused inimesed otsivad rahulikku keskkonda ega armasta

teravaid elamusi ja muutusi. Tüüpiline introvert (neid on samuti umbes 16% elanikkonnast) on enesevaatlusele kalduv, tagasihoidlik, kinnine ja madala agressiivsusega. Eysencki järgi peavad introverdid lugu eetilistest põhimõtetest ja keskkonnast pärit tugevad stiimulid tekitavad neis ebamugavust. Ekstravertide ja introvertide vahele jääb selles dimensioonis **ambivertide** ehk keskmiste grupp, mis moodustab ca 68% populatsioonist.

Eysenck pakkus oma seletuse ka tuntud seosele alkoholi ja kuritegeliku käitumise vahel. Alkohool on tüüpiline antiaktivaator, s.t aine, mis vähendab kortikaalse erutuse taset. Ekstravertsuse-introvertsuse dimensioonis nihutab alkohol inimese käitumist seetõttu ekstravertsuse suunas. Introvertne inimene muutub joores avatumaks, seltsivamaks, sest alkohol aitab tal maha võtta sisemisi pidureid. Ekstravert, kes juba ilma alkoholita on ajukoore poolt vähe kontrollitud, kaotab aga joores seisundis veelgi enam teadvuse kontrolli. Tema käitumist hakkavad juhtima koorealuste tuumade ja väikeaju piirkonnas lokaliseeritud primitiivsed tungid, mistõttu sotsiaalsete normide rikkumine joores ekstraverdi poolt muutub eriti sagedaseks.

Isiksuse teist dimensiooni neurotism-stabiilsus defineeris Eysenck lähtuvalt stressile reageerimise viisist ja see sõltub **perifeerse** ehk vegetatiivse närvisüsteemi tüübist. Kõrge neurotismiga inimesed on emotsionaalselt labiilsed, tundlikud, kergesti erutuvad ja raskesti maha rahunevad ja neil on suur soodumus foobiate ja hirmude tekkeks. Madala neurotismiga ehk stabiilse vegetatiivse närvisüsteemiga inimesed on püsivate, aeglaselt muutuvate emotsioonidega ja taluvad hästi stressi. Nende erutus seisund tekib raskelt ja läheb kiiresti üle.

Inimpopulatsioonist on sarnaselt esimese dimensiooniga 16% kõrge neurotismiga, 16% stabiilsed ja 68% keskmised individid. Neurotismi-stabiilsuse füsioloogiliseks baasiks on autonoomse närvisüsteemi sümpaatilise ja parasümpaatilise osa erinev tundlikkus, mis omakorda on nn limbilise süsteemi kontrolli all. Eysencki arvates panevad kõrge neurotismiga inimesed kuritegusid toime sagedamini kui stabiilsed, sest nad ei suuda oma käitumist stressiolukorras küllaldaselt kontrollida. Kõrge neurotismiga inimesed käituvad stressiolukorras eelkõige reflektiivselt, s.t sõltuvalt varem kindlaks kujunenud harjumustest ehk tingitud refleksidest, mistõttu ekstraverdi kõrge neurotism suurendab ku-

ritegeliku käitumise tõenäosust veelgi. Seetõttu pidas Eysenck kõige kriminogeensemaks nii ekstravertsuse kui ka neurotismi skaalas kõrgeid näitajaid saanud indiviide.

Psühhotismi kui isiksuse mõõtmega tegeles Eysenck vähem ning sellel puudub ka kindel füsioloogiline taust. Kõrget psühhotismi võib teataval määral seostada tsentraalse ja perifeerse närvisüsteemi üheaegse alaerutusega ning sellisena sarnaneb antud dimensioon psühhopaatiaga (Eysenck, Gudjonsson 1989).

Järgnevalt vaatleme Eysencki kuritegeliku käitumise teooria kehtivuse probleeme, mida erialakirjanduses on küllaltki palju käsitletud. Üldistavalt võib öelda, et väide, nagu oleks kriminaalse populatsiooni hulgas oluliselt rohkem ekstraverte, pole leidnud põhjalikku empiirilist kinnitust (Passingham 1972). Eysencki teooriale ongi ette heidetud, et seal ei eristata kurjategijate alarühme. Tegelikus elus kujutab kurjategijate populatsioon endast väga kirevat seltskonda, kus on esindatud väga lai isiksuseomaduste spekter. Eysenck on seda ka ise tunnistanud ning väitnud, et vanglates hästi kohanenud retsidivistid ilmutavad tihti ilmseid introvertseid jooni. Samuti ilmneb kõrgenenud introvertsust suhteliselt sageli mõrvaritel ja seksuaalkurjategijatel. Hiljem leidis Eysenck, et eri isiksusekarakteristikud varieeruvad kuritegeliku käitumise puhul vanuseti. Ekstravertsus seletab paremini alaealiste kui täisealiste kurjategijate käitumist, neurotism on aga olulisem täisealiste kurjategijate puhul. Psühhotismil (nagu muuseas psühhopaatialgi) on kõigis vanusegruppides ühesugune tähendus. Eysencki arvates oleks vaja lisauuringuid, mis aitaksid grupierinevusi paremini seletada (Eysenck 1984: 99). Eysenckile on süüks pandud, et ta tegi oma järeldused ainult Euroopa valgenahalisi ja eelkõige varavastaseid kuritegusid toime pannud indiviide uurides. Näiteks Ameerikas saadakse "värviliste" kurjategijate puhul hoopis teistsuguseid tulemusi (Bartol, Holanchock 1979: 245–249).

Kokkuvõtteks võib öelda, et Eysencki teooria on üks vähestest laialt tuntud kaasaegsetest katsetest formuleerida terviklikku psühholoogilist käsitlust kuritegeliku käitumise kohta ning sellel on oluline tähtsus psühholoogilises kriminoloogias. Teooria vääruslikkus seisneb julguses näidata pärilikkuse suurt rolli õigusvastase käitumise kujunemisel. Sotsioloogiliste kuritegevusteooriate domineerimise tõttu oli niisugune probleemi asetused muu-

tunud peaaegu tabuteemaks. Närvisüsteemi tüübi ja keskkonna mõju seostamine kuritegeliku käitumisega läbi tingitud reflekside kujunemise on samuti originaalne, kuid alahindab teiste õppimisvormide mõju kuritegelikule käitumisele. Niisuguste küsimustega on aga tegelnud nn psühholoogilised õppimisteooriad.

11. Õppimisteooriad lähtuvad eeldusest, et kriminaalset käitumist nagu kõike muudki siin elus õpitakse. Käitumise õppimist on põhjalikult käsitletud psühholoogia suund **biheivorism**, mis sai alguse selle sajandi teisel kümnendil John B. Watsoni (1878–1958) klassikalise tööga “Psühholoogia biheivoristi vaatekohast” (1913). Muidugi oli ka varem proovitud vastandada teadvuse psühholoogiale käitumise psühholoogiat, kuid Watson oli esimene, kes üritas lõplikult vabaneda teadvuse käsitlemisest “musta kastina”, mida ei saa vahetult jälgida ega mõõta. Tema arvates on psühholoogiateaduse fundamentaalne eesmärk mõista, ennustada ja kontrollida käitumist. Biheivoristliku psühholoogia püüdeks on fikseerida seaduspärasused, mis valitsevad stiimulite (väliskeskkonna) ja subjekti käitumisreaktsioonide vahel ($S \rightarrow R$). Neid kindlaks tehes saab väliste stiimulite järgi mõista, ennustada ja kontrollida nii loomade kui inimeste käitumist. Siit tulenevalt tingivad kuritegelikku käitumist mingid keskkonna spetsiifilised stiimulid ning selle välistamiseks tuleb leida paremaid stiimuleid.

Kõige tuntum XX sajandi biheivorist on Burrhus Frederic Skinner (1904–1990). Enne Skinneri rolli vaatlemist kriminoloogias esitame lühidalt tema üldteooria sõlmpunktid. Selles käsitluses on kolm käitumist kirjeldavat põhikategooriat: **sõltumatu muutuja ehk stiimul**; **sõltuv muutuja ehk käitumuslik reaktsioon ning kinnitus**. Viimane on defineeritud Skinneri poolt tulevase käitumusliku reaktsiooni esinemise tõenäosust suurendava faktorina. Kinnitus võib olla kas positiivne (kui saadakse midagi meeldivat tasuks käitumise eest) või negatiivne (kui õnnestub vältida midagi ebameeldivat).

See skeem meenutab mõneti Benthami käsitlust inimesest kui hedonistist, kelle käitumist saab suunata mõnu või lõbu pakkumise ja piina või valuga ähvardamise kaudu. Erinevalt Benthamist väidab aga Skinner, et kinnitust tuleb eristada karistamisest ja kustutamisest. Nii positiivne kui ka negatiivne kinnitus suurendavad

teatud käitumisviisi taasesinemise tõenäosust. Karistamise korral saab inimene vastusena käitumisele küll talle kahjuliku või piina tekitava reageeringu keskkonnast, kuid see ei ole efektiivne tee käitumisviisi lõplikuks elimineerimiseks. Skinneri järgi surub karistamine ebasoovitavat käitumist maha vaid ajutiselt. Ainuke õige viis mingi käitumisviisi repertuaarist kustutamiseks on olukord, mil sellele ei järgne mingit kinnitavat reaktsiooni (Skinner 1974).

Kuritegelik käitumine omandatakse ja säilib tänu selle pidevale "kinnitusele" keskkonna poolt ehk **operantse konditsioneerimise** kaudu. Skinneri arvates on kasutu uurida individuaalseid hoiakuid või muid isiksuseomadusi, et leida sealt võtit kuritegeliku käitumise mõistmiseks. Kuigi ta ei eitanud lõplikult pärlikkuse rolli inimekäitumise kujunemisel, pidas ta põhiliseks kuritegeliku käitumise *determineerijaks* elukeskkonnast saabuvald stiimuleid ning kõike muud väheoluliseks. Skinneri ja tema järgijate arvates saab kuritegevust kui massinähtust kõrvaldada ja vähendada keskkonna käitumusliku kujundamise kaudu (*behavioral engineering*), mis põhineb inimese teaduslikul (biheivioristlikul) käsitlusel. Viimane seisneb ühiskonna kujundamisel nii, et inimesed õpiksid võimalikult vara oma kogemustest seda, et üldaktsepteeritud reeglite vastu eksides kinnitust ei tule.

Niisugune idee on paraku utoopiline või vähemalt raskesti teostatav, sest tegelikus elus pole kinnitused selged ja üheselt määratletavad. Näiteks varavastased kuriteod oleksid otsekui suunatud eelkõige materiaalse hüvituse saamisele. Samal ajal võib niisuguste kuritegude eest saadav tulu või kinnitus olla ka psühholoogilist või sotsiaalset laadi (staatuse või enesehinnangu tõus kuritegelikus grupis, riski ületamine jms). Seega tekib probleem, kuidas jagada terviklik käitumine konkreetseteks elementaarühikuteks (stiimul-reaktsioon) ning kuidas iga juhtumi puhul määratleda, mis on tegelikuks kinnituseks.

Operantse õppimise printsiipe on seetõttu rohkem kogu ühiskonna parandamisest püütud kasutada kurjategijate käitumise korrigeerimisel. Just Skinneri operantse õppimise teoorial põhinebki suures osas nn **käitumise modifitseerimise** mudel, mis oli laialt kasutusel Ameerika parandusasutustes 1960.–1970. aastatel. Pärast 1980. aastate mõõna võib 1990. aastatel täheldada uut huvi

kasvu kurjategijate käitumuslike teraapiate vastu koos nn psühho-sotsiaalsete interventsioonide populaarsuse kasvuga (Lösel 1993).

Esimene eesmärk käitumise modifitseerimisel on määratleda probleem — käitumise olemus. Mõnikord sõlmitakse patsiendi ja käitumisterapeudi vahel leping, kus on täpselt fikseeritud hüvitused ja karistused. Näiteks nn *token economy* puhul (*token* — žetoon, punkt) koguvad kasvatusalused hea käitumise eest punkte, mida saab vahetada hinnatavate asjade vastu. Kogu kasvandiku elukäik alates asutusse tulekust kuni sealt vabanemiseni pannakse sõltuma kogutud punktide arvust. Teine näide käitumise modifitseerimisest on nn aversiooniteraapia, mille puhul ebasoovitava käitumise puhul kasutatakse patsiendile ebaseeldivaid stiimuleid (hüvituste kaotus, rahatrahv, elektrišokk, keemilised ained jm) (Stolz, Wienckowski, Brown 1978).

Niisuguste meetodite üks eelis on, et nende läbiviimiseks ei vajata nii kõrge erialase kvalifikatsiooniga personali kui näiteks psühhoanalüüsi puhul. Üldiselt aitavad need meetodid ka tagada korda ja distsipliini kinnistes asutustes. Nende tõhusus kurjategijate käitumise muutmisel on aga üsnagi kaheldav, sest ülalpidamise järgi eriasutuses ei saa kuigi täpselt ennustada indiviidi käitumist pärast sealt vabanemist. Tõenäosus, et parandusasutuses korralikult käitunud individ paneb pärast vabanemist toime uusi seaduserikkumisi, jääb ka käitumise modifitseerimise korral suureks (Gendreau, Ross 1987). Teine probleem on seotud inimõigustega, sest niisuguse teadusliku maskeeringuga võidakse asutuses tegelikult kehtestada karm autoritaarne kontroll patsientide iga sammu üle. Kolmandaks on niisugusel kunstlikul keskkonnal vähe ühist "päris" eluga avatud ühiskonnas, kus iga õige teo eest ei saada otsest hüvitust ning paljud pahateod jäävad lihtsalt karistamata.

Kaasaegne psühholoogia aktsepteerib biheivioristlikku lähenemist kuritegelikule käitumisele kui üht võimalust. Ollakse nõus, et stiimul võib esile kutsuda reflektiivse reaktsiooni (klassikaline konditsioneerimine) ja et käitumise tagajärjed mõjutavad tulevase reaktsiooni (operantne konditsioneerimine). Ilmselt ei saa aga kogu inimekäitumise keerukust lahti mõtestada vaid välisest stiimulitest lähtudes. Inimene on kõige muu kõrval aktiivne probleemidelahendaja, kes võtab küll vastu keskkonna signaale, kuid enne käitumist (otsuse tegemist) ka interpreteerib neid. Just

sisemised (internaalsed) faktorid kõrvuti välistega (eksternaalse-tega) mängivad käitumise kujunemisel suurt rolli. Niisugune ongi sotsiaalse õppimise teooria põhiidee, mille järgi kuritege-liku käitumise mõistmiseks tuleb uurida kurjategijate sisemaa- ilma, s.o tajusid, väärtusmaailma ja hoiakuid, mis omandatakse sotsiaalsest keskkonnast internaliseerimise teel.

12. Sotsiaalse õppimise teooriate hulka kuulub Julian Rotte- ri rolliootuste kontseptsioon, milles on püütud näidata, kui olu- line on inimeste käitumise determineerimisel nende ootus selle tagajärgede suhtes. Teisiti öeldes küsitakse endalt enne millegi tegemist: "Mis juhtus minuga varem samasuguses situatsioonis ning mis saab olema nüüd?" Vastavalt Rotteri käsitlusele tuleb inimese käitumise ennustamiseks teada tema ootusi, eelistusi ning eesmärke, mida see inimene soovib saavutada. Tavaliselt kujuneb elukogemuste põhjal välja terviklik ootuste süsteem, nn **generaliseeritud ootused**, mis on stabiilsed ja reguleerivad käitumist kõi- gis sarnastes olukordades. Ootus, hoiak selles suhtes, kas inimese käitumine on kontrollitud seesmiselt (internaalselt) või keskkon- na poolt (eksternaalselt), ongi Rotteril üks põhimõisteid (Rotter 1955).

Niisugune idee, et inimesed satuvad olukordadesse ehk valiku- situatsioonidesse varem välja kujunenud ootustega võimalikest resultaatidest, mida nende käitumine kaasa toob, on oluline ka kuritegevuse lahtimõtestamisel. Rotteri veendumuse järgi riku- vad inimesed kriminaalseadust lootuses tõsta oma staatust, või- mu, enesehinnangut või parandada elutingimusi, materiaalset hea- olu jms. Nad käituvad enda arvates kõige efektiivsemal viisil, sõltuvalt sellest, kuidas on toimunud varasem areng ja enesere- gulatsioon. Tavaliselt kordab ka õigusrikkuja minevikus soovit- tud resultaadi andnud käitumismoodust. Näiteks seeriamõrvar, kes tapab prostituute, arvab, et Jumal on teinud talle ülesandeks likvideerida kõik "langenud naised"; naine, kes vigastab raskelt oma joodikust meest, loodab parandada nii pikka aega kestnud piinarikast olukorda jne. Me ei jõua tõele lähemale, kui nimeta- me vägivaldset kurjategijat lihtsalt hulluks, impulsiivseks või puuduliku enesekontrolliga indiviidiks.

Albert Bandura teorias on võetud vaatluse alla üks sotsiaal- se õppimise vorm — **imiteerimine** (1979). Inimesel on võime

omandada nähtud käitumisviise ka ilma otsese kinnitusega. Bandura nimetas seda "mudelite järgimiseks", kusjuures mudeliks on alati teine isik. Näiteks laps õpib relvast tulistama, imiteerides TV-tegelasi. Peenemad nüansid saadakse teada mängurelvi käsitsedes, siis omandatakse oskus relvast sihtida ja päästikule vajutada. Tulemuseks on, et ka see täiskasvanu, kes pole iialgi relva käes hoidnud, teab, kuidas tulirelvaga inimest tappa. Kuigi tegelik laskmisoskus nõuab eraldi harjutamist, on põhiteadmised sellest omandatud imiteerimise teel. Inimeste käitumuslikus reperiuaaris on olemas palju niisuguseid stereotüüpe ka siis, kui pole olnud neid kinnitavat kogemust. Bandura järgi sõltub eeskujude tähtsusest käitumise õppimise kiirus (relevantne mudel). Niisuguseks mudeliks võivad olla perekonnaliikmed, õpetajad, sõbrad, eakaaslased, samuti sümboolsed eeskujud nagu TV-kangelased, popstaarid, sportlased ja teised. Mida edukam on mudeli käitumine, seda kiiremini see omandatakse ja vastupidi.

Bandura uuringud olid pühendatud eelkõige agressiivse käitumise omandamise tundmaõppimisele. Tema korraldatud eksperimendid kinnitasid imiteerimise tähtsust agressiivse käitumise õppimisel. Näiteks lapsed, kes olid näinud telerist, kuidas täiskasvanu lööb plastmassist nukku ja saab selle eest kiita, ilmutasid hiljem mängus rohkem vägivalda kui need, kes olid näinud rahumeelsemat käitumist. Paljud eksperimendid tõestasid, et nii lapsed kui täiskasvanud, kes on jälginud palju vägivaldastseenet, muutusid oma käitumises vägivaldsemaks (Walters, Grusec 1977).

Seega täiendavad sotsiaalse õppimise teooriad biheivioristliku käsitlust seeläbi, et püüavad teada saada, mis toimub inimese peas enne õigusrikkumist. Niisugune arusaam ei rõhuta füüsilise keskkonna määravat tähtsust, vaid peab olulisemaks sotsiaalse tähendusega keskkonda.

13. Robert Hogani sotsiaal-analüütilise teooria järgi määrab sotsiaalne õppimine koosmõjus inimese loomupärase vajadusega korrastatuse järgi, kas inimese käitumine on hälbiv või konformne (Hogan 1982). Selle käsitluse põhjal on inimene grupis elav ja kultuuri edasi kandev loom, kelle evolutsiooni käigus püsima jäämise on taganud sotsiaalne kord ja organisatsioon. Sotsiaalse korra aluse moodustavad kolm esmast vajadust. **Esiteks** vajadus

teiste inimeste tähelepanu ja heakskiidu järele. **Teiseks** vajab iga inimene kindlat staatust, mis omandatakse gruppi kuuludes, ja **kolmandaks** vajatakse sündmuste ennustatavust ehk korrastatust. Nii kurjategijad kui seaduskuulekad indiviidid otsivad võimalusi nende vajaduste rahuldamiseks, kuid nad on selleks omandanud erinevad sotsiaalsed rollid (Hogan, Jones 1983).

Sotsiaalne roll kui isiksuse põhikomponent on Hogani teoorias määratletud lähtuvalt kahest perspektiivist: **vaatleja, vaataja** (*observer*) ja **tegutseja, näitleja** (*actor*). Vaatleja perspektiivist nähtuna on isiksus eriline kujund, nähtus, mille tegutseja on loonud teistele läbi enda stiliseeritud rolli. Käitumist determineerib olulisemal määral aga tegutseja perspektiiv, kus eristub neli karakteristikut. **Esimene** on enesekujund, minakontseptsioon, s.o see, mida persoon arvab endast ise ning mida ta arvab olevat usutav teiste jaoks. **Teise** komponendi moodustavad enese esitlemise taktikad, mis tegutseja on loonud, et projekteerida nende abil enesekujundit teistele. **Kolmas** struktuur on referentgrupp, mille väärtused on internaliseeritud ning mille liikmete toetus või hukkamõist on inimesele oluline. **Neljäs** struktuur — komponent — on tegutseja oskus täita referentgrupi normatiivseid ettekirjutusi ning anda adekvaatselt edasi teistele oma minakujundit rollimängu kaudu. Hogan nimetab seda viimast **interpersonaalseks kompetentsuseks**.

Isiksuse struktuur kujuneb välja kolme arenguperioodi jooksul. **Esimese** etapi ajal, mis kestab Hogani järgi umbes 5. eluaasta lõpuni, õpib laps alluma vanemate käskudele ja korraldustele ning omandab rollimängu põhieeglid. Kui vanemad on lapse suhtes südamlikud ja andestavad ning kindlustavad talle turvalisuse tunde, ei tekita ka edaspidises elus alluvuse ja lojaalsuse küsimused probleeme. Juhul kui vanemad on lapse vastu külmad, ükskõiksed ja väenulikud, kujuneb lapsest umbusklik, vihapidaja ning väenulik inimene igasuguse autoriteedi ja võimu suhtes. Hogani arvates pannakse kuritegelikule käitumisele alus eelkõige just selle esimese arenguetapi kestel.

Teisel etapil, s.o 6. kuni 18. eluaastani toimub intensiivne suhtlemine eakaaslastega ning selle käigus omandatakse uus rollikompleks. Et eakaaslaste grupid on enamasti kriitilised, kapriissed ja julmad, on oma koha leidmine teiste hulgas paljudele lastele raske. Sel perioodil on eesmärk kohandada enda roll suhe-

tes teistega nii, et tulemuseks oleks maksimaalne heakskiit ja minimaalne kriitika. Selle saavutamiseks proovitakse läbi erinevad stiliseeritud rollid (näiteks kloun, argpüks, paha laps, eluvend), et teha selgeks, mis töötab kõige paremini ning mida aktsepteeriksid teised.

Pärast 18. eluaastat, s.o **kolmandal** etapil, formeeruvad lõplikult tööalased ja karjääriga seotud plaanid. Niisuguste plaanide aluseks on varem kujunenud minapilt ja enese esitlemise strateegiad. Kurjategijad, kelle arengu kaks esimest etappi polnud soodsad, valivad paratamatult eluviisi, mis hälbib normaalsest. Seega omandatakse kurjategija roll vääralt kulgeva sotsialiseerumise protsessi tulemusena ning omandatud roll on tähtis inimese sotsiaalse identiteedi seisukohalt. Väga sageli unustatakse ära see aspekt ning nõutakse kurjategijalt lihtsalt kuritegelikust käitumisest ja "halbade" sõpradest loobumist, mõtlemata sellele, millega seda asendada.

14. Kui psühholoogiaks nimetada teadust inimeste käitumisest ja psüühikast, siis psühholoogiline kriminoloogia on teadus kriminaalsest käitumisest ja kurjategija psüühikast. Siinkohal peab kohe märkima, et psühholoogiline perspektiiv kriminoloogias ei ole siiani mingi selgelt piiritletud paradigma, vaid koosneb suurest hulgast erinevatest kuritegeliku käitumise käsitlustest. Ühine on neil analüüsitasand, s.o indiviid või indiviidi käitumine (isiksus).

Väiksem tähelepanu kuritegevuse muudele aspektidele, näiteks ühiskondlikele või ajaloolistele, ei tähenda, nagu eitaks psühholoogiline kriminoloogia nende tähtsust. Pigem on siin tegemist traditsioonilise tööjaotusega eri distsipliinide vahel. Niisamuti, nagu kriminaalsotsioloogia jätab täpsemalt vaatlemata kuritegevuse psühholoogilised aspektid, leiab psühholoogiline perspektiiv võimaluse oma lähenemisnurka esile tõsta. Näiteks võib öelda, et keskkonnatingimused (sotsiaalsed, situatiivsed, ökoloogilised jne) saavad individuaalset käitumist determineerida ikkagi üksnes konkreetse indiviidi psüühika kaudu, tema psüühilisi protsesse mõjustades. Pealegi on raske uskuda, et spetsiifilised, kuritegevust soodustavad keskkonnatingimused ei kujunda mingeid erilisi, kuritegude toimepanemist soodustavaid individuaalseid omadusi.

Vaadeldes psühholoogilise kriminoloogia arengut, saab selles esile tuua mõningaid olulisi tendentse. Käesoleva sajandi alguspoolel domineeris püüd uurida kurjategija isiksuse stabiilseid, muutumatuid, enamasti sünnipäraseid omadusi ja seletada kuritegelikku käitumist "jäikdeterministlikult" nende kaudu. Niisugune lähenemine ei olnud eriti edukas ning kaasajal võib täheldada suuremat tähelepanu keskendumist kognitiivsetele protsessidele ja sotsiaalsele õppimisele, s.o kuritegeliku käitumise "pehmemale determineeritusele". Siinjuures tuleks välja tuua ka see, et ei püüta uurida enam kuritegelikku käitumist üldiselt, vaid tuntakse suuremat huvi kuritegevuse eri vormide vastu. Püütakse teha kindlaks, mille poolest erinevad üksteisest näiteks alaealised ja täisealised kurjategijad, millised omadused domineerivad juhu- ja korduvkurjategijal, vägivallatsete jät (Cornish, Clarke 1989).

Selline n-ö jäga determinismi asendumine pehme determinis- miga avaldub ka järjest väiksema rolli omistamises kurjategija isiksuse patoloogiseeritusele. Erinevalt sajandi algusest, kui kõik või peaaegu kõik kurjategijad arvati olevat haiged, domineerib nüüd arusaam, et kurjategijatel ei esine patoloogilisi omadusi sagedamini kui seaduskuulekatel inimestel. Seega võib praegu öelda, et kuritegelik käitumine kujuneb samade (üldkehtivate) psühholoogia seaduspärasuste järgi. On kasutu seada eesmärgiks luua erilist kurjategija isiksuse või kuritegeliku käitumise psühholoogiat, nagu kunagi arvati. Põhimõtteliselt peaks olema võimalik kõiki psühholoogia kontseptsioone, kus käsitletakse käitumist, rakendada kriminaalsele käitumisele kui ühele erijuhule. Seda ongi teinud paljud nimekad psühholoogid (Skinner, Eysenck, Bandura jt), keda seetõttu saab ka kriminoloogideks pidada. Samas esindavad paljud väga nimekad kriminoloogid tänapäeval just isikukeskset ja mitte ühiskonnakeskset kriminoloogiat (prof. David Farrington Cambridge'i Ülikoolist, prof. James Q. Wilson Harvardi Ülikoolist, prof. Friedrich Lösel Erlangeni Ülikoolist jt).

Kõige olulisem psühholoogilise kriminoloogia jaoks pole aga mõistagi järjest uute teooriate ja lähenemiste väljamõtlemine, vaid püüd leida tee kuritegeliku käitumise vältimiseks ja korrigeerimiseks individuaalsel tasandil. Kurjategijate kohtlemine teaduslikul alusel saab põhineda vaid psühholoogial ja see nn terapeutiline suund elab praegu läbi oma järjekordset taassündi.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et sotsioloogiline kriminoloogia ja psühholoogiline kriminoloogia pole mitte kaks konkureerivat paradigmat, vaid pigem ühe positivistliku paradigma kaks teineteist täiendavat haru. Poleks sugugi üllatav, kui need kaks siiani suhteliselt iseseisvat kriminoloogia paradigmat mõne aja pärast kokku kasvavad ja teineteist varasemast rohkem respektierima hakavad.

Kirjandus

- A i c h h o r n , August 1979. Wayward Youth. — *Classics of Criminology*. Ed. J. E. Jacoby. Oak Park (IL): Moore, pp. 120–124
- B a n d u r a , Albert 1979. *Sozial-kognitive Lerntheorie*. Stuttgart: Klett-Cotta
- B a r t o l , Curt R., Anne M. B a r t o l 1986. *Criminal Behavior: A Psychosocial Approach*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall
- B a r t o l , Curt R., H. A. H o l a n c h o c k 1979. A test of Eysenck's theory of criminality on an American prisoner population. — *Criminal Justice and Behavior*, 6, pp. 245–249
- C l e c k l e y , Hervey 1976. *The Mask of Sanity*. 5th ed. St. Louis: Mosby
- C o r n i s h , Derek B., Ronald V. C l a r k e 1989. Crime specialisation, crime displacement and rational choice theory. — *Criminal Behavior and the Justice System: Psychological perspectives*. Eds. H. Wegener, F. Lösel, J. Haisch. New York: Springer, pp. 81–102
- D u r k h e i m , Émile 1951 [1897]. *Suicide*. Glencoe (Ill.): Free Press
- E y s e n c k , Hans J. 1967. *The Biological Basis of Personality*. Springfield (IL): Charles C Thomas
- E y s e n c k , Hans J. 1977. *Crime and Personality*. 2nd ed. London: Routledge & Kegan Paul
- E y s e n c k , Hans J. 1980. *Kriminalität und Persönlichkeit*. Frankfurt a. M.: Ullstein
- E y s e n c k , Hans J. 1984. Crime and personality. — *Psychology and Law*. Eds. D. J. Miller, D. E. Blackman, A. J. Chapman. Chichester (England): Wiley
- E y s e n c k , Hans J., Gisli H. G u d j o n s s o n 1989. *The Causes and Cures of Criminality*. New York: Plenum Press
- F e r r e r o , G. 1972. *Criminal Man, According to the Classification of Cesare Lombroso*. Montclair (NJ): Patterson Smith
- F r e u d , Sigmund 1949. *The Ego and the Id*. Translated by Joan Riviere. London: Hogart

- Freud, Sigmund 1961. *Civilization and Its Discontents*. Edited and translated by James Strachey. New York: Norton
- Gannuškín 1964 = Ганнушкин, Петр Б. *Избранные труды*. Москва: Медицина
- Gendreau, P., R. R. Ross 1987. Revivication of rehabilitation: Evidence from the 1980s. — *Justice Quarterly*, 4, pp. 349–407
- Ginter, Jaan 1991. *Klassikalised sotsioloogilised teooriad kriminoloogias*. Õppevahend õigusteaduskonna üliõpilastele. Tartu
- Goddard, Henry H. 1912. *The Kallikak Family: A Study in the Heredity of Feeble-Mindedness*. New York: Macmillan
- Goddard, Henry H. 1914. *Feeble-Mindedness: Its Causes and Consequences*. New York: Macmillan
- Göppinger, Hans 1980. *Kriminologie*. 4. Auflage. München: Beck
- Hare, Robert D. 1986. Criminal psychopaths. — *Police Selection and Training: The Role of Psychology*. Ed. John C. Yuille. NATO ASI Series — No. 30. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, pp. 187–207
- Healy, William, Augusta F. Bronner 1936. *New Lights on Delinquency and Its Treatment*. New Haven: Yale University Press
- Hewitt, Lester E., Richard L. Jenkins 1947. *Fundamental Patterns of Maladjustment*. Springfield (Ill.): University of Illinois
- Hirschi, Travis, Michael J. Hindelang 1977. Intelligence and delinquency: A revisionist view. — *American Sociological Review*, 42, pp. 571–587
- Hogan, Robert 1982. A socioanalytic theory of personality. — *Nebraska Symposium of Motivation*. Eds. M. Page, R. Dienstbier. Lincoln (NE): University of Nebraska Press
- Hogan, Robert, W. H. Jones 1983. A role-theoretical model of criminal conduct. — *Personality theory, moral development, and criminal behavior*. Eds. W. S. Laufer, J. M. Day. Lexington (MA): Lexington Books
- Kraepelin, Emil 1913. *Clinical Psychiatry: A Textbook for Physicians*. New York: Macmillan
- Kriminaalõigus*. Üldosa. 1939. Autoriseeritud konspekt. Prof. H. Kadari 1938/39. a. loengute järgi koostanud N. Lõhmus ja E. Tarkpea. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus
- Laine, Matti 1997. *Sissejuhatus kriminoloogiasse ja hälbiva käitumise sotsioloogiasse*. Eesti Riigikaitse Akadeemia
- Leonhard 1981 = Леонгард, Карл. *Акцентуированные личности*. Киев: Виша школа

Psühholoogilise kriminoloogia arengujooni

- Litško 1983 = Личко, Андрей Е. *Психопатии и акцентуации характера у подростков*. Изд. 2-е. Ленинград: Медицина
- Lombroso, Cesare 1918. *Crime, Its Causes and Remedies*. Boston: Little, Brown
- Luiğa, Juhan 1995. *Mäss ja meelegaigus*. Koost. H. Runnel. Tartu: Ilmamaa
- Lösel, Friedrich 1993. *Evaluating Psychosocial Interventions in Prison and Other Penal Context*. Conference presentation. Twentieth Criminological Research Conference, Strasbourg, 22–25 November
- Murchison, Carl 1926. *Criminal Intelligence*. Worcester (Mass.): Clark University
- Passingham, R. E. 1972. Crime and personality: A review of Eysenck's theory. — *Biological Bases of Individual Behavior*. Eds. V. D. Nebylitsyn, J. A. Gray. New York: Academic Press
- Pennington, L. A. 1966. Psychopathic and criminal behavior. — *An Introduction to Clinical Psychology*. Eds. L. A. Pennington, I. A. Berg. New York: Ronald Press
- Radzinowicz, Leon 1948. *A History of English Criminal Law and Its Administration from 1750*. London: Stevens
- Rotter, Julian B. 1955. The role of the psychological situation in determining the direction of human behavior. — *Nebraska Symposium of Motivation*. Ed. M. R. Jones. Lincoln: University of Nebraska Press, pp. 245–268
- Saar, Jüri 1983. Aktsentueeritud iseloom ja noorukite käitumishäired. — *Nõukogude Kool*, nr 5–6, lk 34–38, 18–22
- Saarma, Jüri 1980. *Kliiniline psühhiaatria*. Tallinn: Valgus
- Schneider, Hans Joachim 1987. *Kriminologie*. Berlin: de Gruyter
- Shoemaker, Donald J. 1990. *Theories of Delinquency: An Examination of Explanations of Delinquent Behavior*. 2nd ed. New York: Oxford University Press
- Skinner, Burrhus F. 1974. *About Behaviorism*. New York: Knopf
- Sootak, Jaan 1994. *Veretasust kriminaalteraapiani. Peatükke kriminaalõiguse ajaloost*. Tartu
- Stolz, S. B., L. A. Wienckowski, B. S. Brown 1978. Behavior modification. — *Justice and Corrections*. Eds. N. Johnston, L. D. Savitz. New York: John Wiley, pp. 701–716
- Sutherland, Edwin H., Donald R. Cressey 1966. *Principles of Criminology*. 7th ed. Philadelphia: Lippincott
- Sylvester, Sawyer 1972. *The Heritage of Modern Criminology*. Cambridge (Mass.): Schenkman
- Zeleny, L. D. 1933. Feeble-mindedness and criminal conduct. — *American Journal of Sociology*, 38, pp. 564–576

- Taylor, Ian, Paul Walton, Jock Young 1973. *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*. London: Routledge & Kegan Paul
- Toim, Kalju 1974. *Isiksuse psüühilised omadused*. Õppematerjal psüüholoogiaosakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Tomán, Walter 1983. Der psychoanalytische Ansatz zur Delinquentserklärung und Therapie. — *Kriminalpsychologie — Grundlagen und Anwendungsgebiete*. Hrsg. F. Lösel. Weinheim: Beltz, S. 41–51
- Tulchin, Simon H. 1939. *Intelligence and Crime: A Study of Penitentiary and Reformatory Offenders*. Chicago: University of Chicago Press
- Vito, Gennaro F., Ronald M. Holmes 1994. *Criminology: Theory, Research and Policy*. Belmont (Cal.): Wadsworth Publishing Company
- Vold, George B. Thomas J. Bernard 1986. *Theoretical Criminology*. 3rd ed. New York: Oxford University Press
- Walters, G. C., J. E. Grusec 1977. *Punishment*. San Francisco: W. H. Freeman
- Watson, John B. 1913. Psychology as the Behaviorist Views It. — *Psychological Review*, 20, pp. 158–177
- Wilson, James Q., Richard J. Herrnstein 1985. *Crime and Human Nature: The Definitive Study of the Causes of Crime*. New York: Simon & Schuster
- Wolfgang, Marwin E. 1960. Cesare Lombroso. — *Pioneers in Criminology*. Ed. H. Mannheim. London: Stevens

JÜRI SAAR (sünd. 1956) on lõpetanud 1980. a TRÜ psüüholoogiaosakonna. Psüüholoogiakandidaat õiguspsüüholoogia alal 1989. a Moskvas NSVL Siseministeeriumi Akadeemias. Eesti Riigikaitse Akadeemia psüüholoogiaprofessor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Surmanuhtlus kui karistus” (1996, nr 9, lk 1840–1851) ja “Tsiivilisatsioonide kokkupõrke retseptioonist Eestis” (1998, nr 7, lk 1512–1518).

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST VI

29.

Isiklikult
Täiesti salajane
Eks. nr. 1.

NSVL SM Leningradi ringkonna piirivalvevägede ülem

Esimene osakond

25. veebruaril 1949. a.

Nr. 10/0071

Leningrad

EESTI NSV SISEMINISTRILE KINDRALMAJOR SM. RESEVILE.
TALLINN

Eelseisev operatsioon nõukogudevastase elemendi kõrvaldamiseks Eestis kutsub ilmselt esile operatiivse olukorra keerulisemaks muutumise piiril.

Üksikud kulakud, bandiidid, illegaalid ja muud nõukogudevastased elemendid püüavad tungida Soome lahe rannikule eesmärgiga põgeneda illegaalselt Soome ja Rootsi varem ettevalmistatud ujuvvahendeil või hõivates relvade abil ujuvvahendeid olemasolevate sadamasildade juurest.

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algas 3. numbris.

Teatud osa sellest nõukogudevastasest elemendist, kes hoiab kinnivõtmise eest kõrvale, tungib piirivööndisse ning püüab sinna ajutiselt oma sugulaste juurde elama jääda, selleks et valmistada ette välismaale põgenemist.

NSVL siseministri asetäitja kindralpolkovnik sm. Serov käskis mitte lubada ühtegi kõrvaldamisele kuuluva nõukogudevastase elemendi põgenemist välismaale.

Ma võtan tarvitusele vajalikud abinõud piiri tugevdatud valvamiseks ja piirirežiimi kõrgendatud kontrollimiseks kogu operatsiooni vältel. Piirivalvesalkade ülematele on vastavad korraldused antud.

Koos sellega, juhindudes kindralpolkovnik sm. Serovi korraldustest ja arvestades eelseisva situatsiooni tingimusi, palun anda piiriäärsete maakondade SM osakondade ülematele käsk:

— maksimaalselt tugevdada piiri- ja passirežiimi, sissekirjutamist ning dokumentide kontrollimist piirivööndis ja piirile lähimas tagalas, tehes seejuures koostööd vastavate piirivalvesalkade ning komandantuuridega;

— tugevdada igakülgselt kontrolli isikute üle, kes on saanud loa tulla piirivööndisse;

— tugevdada kõigi piirirežiimi rikkujate filtreerimist ja kontrollimist, nihästi nende puhul, kes on vahetult miilitsaorganite poolt kinni peetud, kui ka nende puhul, keda nad on piirivalvesalkadele ja komandantuuridele üle andnud;

— osutada piirivalvesalkadele ja komandantuuridele igakülgselt abi piirivööndi elanike illegaalsete ujuvvahendite avastamisel ja konfiskeerimisel ning organiseerida iseseisvalt nende ujuvvahendite aktiivseid otsinguid.

Piiriäärsete maakondade SM osakondade töö tugevdamiseks ja koostöö tagamiseks piirivalvesalkade ning komandantuuridega kogu operatsiooni vältel palun komandeerida neisse osakondadesse ministereiumi ja miilitsavalitsuse vastutavad töötajad.

Teie aktsioonidest palun informeerida.

Kindralleitnant (allkiri) /Stepanov/

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 161–161p.

Täiesti salajane

ENSV SISEMINISTRILE KINDRALMAJOR SM. RESEVILE
ARUANNE

Kanname ette, et seoses erilise tähtsusega operatsiooni teostamisega SM ja RJM organite poolt ning Teie käsu täitmiseks on ENSV SM Viirumaa osakond teostanud järgmise töö:

1. ORGANISATSIOONILINE TEGEVUS

Operatsiooni teostamiseks suunati RJM maakondliku osakonna käsutusse kolm gruppi: 30-liikmeline operatiivgrupp, 30-liikmeline konvoigrupp ja seitse tõlki. SM maakondliku osakonna juures moodustati 10-liikmeline reservoperatiivgrupp, mida samuti täielikult kasutati ülesannete täitmiseks.

Operatsiooni varustamiseks autotranspordiga mobiliseeriti maakondliku osakonna ettekirjutustega linna asutuste ja ettevõtete autotransport. Plaani kohaselt tuli mobiliseerida 84 autot, mobiliseeriti aga 97 autot.

Autotranspordi mobiliseerimine ja autojuhtide kinnistamine autode juurde viidi tervikuna läbi hästi. Siiski püüdsid mõned asutuste ja ettevõtete juhid vaatamata saadud erikorraldusele nurjata autode ja autojuhtide esitamist õigeaegselt kogunemispunkti. Sääraste juhtide hulka kuuluvad sõjaväekaubastu Rakvere osakonna ülem, maakonna hobustega varustamise (конофикации) valitsuse ülem*, tööstuskombinaadi juhataja, ETKVLi varumisbaasi juhataja.

Palmse valla põllumajandusliku kooperatiivi, Kavastu rahvamaja ja Viikula tarbijate kooperatiivi juhid ei saanud üldse autosid.

Samasugune töö tehti ära ka põlevkivibasseinis, kus mobiliseeriti 257 autot koos juhtidega.

Suurem osa autosid esitati kogunemispunkti hilinemiseta.

Erandiks olid kombinaadi Eesti Põlevkivi Ahtme asula 10. kaevanduse ja Viivikonna kaevanduse autod, mis esitati 6-tunnise hilinemisega juhtkonna (kaevanduse juhatajate) süü tõttu.

Kogu autode ja autojuhtide mobiliseerimise alase töö kooskõlastas operatiivselt RJM esindaja alampolkovnik sm. Golets.

*Võimalik trükiviga: кинофикации?

K.a. 23. märtsil kell 20.30 saabus alampolkovnik sm. Kravtsovi grupp, millest kanti ette Teie asetäitjale alampolkovnik sm. Smirnovile. Grupp majutati täielikult laiali kell 24.00. Kell 24.00 saadeti Tallinna kolm autot, mis tõid grupi Rakverre.

24. märtsil korraldasime töö kooskõlastamise RJM organitega (pealelaadimisplatsi ülema major Tsvetkoviga). Valisime koos välja laadimisplatsi 5 km kaugusel Rakvere jaamast, koostasime ešeloni valvamise, juurdesõiduteede ja telefoniside paigutamisevõimaluse plaani. See töö toimus koos RJM raudteeosakonna esindaja alampolkovnik sm. Revnoviga.

Teades ešelonide nr. 97301 ja 97302 saabumisaega ja nende skeeme võtsime vastu otsuse laadida esmajärjekorras ešeloni nr. 97302 19 vagunit.

Side puudumine ešeloni nr. 97302 ülema alampolkovnik Zelenkoviga ja kontingendi pealelaadimiseks 19 vaguni eraldamine meie platsile major Smirnovi poolt sundis meid organiseerima laaditavate vagunite väliseks valvamiseks 5-liikmelise grupi maakondliku osakonna töötajast.

25. märtsil kell 4.35 saabusid Jõhvi ešeloni vagunid ja 5.32 Rakvere ešelon.

Pärast vagunite saabumist organiseerisime nende valve, seadsime sisse telefoni otseside SM ja RJM osakondadega ning raudteejaamaga ning samuti raadioside.

Smirnov saabus Rakverre koos nelja sõduriga kell 16.00.

2. KONTINGENDI PEALELAADIMINE

Vagunitesse laadimist alustati kell 8.30 ja lõpetati 26. märtsil kell 18.00.

Kokku laaditi 19 vagunisse 452 inimest, neist mehi 92, naisi 240, lapsi 120, perekondi 188.

Teie korraldust töö kvaliteedi kohta täites organiseerisime laadimise ajaks vagunite ja laadimisplatsi välise elektrivalgustuse ja kontingendi varustamise joogivee ning küttega.

Joogivett anti vabatahtliku tuletõrjeühingu tsisternist, kütet algul raudtee administratsiooni kaudu, ent hiljem saavutasime kütte andmise partei maakonnakomitee sekretäri sm. Bolšagini kaudu.

Kontingendi nimekirjade koostamise täpsuse jaoks määrati vaguneisse 7 tõlki SM maakondliku osakonna töötajate hulgast.

Rongi üleandmise jaoks saadeti viimane k.a. 26. märtsil kell 18.00 valve all koos RJM esindaja ja major Smirnoviga Jõhvi jaama. Vastuvõtu, jaama suundumise ja üleandmise ajal vahejuhtumeid polnud.

Kell 19.30 alustati ešelon nr. 97301 vagunite laadimist.

49 vaguni (98 telge) laadimine lõpetati 27. märtsil kell 23.00. Laadimine toimus samal laadimisplatsil. Operatiivstaap asus kogu aja raudteevagunis.

Nagu eelmiselegi, nii tagati ka selle ešeloni kontingendile vesi ja küte. Valvas vanemleitnant Jerjomini konvoiüksuse toimikond.

Avariide ärahoidmiseks ešeloniga olime sunnitud külgehaagitud vedurit auru all hoidma, sest 68 vagunist koosnev rong ei saanud püsida kallakul üksnes vagunipidurite abil. Et vedur saaks vett ja kütet juurde hamkida, selleks kutsusime Kunda jaamast välja lisaveduri, mis haagiti külge põhiveduri äraoleku ajaks.

Kontingent võeti vastu RJM töötajatelt major Tsvetkovilt, major Ivanovilt jt., kasutades seejuures tõlke (SM maakondliku osakonna töötajaid).

Kokku laaditi 45 vagunisse 351 perekonda, neist 207 meest, 453 naist ja 286 last. Pealelaaditute üldarv oli 946 inimest.

Kontingendi saabumine laadimisplatsile toimus väga aeglaselt. Peale selle oli vaja lahti hoida kaubarongide läbilaskmiseks Rakvere—Kunda harutee, kus meie ešelon asus 25. märtsist alates.

Kõigi nende asjaolude tõttu ja juhindudes instruksioonist ning Teie korraldusest võtsime tarvitusele abinõud täislaaditud vagunite ärasaatomiseks.

Saabuva kontingendi vastuvõtmiseks jätsime üheksa reisivagunit ning ühe kaheteljelise vaguni.

Rakvere jaamast saadeti ešelon välja 27. märtsil kell 23.30.

Kontingendi vastuvõtmise ajal külastasid laadimisplatsi maakonnakomitee sekretär sm. Bolšagin ja ENSV RJM esindajad. Pretensioone SM töötajate töö suhtes nende poolt polnud. Sm. Bolšagin avaldas oma rahulolekut SM töötajate aadressil laadimisplatside valve, kontingendi vastuvõtu ja selle joogivee ning küttega varustamise õige organiseerimise osas.

Ešeloni nr. 97301 vastuvõtmise ja ärasaatmise ajal vahejuhtumeid polnud.

Töö jätkamiseks kontingendi laadimise osas ülejäänud vaguneisse ning selleks, et vabastada meie poolt varem hõivatud raudteeharu, paigutati

vagunid ümber Ubja jaama pöörangu taha, mis asub 8 km põhja pool Rakvere jaamast. Seal organiseerisimegi uue laadimisplatsi.

Mahajäänud vagunite ja laadimisplatsi valve organiseerisid polkovnik Ivlevi allüksuse sõdurid.

29. märtsil kell 4.55 saadeti ära 3 reisivagunit 43 perekonnaga, neist mehi 26, naisi 56, lapsi 49, kokku 131 inimest. Kontingendi üleandmine toimus Rakvere jaamas.

Mainitud vagunite valve organiseeriti SM maakondliku osakonna töötajaist kuni alampolkovnik sm. Kezini ešeloni saabumiseni, kellele kontingent üle anti.

29. märtsil kell 14.53 anti kaks reisivagunit üle ešeloni ülemale major sm. Drevlevile koosseisus: 47 perekonda, 18 meest, 50 naist, 37 last, kokku 105 inimest.

Sel viisil võtsime vastu ja andsime üle kogu operatsiooni jooksul Rakvere jaamas:

Ešeloni ülema (kellele anti üle) nimi ja auaste	Kella-aeg	Vaguneid (kokku)	Perekondi	Mehi	Naisi	Lapsi	Kokku
Alampolkovnik Zelenkov	25. III 18.00	20	188	92	240	120	452
Alampolkovnik Kravtsov	27. III 23.30	49	351	207	453	286	946
Alampolkovnik Kezin	29. III 4.55	6 (3 reisi- vag.)	43	26	56	49	131
Major Drevlev	29. III 14.53	4 (2 reisi- vag.)	47	18	50	37	105

KOKKU	79	629	343	799	492	1634
Peale selle Jõhvi jaamast		296	161	390	274	825

Rakvere jaamaülemale anti üle 4 reisivagunit ja üks kaheteljeline vagun (tühjad) 30. märtsil.

Kontingendi poolt ešeloni Rakvere jaamast lahkumise ajal väljavisatud kirjad on kokku kogutud ja üle antud RJM töötajale.

SÜNDMUSED

Operatsiooni teostamise ajal Viru maakonna territooriumil toimusid järgmised sündmused:

1. 25. märtsil kell 7.30, kui operatsiooni teostas vanemleitnant Markini (RJM töötaja) grupp, tapeti Mäetaguse valla talus RJM vägede jefreitor Kondratjevi ettevaatamatu lasuga vintpüssist operatsioonis osalev kohaliku parteiorganisatsiooni esindaja Vladimir Grigori p. Burjan, sünd. 1917. a., ÜK(b)P liikmekandidaat, töötas 4. ehituse mehhaniseerimise valitsuses mehaanikatöökoja juhatajana. Juurdlust teostab RJM maakondlik osakond.

2. 25. märtsil kell 7.00 tapeti Illuka valla Imatu külas operatsiooni teostamise ajal RJM töötajate grupi poolt bandiit hüüdnimega "Rjabina". Talu läbiotsimise ajal heintesse peitunud "Rjabina" sooritas heinakuhjale lähenevate sõdurite suunas revolvrüst kaks lasku, ent laskis mööda. Tulistamisele vastuseks andis sõdur Gogunov valangu automaadist ja tappis bandiidi.

3. 27. märtsil kella 2 ja 3 vahel öösel sõitis bandiitide lahtivõetud raudteerööbaste tõttu (4 lüli) rööbastelt maha Tallinnast Leningradi mineva kiirrongi vedur ja kolm vagunit.

Õnnetuse hoidis ära vedurijuht, kes õigel ajal märkas lahtivõetud rööpaid.

Sündmuskohale saadeti SM ja RJM raudtee operatiivgrupp, kellel õnnetust teha kindlaks kurjategijate jäljed ning viis neist kinni pidada. Jälitamine ja asja uurimine jätkub. Ohvraid avarii ajal polnud.

(Teate avariist saime RJM raudteevalveosakonna töötajalt alampolkovnik sm. Revnovilt.)

4. 28. märtsil kell 12.30 toimus tulekahju Undla valla Neeruti külas asuvas Toiduainete Tööstuse Ministeeriumi artellile "Koondis" kuuluvas veskis. Tulekahjus põles veskihoone täielikult maha.

Veski töötas vesiratta ja paralleelselt sisepõlemismootori jõul.

Eeluurimismaterjalide põhjal võib oletada, et mõni minut enne tulekahju süütas motorist Valter Jakobi p. Uusküla mootori soojendamiseks leeklambi ning läks ise kõrvalruumi, jättes lambi järelevalveta, ning see lõhkes. Tuli haaras kiiresti kogu masinaruumi, lõigates ära väljapääsu kõrvalruumist, kus töötas kolm inimest. Viimased olid sunnitud ruumist lahkuma akna kaudu.

Teri ja jahu ei olnud. Juurdlust teostab SM maakondlik osakond.

Operatsiooniga seoses kulutas SM maakondlik osakond üle plaani ja limiidi:

- a) 170 liitrit bensiini,
- b) telefonikõnedeks 130 rubla,
- c) komandeerimiskuludeks 963 rubla ja 80 kopikat.

Laadimispunkti komandant major (allkiri) /Zavjalov/

ENSV SM Virumaa osakonna ülem major (allkiri) /Pääro/

30. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 171–175.

(Järgneb)

ARVUSTUS

ÜHE SOOME PATRIOODI ELU JA SURM

Seppo Zetterberg. Viis lasku senatis. Eugen Schaumani elu. Soome keelest tõlkinud Erkki Bahovski. Tallinn: Kupar, 1998. 319 lk.

Uurimuses *Viis lasku senatis* jutustab soome ajaloolane Seppo Zetterberg sellest, kuidas 16. juunil 1904 29-aastane senatiametnik Eugen Waldemar Schauman tappis Soome kindralkuberneri Bobrikovi ja seejärel iseenda. Raamatus antakse põhjalik ülevaade nii selle noore Soome patrioodi eluteest kui ka sajandivahetusel Soomet tabanud tsarismi venestamis- ja survepoliitikast.

Ajaloo professor S. Zetterberg on kindlasti paljudele *Akadeemia* lugejatele kas isiklikult või nimepidi tuttav.

Tegemist on veendunud estofiiliga, kes ka oma teadustöös on pühendanud palju tähelepanu Eesti teemadele. Meenutagem vaid kahte põhjalikku uurimust. 1977. aastal ilmunud doktoritöö *Suomi ja Viro 1917–1919* jääb teedrajavaks teoseks Soome ja Eesti poliitiliste suhete uurimisel, 1997. aastal publitseeritud raamat *Jüri Vilmsin kuolema* käsitleb detailselt kõike seda, mis seni on teada Eesti Ajutise Valitsuse kohtuministri ja peaministri asetäitja Jüri Vilmsi hukkamisest 1918. aasta kevadel. Soome Instituudi juhatajana Tallinnas 1990. aastatel aitas S. Zetterberg oluliselt kaasa ülelahenaabrite kultuurisuhete arendamisele. Ja veel — erinevalt mõnestki teisest soome kultuuritegelasest ütles ta ka “soometumise” tingimustes möödunud halbadel aegadel avalikult välja, mida ta eestlasi tabanud venestamispoliitikast arvas.

Nagu S. Zetterbergi uurimustele omane, on seegi kord olnud autori töö allikmaterjali kogumisel kiiduväärselt põhjalik. Õnnelikul kombel on säilinud palju E. Schaumani ning tema perekonnaliikmete ja sõprade kirju, märkmeid ja memuaarset ainet, mis võimaldab jälgida raamatu peategelase tõekspidamiste ja mõtte- ning tundemaailma arengut. Just seetõttu suudabki autor vastata niihästi küsimusele, **kuidas** atentaat toimus, kui ka veenvalt selgitada, **miks** see korraldati.

Raamatu avalehekülgedel tutvustab autor oma jutustuse kangelast. E. Schauman nagu paljud teisedki Soome sõjaväes, poliitikas, majandus- või kultuurielus silma paistnud isikud oli pärit rootsi aadlisuguvõsast.

Tema kaugem esivanem Henrik Johan Schauman sai aadlikuks 17. sajandi lõpul ja teenis lõpuks ratsaväe ooberstleitnandina Turus. Tema järglased olid mitme põlve vältel ohvitserid. Ka Eugeni isa Waldemar pandi 11-aastasena kadetkooli. Hilisem kroonuteenistus viis ta Poolasse, siis Soome ja seejärel Harkovisse. Seal sündiski 10. mail 1975. aastal pere teise lapsena Eugen Waldemar. Hiljem kolis pere taas Poolasse ning alles 1890. aastate teisel poolel õnnestus Waldemar Schaumanil tulla taas Soome. Ta nimetati kindralleitnandina senati liikmeks ja sõjakollegiumi esimeheks, s.o sisuliselt sõjainistriks.

S. Zetterberg kirjeldab usutavalt, kuidas Eugenist sai Soome patrioot. Sünnipäralt oli ta rootslane, kodune keel mõistagi rootsi keel, kuid Poolas ja Ukrainas elades omandas pere teatava slaavi-orientatsiooni. Autori iseloomustuse kohaselt pidasid Eugeni õed-vennad end kõige rohkem poolakateks, kuna teda ennast võib pidada vene poolakaks (lk 57–58).

Niisiis oli noorel Eugenil tegemist tõsise identiteediprobleemiga. Tema isa püüdis küll soome keelt õppida, kuid tulemused olid negedad. Samas aga sisendas ema enne varajast surma 1883. aastal noorele Eugenile oma jutustuste ja paari patriootilise raamatu ettelugemisega ideaalpildi Soomest ja selle ajaloost. Koolipoisi- ja üliõpilasaastatel Helsingis süvenes armastus Soome vastu, mis aga ei takistanud Eugenil olla Venemaa isevalitseja truu alam.

Iseloomu poolest oli Eugen väga isepäine ja äge, teatud mõttes nn ühe idee inimene. Pealegi oli ta vahelduva meelelaadiga, tal esines tugevaid raevuhooge. Üha halvenev kuulmine takistas ühiskondlikku suhtlemist.

Urimumise keskses osas analüüsib S. Zetterberg, kuidas Vene võimude survepoliitika mõjutas noore E. Schaumani tõekspidamisi ning kuidas küpses otsus tappa Soome kindralkuberner.

Aastail 1808–1809 peetud Vene-Rootsi sõja käigus teatavasti liideti Soome ala Venemaaga, kuid vabameelne keiser Aleksander I andis Soomele laialdase autonoomia. Soome staatust võib iseloomustada sõnadega “riik riigis”, s.o Soome suurvürstiriik Venemaa impeeriumi koosseisus. Suurvürstiks oli tsaar, keda Soomes esindas kindralkuberner. Et tsaarivalitsuse poliitika Soome suhtes oli pikka aega hoopis leebem kui Venemaa teistes piirkondades, siis 19. sajandil levis soomlaste seas lausa imperaatorikultus.

1860. aastatel poolakaid, seejärel leedulasi ning 1880. aastatel eestlasi ja lätlasi tabanud venestamislaine soomlasi esialgu sügavamalt ei puudutanud. Kui Nikolai II 1894. aastal troonile asus, avaldasid soomlased talle truualamlikke tundeid. Peagi selgus, et uus tsaar, pidades silmas tookordsete rahvusvaheliste suhete arengut, asus Soome suhtes teostama karmi poliitikat. Tsaarivalitsuse esimesteks eesmärkideks olid

sõjaväe unifikseerimine ja kindralkuberneri võimupiiride laiendamine. Sellise poliitika fanaatiliseks elluviijaks oli 28. augustil 1898 ametisse nimetatud kindralkuberner Nikolai Ivanovits Bobrikov.

S. Zetterberg iseloomustab Bobrikovi tegevusprogrammi järgmiselt: Soome ja Vene sõjaväe ühendamine, riigisekretariaadi kaotamine, ettevalmistus ühendamiseks üldriikliku seadusandlusega, vene keele kasutuselevõtt senatis, valitsuses ja õppeasutustes, võimaluste avamine venelastele teenimapääsuks Soome asutustes, kontroll ülikooli üle, õpikute läbivaatamine, Soome tolli ja raha ära kaotamine ning ametliku vene ajalehe asutamine (lk 155–156).

Juba esialgsel Soome oludega tutvumisel kurtis Bobrikov, et Soome ajakirjandus on intrigeeriv ja ebaaus ning et kindralkuberner ei saa senati istungeid juhatada, sest senaatorid ei kasuta vene keelt. Ka tema enda kantseleis töötasid soomlased, ja pärast ringisõitu maal kurtis ta hämmastunult: “Üheski ametis tervel maal pole ma kohanud venelasi. Kõik viitas sellele, et Soomel pole midagi ühist tsaaririigiga, ja mulle tundus, nagu ma reisiksin kuskil välismaal. Ja kõigele vaatamata moodustab see piirkond tsaaririigi pealinna lähima ja strateegiliselt eriti tähtsa piiriala” (lk 158).

Vene keele juurutamine oli Bobrikovi esimesi eesmärke. Ta ise deklareeris selge sõnaga: “Kogu Vene impeeriumi alal peavad valitsused rääkima üht keelt. Mitte ühelgi Vene impeeriumi kuuluval rahvusel ei ole õigust vabaneda vene keele, riikliku keele kasutamisest ühelgi riiklikul elualal. Keel on impeeriumi vaimne lipp. . . Mitte mingisugust põhjust lubada Soome kõrvalekaldumist sellest üldisest reeglist ei ole” (lk 167–168).

Jäiga kursi esimeseks demonstratsiooniks oli Soome sõjaväeteenistust puudutav veebruarimanifest 1899. aastast, mis nägi ette Soome oma armee kaotamise, rahvusväeosade laialisaatmise ja Hamina sõjakooli likvideerimise. Tsaarivõimude jõuline samm põhjustas Soome ühiskonnas tohutut meelepaha. Lühikese ajaga koguti tsaarile esitatavale protestiaadressile ca 523 000 allkirja. Mõistagi ei pööranud Peterburi võimud soomlaste tahteavaldusele mingisugust tähelepanu. Vastupidi — üks repressiivne samm järgnes teisele.

Kujunenud olukorras vaieldi poliitikahuviliste soomlaste, eriti muidugi haritlasringkondades elavalt selle üle, kuidas Soome õigusi kaitsta. Leidus neid (nn vanasoomlased), kes ajaloolistele teguritele tuginedes lootsid teatud järeleandmisi tehes tsaarivalitsusega kokkuleppele jõuda. Seevastu peamiselt noorema põlvkonna esindajad (noorsoomlased) rõhutasid, et Soome õigustest ei tohi tolligi taganeda ning parimaks võitlusmeetodiks on passiivne vastupanu.

S. Zetterberg tõdeb, et 1899. aasta veebruarisündmused ja sellele järgnev venestussurve viisid Eugeni lausa meeleheitele. Temale nagunii

omane venevastatus ja viha Bobrikovi vastu süvenesid veelgi. Koos sõpradega kaalus ta abinõusid, kuidas venestusele vastu seista. Kõne all oli väljarändamine Kanadasse, selgitustöö tegemine rahva seas jne, kuid kõik see näis üsna perspektiivitu. Lõpuks jõudis Eugen veendumusele, et Bobrikov tuleb tappa. Polnud ju individuaalne terror tollaegsel Venemaal sugugi haruldane nähtus. Tsaar Aleksander II tapmisest 1881. aastal oli küll paar aastakümnet möödunud, kuid jaanuaris 1901 lasti maha haridusminister Bogolepov ja aprillis 1902 siseminister Sipjagin.

E. Schauman ja tema sõbrad arutasid ka relvastatud ülestõusu ettevalmistamise võimalusi ja selleks astuti isegi praktilisi samme. Eriti agaralt tegelesid laskeasjandusega üliõpilased, peaaegu kogu Soomes loodi laske- ja jahiselts, hangiti ka relvi välismaalt.

1903. aastal oli E. Schauman lootusetu masenduse seisundis. Ta ise kirjutas: "Sõda, katk, näljasurm — miski ei ole nii kurb, nii lootusetu kui see, mida pidime nüüd kogema. Võõramaised rõhujad tallavad kõik seadused ja õigused jalge alla. . ." (lk 207).

S. Zetterberg viitab veel ühele tegurile, mis Eugeni lõpliku otsuseni viis. Ta oli aastaid jumaldanud ühte neidu nimega Elin, ning nüüd lõpuks tegi talle abieluettepaneku. Vastus oli aga selge ja kindel "mitte kunagi". Seepeale tundus tundliku natuuriga Eugenile endagi elu üsna perspektiivitu ning ta otsustas selle ohverdada kodumaa heaks.

20. veebruaril 1904 koostas Eugen testamendi. Oma lemmikraamat ja mõned piasjad tuli anda armastatud Elinile, kuulipüss ühele sõbrale, kõik ülejäänud isale. Viimasele kirjutas ta ka napi hüvastijätukirja: "Kallis, armastatud Isa, anna andeks. Eugen." (Lk 219.) Lisaks koostas Eugen veel memorandumid, mis pärast tema surma pidi läkitatama tsaarile.

Otsustav päev koitis 16. juunil 1904. Pärast kella kümnet läks E. Schauman senatilossi ja jälgis neljanda korruse aknast, kuidas Bobrikov veidi enne ühteist koos saatjatega lossi ette jõudis. Kui kindralkuberner hakkas trepist üles minema, tormas Eugen talle vastu, tulistas püstolist kolm lasku kehasse ja kohe seejärel kaks lasku endale südame piirkonda. E. Schauman suri otsekohe, kuid Bobrikov sai vaid haavata. Üks kuul oli tagasi põrganud Püha Vladimiri I järgu ristilt, teine mundrinööbilt. Kolmas kuul tabas mundrihima messingpannal, purunes kildudeks ja vigastas tõsiselt siseorganeid. Bobrikov jõudis isegi istungisaali minna ja kuulutada, et tal pole häda midagi. Ta toimetati haiglasse ja opereeriti otsekohe, kuid ta suri siiski järgmisel ööl.

Soome kindralkubernerile korraldati Helsingis suurejooneline matustetalitus. E. Schauman maeti öösel salaja vaid kõige lähemate omaste juuresolekul Malmi surnuaiale Helsingi lähedal. Hauaküngaski tehti kohe maatasa, et sellest ei saaks avaliku tähelepanu ja palverännakute objekti.

Järgnevalt analüüsib S. Zetterberg huvipakkuvat küsimust: mida E. Schauman lootis saavutada ja millised olid tema teo tegelikud tagajärjed?

E. Schaumani kaalutlustest saame teada kõigepealt tsaarile saadetud kirjast, mis pärast tema surma välismaal avaldati. Kirjas rõhutati, et Bobrikov on tsaari seadusi rikkunud ja tekitanud Soomes täieliku segaduse ning õigusetu olukorra. Ta oli arvamusel, et tsaar lihtsalt ei tunne kindralkuberneri tegevust ja hüüatas: "Teie Majesteet! Ohverdan samas oma elu enda käe läbi, osutamaks seda veenvamalt Teie Majesteedile, et suured puudused valitsevad Soome Suurvürstiriigis nagu ka Poolas, Läänemerekubernemangudes ja terves Vene impeeriumiski." Edasi rõhutati, et atentaadi taga pole salaliitu ning avaldati soovi, et tsaar tutvuks impeeriumi tegeliku olukorraga, Soome, Poola ja Läänemerekubernemangud kaasa arvatud. Kiri lõpeb sõnadega: "Oma sügavaimat alandlikemat austust kinnitades, kõige vägevam, kõige armulikum Tsaar ja Suurvürst, jään Teie Keiserliku Majesteedi kõige alandlikumaks ja lojaalsemaks alamaks" (lk 247).

S. Zetterberg analüüsib lähemalt E. Schaumani tookordsetes oludes lihtsalt hämmastavalt truualamlikku avaldust ja tõdeb, et ka seekord lähtuti soomlastele omasest lojaalsusest valitseja suhtes, ning toob selle kohta teisegi kujuka näite. Kui ühelt põhjasoome mehelt küsiti, kas ta osaleks soomlaste ülestõusus venelaste vastu, vastas taat: "Miks mitte, kui tsaar käsib ja annab raha" (lk 190).

Küsimusele, kas E. Schauman tõesti uskus, et Bobrikovi tapmine lõpetab Soome rühumise, vastab S. Zetterberg: uskus ega uskunud ka. Igal juhul lootis ta, et Bobrikovi kõrvaldamine pidurdab venestamist ning lisaks on tsaarivõimud sunnitud Soome-küsimusele pöörama hoopis suuremat tähelepanu.

Peatükis "Terrorist või rahvuskangelane" iseloomustab S. Zetterberg kõigepealt soomlaste reageeringuid juhtunule. Helsingis ja mujalgi pidutseti, restoranid olid täis, šampanjal ja muudelgi jookidel oli hea minek. Tõsi küll, siin-seal tunti ka muret — mis nüüd Soomega veel juhtuda võib? Üldiselt aga peeti Schaumani rahvuskangelaseks ja selline suhtumine on soomlaste seas jäänud püsima.

Kuid soomlaste seas oli kuulda ka teistsuguseid hinnanguid. Tsaarivõimudega kokkulepet taotlevad vanasoomlased mõistsid terroriakti hukka. Näiteks kirjutas J. K. Paasikivi ühes artiklis, et kuritegu on alati kuritegu, mingisugused ideed ei saa kuriteo olemust muuta ning vägivald viib rahva hukatusse. Samas rõhutati soome rahva rahusoovi ja loodeti, et valitseja ja rahvas töötaksid täielikus üksteisemõistmises ühesuguste õigete eesmärkide nimel. Seda laadi seisukohad põhjustasid muidugi noorsoomlaste terava hukkamõistu.

Vene võimude reaktsioon Bobrikovi tapmisele oli kardetust tagasihoidlikum. Põhjuseks oli Vene-Jaapani sõda ja revolutsiooni puhkemine 1905. aastal.

Lausa saatuse ironiana arutasid tsaarivõimud just enne Bobrikovi tapmist leevendusabinõusid Soome suhtes ja päevakorral oli kindralkuberneri üleviimine Varssavi kindralkuberneriks. Lisaks kõigele tegi 1905. aasta revolutsioon lõpu tsaarivalitsuse esimesele surveperioodile Soomes.

10. mail 1906. aastal maeti Eugen suure pidulikkusega ümber Schaumanite perekonna matmispaika Porvoos. 1910. aastal püstitati hauale peamiselt Soome üliõpilaskonna korjatud raha eest nelja meetri kõrgune punasest graniidist mälestusmärk.

Raamatu kahes viimases peatükis vaatleb S. Zetterberg Schaumani kultuse sündi ja tõde, et pärast surma ei kuulunud Eugen enam oma perele, vaid kogu Soomele. Võõrvõimu aastatel oli tema nimi iseseisvuse eest võitlevatele soomlastele sümboli väärtusega. Kuid ka iseseisev Soome vajas kangelasi ja selleks sobis E. Schauman igati. 1933. aastal kinnitati riiginõukogu hoone teise korruse trepimademele mälestustahvel sõnadega *Se pro patria dedit* ("Ta on andnud enda isamaa heaks").

Bobrikov ei olnud ainus, kes Soomes Vene-vastastel motiividel tapeti. Lennart Hohental surmas 1905. aasta algul prokuraator Eliel Soisalo-Soinise.

Traagilisel kombel oli viimaseks terroriohvriks parempoolsetes ringkondades vihatud iseseisva Soome siseminister Heikki Ritavuori, kes pooldas kodusõjas punaste poolel võidelnute amnesteerimist. Lisaks sellele teravnesid 1921. aasta sügisel seoses ülestõusuga Ida-Karjalas Soome suhted Nõukogude Venemaaga ja siseministrina oli H. Ritavuori sunnitud takistama soomlastel ülestõusnuid abistada. Äärmusparempoolsed kasutasid valitsuse tegevuse iseloomustamiseks selliseid väljendeid nagu argpükside ja orjapöegade poliitika jne. Sellises hüsteerilises õhkkonnas laskis ärimees Ernst Tandefelt, kelle kallal tsaarisandarmid olid vägivalda kasutanud, 14. veebruaril 1922 Heikki Ritavuori maha. Seekord Soome avalikkuses atentaadi teostajat kangelaseks ei peetud.

Lõpuks kivike kirjastuse kapsaaeda. Et eesti lugeja teadmised Soome ajaloost ei tarvitse alati olla kuigi sügavad, võinuks raamatule lisada veidi kommentaare või lühikese järelsõna. Polnuks paha selgitada isegi seda, mida sajandivahetusel tähendas Soomes senat, rääkimata terminist *kagaal* jt.

Ja veel. Kas tänavanimedes on otstarbekas sõna *katu* eesti keelde tõlkida? Saksa *Strasse* jäetakse ju tavaliselt tõlkimata. Nii või teisiti — Suure Roberti tänav (*Iso-Roobertinkatu*) ei sobi küll kuidagi.

Heino Arumäe

EDITORIAL NOTE

Limited knowledge of Estonian is one of the central problems hindering the integration of the Russian-speaking population of Estonia. What should be done to encourage their use of Estonian? The studies on the usage of Estonian by Russian-speaking youth show that the major part of communication in Estonian is limited to certain spheres and associated linguistic groups. Russians do not move particularly quickly from one sphere into another, or, more exactly, they do but change the communication strategy (e.g. switch partly or entirely to Russian). The knowledge acquired straight at school is seldom used in for communication in the sphere of communal life. Communicative experience is greatly promoted by everyday talk with friends, acquaintances and neighbours, but this seldom occurs. Thus one of the key problems is teaching Estonian to children and youngsters. Here the question arises — what should we teach? It is necessary to find those “parts” of the knowldege of Estonian that would contribute most to the integration of speakers of other languages and encourage them to use Estonian. Two aspects are vital here: spontaneous oral communication in Estonian and communicative competence. Tiit Hennoste, researcher at the department of general linguistics, and Triin Vihalemm, lecturer at the department of journalism, provide an overview of strategies a person uses to overcome communication difficulties when speaking a second language. The authors acquaint us with the problems of studying communicative strategies and then present their own classification of strategies, illustrating it with examples from Estonian as used by Russians.

Both environment and art — non-verbal languages that are still able to convey substantial meanings — have been the conceptual starting point for studies on art history in recent years. How does architecture express the information it contains in itself, and

Vene võimude reaktsioon Bobrikovi tapmisele oli kardetust tagasihoidlikum. Põhjuseks oli Vene-Jaapani sõda ja revolutsiooni puhkemine 1905. aastal.

Lausa saatuse irooniana arutasid tsaarivõimud just enne Bobrikovi tapmist leevendusabinõusid Soome suhtes ja päevakorral oli kindralkubernerite üleviimine Varssavi kindralkuberneriks. Lisaks kõigele tegi 1905. aasta revolutsioon lõpu tsaarivalitsuse esimesele surveperioodile Soomes.

10. mail 1906. aastal maeti Eugen suure pidulikkusega ümber Schaumanite perekonna matmispaika Porvoos. 1910. aastal püstitati hauale peamiselt Soome üliõpilaskonna korjatud raha eest nelja meetri kõrgune punasest graniidist mälestusmärk.

Raamatu kahes viimases peatükis vaatleb S. Zetterberg Schaumani-kultuse sündi ja tõde, et pärast surma ei kuulunud Eugen enam oma perele, vaid kogu Soomele. Võõrvõimu aastatel oli tema nimi iseseisvuse eest võitlevatele soomlastele sümboli väärtusega. Kuid ka iseseisev Soome vajas kangelasi ja selleks sobis E. Schauman igati. 1933. aastal kinnitati riiginõukogu hoone teise korruse trepimademele mälestustahvel sõnadega *Se pro patria dedit* ("Ta on andnud enda isamaa heaks").

Bobrikov ei olnud ainus, kes Soomes Vene-vastastel motiividel tapeti. Lennart Hohental surmas 1905. aasta algul prokuraator Eliel Soisalo-Soinise.

Traagilisel kombel oli viimaseks terroriohvriks parempoolsetes ringkondades vihatud iseseisva Soome siseminister Heikki Ritavuori, kes pooldas kodusõjas punaste poolel võidelnute amnesteerimist. Lisaks sellele teravnesid 1921. aasta sügisel seoses ülestõusuga Ida-Karjalas Soome suhted Nõukogude Venemaaga ja siseministrina oli H. Ritavuori sunnitud takistama soomlastel ülestõusnuid abistada. Äärmusparempoolsed kasutasid valitsuse tegevuse iseloomustamiseks selliseid väljendeid nagu argpükside ja orjapoeegade poliitika jne. Sellises hüsteerilises õhkkonnas laskis äriees Ernst Tandefelt, kelle kallal tsaarisandarmid olid vägivalda kasutanud, 14. veebruaril 1922 Heikki Ritavuori maha. Seekord Soome avalikkuses atentaadi teostajat kangelaseks ei peetud.

Lõpuks kivike kirjastuse kapsaaeda. Et eesti lugeja teadmised Soome ajaloost ei tarvitse alati olla kuigi sügavad, võinuks raamatule lisada veidi kommentaare või lühikese järelsõna. Polnuks paha selgitada isegi seda, mida sajandivahetusel tähendas Soomes senat, rääkimata terminist *kagaal* jt.

Ja veel. Kas tänavanimedes on otstarbekas sõna *katu* eesti keelde tõlkida? Saksa *Strasse* jäetakse ju tavaliselt tõlkimata. Nii või teisiti — Suure Roberti tänav (*Iso-Roobertinkatu*) ei sobi küll kuidagi.

Heino Arumäe

EDITORIAL NOTE

Limited knowledge of Estonian is one of the central problems hindering the integration of the Russian-speaking population of Estonia. What should be done to encourage their use of Estonian? The studies on the usage of Estonian by Russian-speaking youth show that the major part of communication in Estonian is limited to certain spheres and associated linguistic groups. Russians do not move particularly quickly from one sphere into another, or, more exactly, they do but change the communication strategy (e.g. switch partly or entirely to Russian). The knowledge acquired straight at school is seldom used in for communication in the sphere of communal life. Communicative experience is greatly promoted by everyday talk with friends, acquaintances and neighbours, but this seldom occurs. Thus one of the key problems is teaching Estonian to children and youngsters. Here the question arises — what should we teach? It is necessary to find those “parts” of the knowldege of Estonian that would contribute most to the integration of speakers of other languages and encourage them to use Estonian. Two aspects are vital here: spontaneous oral communication in Estonian and communicative competence. Tiit Hennoste, researcher at the department of general linguistics, and Triin Vihalemm, lecturer at the department of journalism, provide an overview of strategies a person uses to overcome communication difficulties when speaking a second language. The authors acquaint us with the problems of studying communicative strategies and then present their own classification of strategies, illustrating it with examples from Estonian as used by Russians.

Both environment and art — non-verbal languages that are still able to convey substantial meanings — have been the conceptual starting point for studies on art history in recent years. How does architecture express the information it contains in itself, and

how do the viewers “translate” it for themselves? The meanings of words and language are the result of a certain development — does the idea of architecture which is capable of conveying a certain message also have a historical tradition? If yes, how much has it influenced the architecture itself and our present understanding of it? What is the architectural “language” able to express at all, and how much does the viewer understand? Does the communication between architecture and the viewer have any limits where the “power of speech” gets lost? Krista Kodres, senior researcher at the Institute of Art Theory at the Estonian Academy of Art, is looking for an answer to these questions.

The article by Erkki Luuk treats the process of meaning generation as a linear and hierarchical structure, the parts of which correspond to the different levels of the process mentioned. Each level (or stage) taken separately is unnoticeable, and all the stages, except the first one, can be viewed as changes to the first change. The “history” of each stage inevitably contains in itself all the previous stages. At the same time, they can be treated as parts of the structure of meaning, which do not have a function representative of the whole. Thus, when viewing each part of the structure separately (which is nonsensical in itself), it is impossible to speak about it as a “meaning”. Each part of the structure presupposes a more primitive (lower) structural level, belonging simultaneously to the hierarchical configuration of the elements of meaning as well as to the process of meaning generation — as one of its stages.

On 28 August we celebrate the 250th birth anniversary of Johann Wolfgang von Goethe, one of the heroes of world culture. To mark this notable event, *Akadeemia* publishes some excerpts from the first part of the first book of the poet’s autobiography *Fiction and Truth*. In its preface Goethe has worded the aim and theoretical foundations of his autobiography. It is following this leading concept that makes Goethe’s autobiography one of the peaks of memoir writing. Goethe’s principle in recording his biography was confessional history. It is a confession about his own formation in relation with his hometown and the world, the history of literature and art, philosophy and the Christian faith. It

describes how history shaped him, and how he, in his turn, helped to shape it in different spheres.

In 1997 the Goethe Award of Frankfurt on the Main was given to Hans Zender who, both as a composer and an interpreter, has always pondered on the relations between different art forms. His compositions are often based on combined interpretation of music and literature. He has written chamber and orchestral music, particularly compositions which make use of speech. His operas *Stephen Climax* (1986) and *Don Quixote* (1993) as well as his greatest work from the *Canto* series "Shir Hashirim" (Song of Songs) have attracted great attention. In the speech delivered when receiving the Goethe Award, the professor of composition at the Higher School for Music and Art in Frankfurt on the Main discusses both music and arts in the broader sense and their position in present-day society. As the forms of culture are diverse and individual, Zender warns that their treatment as mass production has a harmful effect on them. Society exploits not only nature but also the arts. In the author's opinion, their exploitation by large concerns and their lobbies as well as their misuse for advertising are as destructive as their misuse for propaganda as dictators have done with art since times immemorial. The state which leaves its cultural institutions in the care of the easily manipulable public who is interested only in profit instead of protecting them from the grip of show business destroys their economic and, finally, moral backbone. Creative activity forms an opposition to the material, visible reality as an alternative pole; only both forms of reality together, in their mutual relations, constitute the integrity of human essence.

Thereafter we publish the first half of a speech where Max Weber reflects on the academic career as a lottery, one's inner mission to be engaged in research and the significance of science in general. He poses the problem: what does scientific vocation mean in the life of the humankind as a whole, and what is its value?

The article by Professor Jüri Saar from the Estonian Academy of National Defence discusses two different paradigms in criminology. One, which could be called classical or normative, absolutises crime, and, accordingly, people are divided into crimi-

nals and non-criminals. This approach considers the commitment of crime an act of the person's free will. Theoretical foundation to this approach was laid by C. Beccaria and J. Bentham, and the author presents a short overview of their ideas. The other, positivist paradigm, starting with C. Lombroso, developed the personality-centred or psychological side. The author provides a thorough analysis of the development of this approach throughout the 20th century. The author reaches the conclusion that the psychological perspective in criminology consists of several different treatments of criminal behaviour, and, in principle, it should be possible to apply all the concepts of psychology for criminal behaviour as a special case. The author is convinced that the society-centred and personality-centred paradigms of criminology complement each other and need not contradict each other.

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

Relying on the documents from the archives of the KGB, Jaak Pihlau complements Enn Sarv's article published in *Akadeemia* in 1998 on the Estonian National Committee that functioned from 1943 to 1944. In the section of book reviews, historian Heino Arumäe browses Seppo Zetterberg's study on how, on 16 June 1904, 29-year old Senate clerk Eugen Waldemar Schauman killed Governor General of Finland Bobrikov and committed suicide after that.

The issue ends with Part 9 of the commented stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia.

Second language communication strategies

Tiit Hennoste, Triin Vihalemm

In the article we provide an overview of the problems of defining the communication strategies (CS) of second language speakers and present our own typology of strategies. CS are strategies that second language speakers apply when their language skills are inadequate for solving the communication problems.

Our definition differs from the earlier one on two points:

— we do not take into account consciousness while defining CS. CS include both conscious and automatic means of problem solving.

— we included under CS only these cases where the solution of the linguistic problem is expressed on the textual level and reaches the listener.

We found that actually repair organisation used in conversation analysis and communication strategies in the analysis of second language use are the same thing.

Relying on this, we compiled our own taxonomy of CS. Our taxonomy rests on six basic concepts:

— the communication level on which the strategy is applied: turn, theme/topic, utterance/word;

— whether the strategy is applied on the second language speaker's or his partner's text;

— direction of the process of using the strategy: postponement or reformulation.

— who initiates the strategy and proposes the solution (four combinations are possible);

— correctness of the solution proposed: correct/incorrect (it is possible to provide the types of incorrect solutions);

— comments on the process or the solution: whether anyone comments; who and how.

Some strategies are monological where the whole strategy process is carried out by one and the same person (either the second language speaker or his partner); some are dialogical where the CS is carried out in cooperation between the interlocutors. In such a case the transfer of the application of the CS from one interlocutor to the other can occur on the initiative of the one who takes over the turn or by direct or indirect request for help by the person who holds the turn.

In our typology we showed that CS are always a passage on the text level where the means that were previously called strategies play the role of substrategies or components. At that, part of the earlier strategies (strategies characterising the process) are able to form an independent CS, but part of the previous strategies (strategies referring to incorrect results and comments) cannot form independent strategies.

On the idea of speaking architecture

Krista Kodres

The concept of "speaking architecture" dates back to antiquity. Architecture was treated as a bearer of meaning and message as early as by Vitruvius in his Ten Books. Most probably Vitruvius was acquainted with Aristotle's teaching of rhetoric and transferred one of its main ideas — conveyance and understanding of meaning depends on the effective use of means of expression — to architecture as well. The concept of architecture's rhetoric power consolidated in the western culture of the Renaissance and afterwards. At the end of the 17th century the viewer's or user's own experience in participating in the architectural message also becomes essential. Under the influence of the empiricists a conviction emerged that, as architecture "speaks", it does not only express the (functional) idea of the building but also influences its user. At the end of the 18th century, as awareness of history developed, the architectural style — the language of architecture — began to be treated as expressing the character (idea) of the whole historical epoch. In the art theory of the 19th century (Heinrich Wölfflin) style in art and architecture was mostly equalled to its visual form. The level of content remained in the

background for some time until the iconological school of the 1920s-1930s took it up again. Panofsky, Sedlmayr, Gombrich and several others have emphasised that architecture (art) is an object carrying a meaning that reflects the material and spiritual circumstances of its era, embracing in its form the symbols of its era. Günther Bandmann, who has written particularly on the iconology of architecture (1951), provides the art historian with a method how to reach the levels of meaning hidden in each work of art.

In the recent decades the idea of "speaking architecture" has become a self-evident concept for treating architecture. Attention has been concentrated on the generation of meaning (Umberto Eco, Nelson Goodman) and the analysis of the process of communicativity (Roland Barthes) as well as on the recipient's or subject's own relations with the cultural context and on the endless relativity of the sign or language (Derrida). The architects who have dealt with the communicativity of the architectural language include Robert Venturi, Charles Jencks, Peter Eisenmann, etc. They have given reasons for their choice of the architectural language and endeavours for greater efficiency of communication, although they also acknowledge that the architectural language as a representational sign has its limits. These limits are ob-

jective; a visual sign is unable to represent all the possible levels of architecture's content. The interpretation of architecture by a historian is limited both by the restrictions of the language of architecture and the fragmentary character of the supplementary facts. Finally, communication with architecture has its subjective limits — the smaller the concrete person's background knowledge, the less architecture "speaks" for him, the smaller his potential for communicating with architecture. The researcher of architecture should be simultaneously an interpreter of the sign and the context and a "translator" who renders the "silent" "foreign-language" message that is hidden in each building.

The linear and hierarchical structure of meaning

Erkki Luuk

The article treats the process of meaning generation as a linear and hierarchical structure, the parts of which correspond to the different levels or stages of this process.

The process of meaning (generation) is understood as the process of comprehension of meaning. By hypothesis, the generation of meaning can be divided into stages according to bringing the meaning into consciousness, whereas

each stage would correspond to one state in comprehension as a linear process. These stages are, in the order of meaning generation or comprehension: (1) emersion, (2) form, (3) cognitive concept, (4) use or contextual meaning. Only the last stage of the four has a function to represent the meaning as a whole, and it presupposes all the previous ones.

From the position of meaning as a whole, the first three stages may easily remain unnoticed. Still, each of the four levels or stages of comprehension expresses something essential and different about the character of meaning as the final product of comprehension. The descriptions of the four levels convey four different aspects of the concept of 'meaning'. Although complementary in relation to meaning as a process (and meaning as a final product), they greatly differ in their properties and are cognitively almost autonomous.

More strictly speaking, it makes sense to discuss only the first and the last stage as "separated" from all the others. The first — according to the logic of the process or sequence (the first stage does not contain any of the others as a precondition of its existence/functioning) — and the last, just for the opposite reason: it represents the meaning as a whole, and, as a precondition for its functioning, it contains all the other stages.

Due to the nature of the comprehension process, one is directly aware only of the last stage of the process. Information about the three other stages can be obtained (1) by the analysis of the fourth stage (as the "history" of each stage inevitably contains all the previous stages), (2) and by means of an experiment, as the present paper should be able to prove.

The advantage of the present theory of meaning and its terminology (an attempt was made to keep it as customary as possible) is that it can be applied to verbal, pictorial and sound material without a need to change the mechanism of the account of meaning or the concepts used in it.

Developments in psychological criminology

Jüri Saar

Criminology, the discipline dealing with criminality, is more than a century old. The first to use the term "criminology" was the French anthropologist Topinard (1879). The word became generally accepted after the Italian jurist Garofalo (1885) had used it as a title for his monograph. Disputes about the subject matter, area of research and methods of this discipline are still continuing.

For example, criminology is considered to be either an interdis-

ciplinary field using the achievements of many sciences or is divided into independent theoretical and practical sides. Looking from another aspect, criminology can be regarded primarily either a juridical, social or behavioural discipline. The juridical or classical approach was predominant in the former Soviet Union and has persisted until now in Germany.

The main idea of the classical approach is the absolutisation of the legal norm and regarding criminology as an auxiliary discipline of criminal law. The principal unit of this paradigm is the crime, out of which criminality is formed as a by-product of social development. Through the crime, which is considered a person's free will, all people are divided into criminals and non-criminals. The aim is the maximum decline in criminality and in the number of criminals.

The other, positivist paradigm is considerably younger, and usually it has been connected only with the sociological or society-centred trend in the research of criminality. Actually, positivist criminology since C. Lombroso has also included a personality-centred or psychological aspect. The article provides a detailed analysis of its developments in the 20th century. The author views all the well-known psychological concepts of criminal behaviour and the criminal's personality.

Summaries

If psychology could be called a discipline dealing with human behaviour and psyche, then psychological criminology is a discipline dealing with criminal behaviour and the criminal's psyche. The psychological perspective in criminology consists of a number of different treatments of criminal behaviour. In principle, it should be possible to apply all psychological concepts to criminal behaviour as a special case as well. At the beginning of the century attempts were made to study mainly the stable qualities of criminals' personalities and use them to explain their behaviour in a "strictly determinist" way. Nowadays the researchers concentrate more on cognitive processes and social learning, or use a "softer determinist" approach. Attempts are also made to differentiate between sev-

eral categories of criminals, and it is not accepted that the criminal should be treated only as pathological.

While criminal sociology leaves aside the psychological aspects of criminal behaviour, the psychological perspective finds it necessary to emphasise its own angle of approach. In principle, the determination of individual behaviour by the environment can happen only through influencing the psyche of a concrete individual. Also, it is logical to think that the environment conditions which encourage criminality also create special, criminal qualities of the personality. In conclusion, one might say that the society-centred and personality-centred paradigms of criminology complement each other well and need not necessarily be in contradiction with each other.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold

IX

Juhataja sm Päll: Sõna saab sm Kuusik* — EK(b)P KK sekretär.

Sm KUUSIK: Seltsimehed, ÜK(b)P KK otsus puudustest ja vigadest EK(b)P KK töös on meile, ENSV bolševikele, tohutu ajaloolise tähtsusega dokument, mis tähistab kahtlemata uue ja edukama töö algust. See otsus on täiesti õige ning õigeaegselt vastu võetud. Enam poleks saanud endiselt jätkata. Otsus märgib tõsiseid puudusi ja jämedaid vigu KK, selle büroo ning I sekretäri sm Karotamme töös.

KK büroo liikme ning ühe sekretärina kannan ma täit vastutust EK(b)P KK juhtkonna vigade ja puuduste eest. Ma saan sellest hästi aru ja tunnistan oma viga, et ma polnud küllaldaselt printsipiaalne. Siin, sellel pleenumil... (Saalist: Võib-olla on teil kergem rääkida eesti keeles?) Pole viga, ma mõistan, läksin ainult segamini... Tuleb palju mõelda, tuleb mõelda, kuidas öelda ja mida öelda.

ÜK(b)P KK sekretär sm Ponomarenko rõhutas oma sõnavõtus, et EK(b)P KK juhtkonna põhiline ja kõige jämedam viga oli see, et pole piisavalt võideldud kodanlike natsionalistide vastu, ning see on täiesti õige. Kuid ma pole nõus tunnistama end süüdi selles, et oleksin kunagi teadlikult aidanud või toetanud kodanlikke natsionaliste ning kulakuid; mõni kulak pääses minu käest siis, kui ma töötasin kulakute kindlaks-tegemise komisjonis, sest seal oli ainus võimalus vabastada kedagi, ent lisada kulakuid polnud võimalik. Meil tuli läbi vaadata nende kulakute apellatsioone, kes olid MNi edasi kaevanud.

Viimasel KK bürool leppisime kokku, et igaüks räägib pleenumil kõik ära, mis tal südames on, ja nii arvasin ka mina. Ent ajapuudusel ei saa ma siiski öelda ära kõike, mida tahaksin, kuid üht-teist ma siiski esitan.

Juba vanglas uurisin ma mitte küll põhjalikult, kuid siiski küllalt üksikasjalikult Kruusi jt kodanlike natsionaliste, kes 1940. a parteisse vastu võeti, ning mind paneb imestama, miks nad parteisse võeti. Mind panid imestama ka teised küsimused, mida ma tollal ei mõistnud. Näiteks ei saanud ma tollal aru, miks selleaegne I sekretär reetur Säre esines mingil pleenumil ettekandega, kus rõhutas, et Kaitseliit polevatki sõjaline, vaid hoopiski massiline spordiorganisatsioon, kuhu kuulub pool eesti rahvast. Seltsimehed, vanglas olles uurisin ma põhjalikult, kui palju oli Kaitseliidus mehi ja naisi; minu arvestuse järgi tuli välja 44 tuhat. Selle organisatsiooni põhikirja esimeseks punktiks oli: võidelda relvaga käes sisevaenlasega, kui see astub välja valitseva korra vastu, ning teatada oma ülemustele igast kahtlasest isikust, ja 1941. a näitasid nad bandiitidena, milleks on võimelised.

*Villem Kuusiku eluloolised andmed on esitatud *Akadeemias* nr 12, 1998, lk 2677.

Ning just sellepärast, et ma tundsin Kruusi, rääkisin ma mitmel korral sm Karotammele, miks Hans on just TAs, sest ta ei tee ega kirjuta mitte midagi. Karotamm seletas siis, et TA eesotsas peab olema doktor, aga kommunistidest doktoreid on meil vähe, pole kedagi panna, kuid Kruusil on parteipilet taskus. Siis olin ma temaga nõus.

Kuid möödunud sügisel olin ma Tartu maakonnas ja kohtusin seal TRÜ parteiorganisatsiooni sekretäri sm Kaljuga, kes praegu on Tartu linna-komitee II sekretär, ning hakkasin temaga rääkima ülikooli asjadest. Ta ütles mulle, et tahetakse luua venekeelset osakonda, et TRÜ poleks mingi erand teiste nõukogude õppeasutuste seas, sest siin saavad õppi-da ainult eestlased, aga teised rahvused ei saa, sest venekeelset õpetust pole. Ta ütles mulle veel, et kõrghariduse ministri asetäitja oli siin säärase ettepanekuga ning et see oli tekitanud suurt paanikat TRÜ kodanlike natsionalistide seas ja asi jäi pooleli just Hans Kruusi toetuse tõttu kodanlikele natsionalistidele. Siis ma enam ei kahelnud, et Kruus on tõepoolest kodanlik natsionalist. Ma sain teada ka seda, et siis, kui otsustati kulakud ENSVst välja saata, võttis üks üliõpilane protestiks selle aktsiooni vastu mürki, ehkki mürk oli nii nõrk, et ta ei surnud. Teda käisid pärast haiglas vaatamas kodanlik-natsionalistliku meelsusega üliõpilased, et kuidas ta elab, ja viisid talle lilli, isegi komsomoli KKst tulid instruktorid ja pärisid, kuidas te inimesi ei oska kasvatada. Head ja andekad inimesed. Ma nägin seal veel üht asja: tsaarivalitsuse ukaasi ülikooli avamise kohta Tartus. Ning me jõudsimme Kaljuga järeldusele, et Tartu ülikool polegi kõige vanem ülikool, vaid üks noor-test ülikoolidest, kuid see tehti selleks, et mitte tunnistada selle ülikooli asutamist venelaste poolt, vaid rõhutada, et niisugune asi anti meile Läänest. Seepärast tolknebi Gustav Adolfi ausammas tänaseni seal ülikooli väljakul. 80 aastat polnud mitte midagi, enne seda oli vist Pärnus ja veel kusagil mujal Rootsi aristokraatide kinnine kool. Seda kõike kokku liites saadakse Tartusse 300-aastane ülikool ning sel moel ongi TRÜ kõige vanem! Ma rääkisin, et võiks selle küsimuse üles võtta ning paljastada seda kui kodanlike natsionalistide valet, sest alles Vene ülikooli said kõik astuda. Tulin sm Karotamme juurde ja rääkisin talle neist asjadest. Ta ütles mulle, et teab Tartu kohta kõike ja teab ka seda, et praegu pole õige aeg ülikooli venekeelse osakonna avamiseks. Ma rääkisin Kruusist, et ta toetab neid, rääkisin üliõpilaste nõukogudevastastest tegevusest ja sellest, et komsomoli KK töötajad käisid seal ning kaitsesid neid nõukogudevastaseid tegelasi. Karotamm ütles: mul on teistsugune informatsioon, et Kalju ei käitu seal päris õigesti. Siiski lubas ta kõike, millest ma rääkisin, kontrollida, ent sellest ei tulnud midagi välja.

Nüüd, kui ÜK(b)P KK säärases tähtsas otsuses on selgelt ja täpselt öeldud, et EK(b)P KK I sekretär on süüdi selles, et pole võideldud kodanlike natsionalistide vastu, ei usu ma muidugi, et Kruusi peeti "doktori" pärast, sest selline doktor oleks tulnud uurimise alla võtta, ning tema kohta teatasin I sekretärile mina ja mina pole mõni eikeegi, vaid samuti KK sekretär.

Ma tulin tööle KK kaadrisekretärina Pärnu maakonnakomiteest 1944. a lõpus ning töötasin kaadrite alal kuni 1946. a aprillini. Algul see töö mulle ei meeldinud, sest kaadrisekretäri sikutati tollal nagu mõnda... (Naer saalis.) Kui tahadki mõne litapoja välja puhastada, siis helistab kohe Karotamm ja ütleb, et ei tohi. Kui lähed Karotamme juurde ja räägid, et see ja see tuleb vallandada, töölt minema kupatada, siis saad vastuseks, et seda ei tohi teha. Nii ei saanudki ma sellest tööst mingit rahuldust, läksin Karotamme juurde ja palusin, et mind maakonda tagasi lastaks, sest ei saa siin tööga hakkama. Ent tema rääkis mulle augu pähe ja ma jäin kaadriosakonda edasi. Ning sama olukord jätkus; vahel pidasime osakonnas ministritega nõu. Minu juures oli kohaliku tööstuse minister Stockberg ja ma ütlesin talle, et tema ministeeriumi aparaadis töötab üks kõige suuremaid kodanliku Eesti aktsionäre van Jung, kes töötas Stockbergi juures spetsialistina villa alal. Ma küsisin sm Kummilt, mis spetsialist see sihuke on, ning sain vastuseks, et see spetsialist pole villa näinudki. Ma soovitasin selle van Jungi kõrvaldada. Mõne päeva pärast saan raporti sm Karotamme resolutsiooniga. See dokument on praegugi olemas. See resolutsioon oli erakordselt terav korraldus, et ministri arvamusega arvestataks. Ent mina oleksin sm Karotamme asemel soovitanud Kuusikul selle ministriga selgusele jõuda ning leida tema asemele teine, kui ta ei tule toime ilma sihukese kapitalistita, kuid minult nõutakse, et ma arvestaksin tema arvamusega. Niisugune oli meil kaadripoliitika! Ma oleksin pidanud muidugi tõstma suurt lärmi, kuid seda ma ei teinud. Ma rääkisin juba, et polnud küllaldast printsiipiaalsust, ent sellest sain ma aru alles pärast seda otsust ning juba enne siinset resolutsiooni pöruetasin bürool rusikaga lauale. (Sm Kuusik katkestab erutuse tõttu oma sõnavõtu.) Ma ei tee enam mingeid järeleandmisi. Edaspidi teen vaid seda, mida ütleb mu parteiline südametunnistus, ja ma püüan seda tõestada.

Kui ma hakkasin töötama põllumajandussekretärina, siis polnud ka alguses kulakutega tegemist, sest ühel aktiivil ma ütlesin, et siin me küll räägime kulakute pigistamisest, ent kui neid alguses reformiga pigistatigi, siis pärast, kui reform oli oma töö teinud, ei vähendanud me nende arvu enam mitte mingil moel. Ma pidasin nõu sm Sokoloviga ning otsustasin ikkagi võtta üles küsimuse kulakute maksustamisest. Kui ma õigesti

mäletan, siis valmistas osakond ette ka vastava projekti ning juhtkond kinnitas selle. Seejärel hakati meil kulakuid kindlaks tegema. Ent Pärnumaal on Tõstamaa vald ja sealt olen pärit mina ning ka sm Karotamm on sealt pärit. Seal ei paljastatud kuni kulakute ENSVst väljasaatmiseni mitte ühtegi kulakut... Ma näitasin kümneid kordi selles vallas kätte ühe suure kulaku ja kaitseliitlase J. Kirsipuu: "Ma tean ju täpselt, tehke ta kulakuks!" Ei tehtud, kardeti Karotamme, sest Karotamm oli ühel korral selle valla asjus väga kõvasti "põrutanud". Maakonna täitevkomitee põllumajandusosakonna juhataja sm Murutar maksis oma kohaga selle eest, et ta minu nõuandel, see oli 1946. a lõpus (täpselt ei mäleta), kuid see oli enne, kui mind Moskvasse kursustele õppima saadeti, ühes külas olid kõik "seitsme hektari mehed", selle eest, et nad õhkisid 1941. a Punaarmee ees sildu. Nad otsustati ära koristada, taheti sovhoosi või midagi muud teha. Maakonnakomitee hakkas tegutsema, ent kui taheti seda otsust ellu viia, siis helistati vallast Karotammele, et sealne rahvas on paanikas, ning Karotamm võttis üles Murutari küsimuse, kellel polnud halastust kulakute ja Saksa käsilaste vastu, ning ta võetigi maha, kas ta ka noomituse sai, seda ma ei tea. Maakonnakomitee jäi kõrvale, sest Torf ei teatanud, et ta andis korralduse. (Torf: Mind ei kutsutud isegi büroole.) Nii olid lood kulakutega.*

Siin räägiti Raadikust. Ma olin ka selle vastu, et ta sekretäriks tehti, sest pidasin teda põhimõttelagedaks naistekütiks. Ei tea, miks sellele tähelepanu ei pööratud, kuid ma pidin seda bürool ütlema. Raadik oli sõjaväes minu ülemus ja selle eest, et ma ükskord tema peale rusikaga vastu lauda põrutasin, mida sõjaväelane muidugi ei tohi teha (oma mahavõtmist pean ma õigeks), võeti mind maha ja saadeti polku ning pärast, kui oli ümberesteeerimine, alandati mind ühe aukraadi võrra. Võib-olla teati seda ja arvati, et ma iseloomustan sm Raadikut valesti.

Nüüd Toonelast. See Toonela oli mul suurtükiväepolgus eeskujulik võitleja. Ta oli põlevkivikaevurite hävituspataljonis, sai Leningradi või Kingissepa all haavata. Patareis oli Toonela eeskujulik, seal ta võetigi parteisse, ma andsin isiklikult talle soovitusi. Tuli teine minu juurde ja

*Antud lõigu tõlge on täpne, kuid arusaamisega võib tulla tegemist. Lihtsamalt seletatuna näib asi olevat nii: Tõstamaa valla ühe küla väike-talunikud olid ilmselt metsavendadena 1941. a suvel pageva Punaarmee eest sildu õhku lasknud; "halastamatu" Murutar oli selle 1946. a Kuusiku näpunäitel üles võtnud ja tahtnud neid kas Siberisse saata või talud sovhoosi alla võtta; asjast teatati sama valla (ja võib-olla sama küla) mehele Karotammele ning too peksis hoopis Murutari minema; kas ainult selle eest, jääb teadmatuks. *Toim.*

palus, et ma laseksin tal luuresse minna, et ta saaks seal midagi korda saata, siin pataljoni tulevat igaüks toime. Ta oli aktiivne mees, keskharidusega, ma laskingi tal minna. Luureroodus edutati ta sm Kelbergi abiks ning teda peeti seal parimaks võitlejaks. Hiljem ta demobiliseerus, töötas KK kaadriosakonnas, siis saadeti ta Läänemaale kaadrisekretäriks, õppis parteikoolis, läks Võrumaale, külastas esimest kolhoosi. Toonelt ja teistelt kommunistidelt tuli avaldus, et valla kõige suurem kulak Haabsaar valiti selle kolhoosi esimeheks. Teda tsiteeriti autoriteetse isikuna Eesti ajakirjanduses, et Haabsaar ütles seda ja Haabsaar ütles toda. Kui Haabsaart bürool kinnitati, siis ma küsisin, et kas ta on kulak või ei ole. Võru maakonnakomitee sekretär sm Tõnissoo teatas, et Toonela valetab, Toonela isa on kulak ja ta valetab kolhoosi peale, et seda laostada. Toonela sai parteikoolist noomituse ja ta otsustati välja heita. Kui ta tuli KKsse, siis pöördus ta kõigepealt minu kui sekretäri ja talle soovitusel andnud inimese poole. Ma ütlesin talle, et kui sinu isa on kulak, siis ütle otse, et on kulak, ent kui ta ei ole, siis ütle seda. Ta vastas, et tema isa pole kulak. Ent kui ta KK bürool küsimustega pihtide vahele võeti ja toodi välja paberid Võrumaalt, siis vastas ta, et isa oli küll kulak. Siis ma küsisin, miks sa mind petsid. Ta rääkis jälle, et isa pole kulak. (Naer.) Siis ütles Sazonov, et sõitke kohale ja tehke see asi selgeks. Võtsin maakonnakomitee sekretäri kaasa ja sõitsime sellesse valda. Võrus oli raamat, kus olid suurtalude peremeeste pildid. Ma küsisin seda raamatut ning seal oli Haabsaare pilt koos tekstiga, et tal on kolm aastasulast ja kaks suvilist. Säh sulle esimeest. Sõitsime siis valda uurima ning kuhu ka ei läinud, kõik rääkisid sellest. Ma küsisin ühelt kehvikult, kas Haabsaar on kulak. Vastab: seda ta ei tea, kuid ta oli nii tark põllumees, et tema ise olevat Haabsaare kõrval puruloll, ja sulastesse olevat suhtunud oi kui hästi. Nüüd hakkasime selgitama Toonela isa sotsiaalset seisundit. Selgus, et tema juures elas juba kaheksandat kuud keegi soomlane, kes tegi talumeestele puusepatööd. Käisime kolmes kohas, kus ta selle kaheksa kuu jooksul oli meie arvestuste järgi kokku 4,5 kuud töötanud. Ma jõudsin järeldusele, et Toonela isa pole kulak. Nii me tookord otsustasimegi, kuid see sekretär, kes oli meid bürool petnud, kinnitas, et Toonela on kulak. Ent hiljem sain ma andmeid, et Toonela kuulus Isamaaliitu. Kutsuti välja arhiivi ülem. Isamaaliidu Saaliste [Peaks olema Saaluse. *Toim.*] osakonna protokolliraamatus on kirjas, et Toonela valiti Isamaaliidu osakonna esimehe asetäitjaks. Nüüd tegin bürool ettepaneku tema väljaviskamiseks, sest isamaaliitlane ei saa parteisse jääda. Isamaaliit oli kodanlik partei. Sm Kelberg ütles, et mees sõdis hästi ja tuleb kontrollida, kas see kõik on ikka tõi. Protokoll saadeti MGBsse, et tehtaks allkirjade ekspertiis ja kuulataks üle isamaaliitlasi. Toimik tagastati, inimesi üle ei kuulatud. Saatsime

uuesti. Siis saime materjali ja tegime kohe otsuse. (Hääl kohalt: Tal oli veel suuremaid patte kui Isamaaliit.) See on Toonelast kõik.

Kaadriosakond suunas minu abiliseks Matvejevi. Isamaasõja ajal oli ta tõkestussalgas. Kord saadi arhiivis teada, et ta on Kaitseliidu nimekirjas. Ma andsin osakonnale korralduse asja uurida ning selgus, et ta oli tõepoolest Kaitseliidus. Bürool karistasime teda selle eest, et oli varjanud oma keskkooliaegset kuulumist Kaitseliitu aastail 1924–1925. Me suunasime ta metsandusspetsialistina metsatehnikumi direktoriks.

Aisenstadt teadsin ma alati suurärimehe pojana ja seda kirjutasin ma ka tema iseloomustuses, ehkki ta ise rääkis, et olevat teenistuja perekonnast, ent miks ta jäi parteisse? Partei liige oli ta 1936. aastast peale ja tegutses neli aastat põranda all, siin inimesed räägivad sellest ja sellepärast ta jäigi parteisse. Aga kui tuli välja, et isa tegi "Eesti Bolševikule" kaastööd, kuid honorari sai isa eest poeg, kes ordenikandjana ei pidanud tulumaksu maksma — seda tunnistas ta ise —, siis visati ta parteist välja.

Seltsimehed! Ka mina ühinen nende seltsimeestega, kes arvavad, et sm Karotamm ei saa hakkama vabariigi parteiorganisatsiooni juhtimisega, meil tuleb valida uus esimene sekretär, kes minu arvates peaks eelkõige tagama kollegiaalsuse juhtimises. Just kollegiaalsust Karotamm vältis, lahendades paljud küsimused kas ise või koos Veimeriga, sellal kui seda oleks pidanud tegema koos kõigi sekretäridega. Mulle näib, et oleks tulnud kõigi sekretäridega nõu pidada, enne kui paluda ÛK(b)P KKlt luba Eestisse kulakute jaoks erilaagri loomiseks.

Sm Karotamm ei arvestanud KK büroo liikmetega ja olugugi et me olime "väikesed" sekretärid, olen ma kindel, et mõni meist oleks teinud väärt ettepaneku ning päris kindlasti poleks me lasknud tal teha seda lollust, mida ta tegi, ma ise sain sellest teada alles sm Ponomarenko üleilsest kõnest (Sm Veimer kohalt: Küll teil on kehv side osakonnaga. Sm Sokolov võttis osa.), kinnitan ausalt, et ma ei teadnud. KK bürool, kui arutati kulakute väljasaatmist*, ütlesin ma kohe, et panen ette mitte määrata seda kohta, kuhu nad pannakse. Meie palume kulakud likvideerida [раскулачить], kuid ÛK(b)P KK teab paremini, kuhu nad saata. Ma olin kindel, et ÛK(b)P KK neid siia ei jäta. Ma olen muidugi rahul, et teised seltsimehed hakkasid mind kritiseerima säärase pooliku otsuse pärast, et tuleb paluda väljasaatmist. Kui Kedrov küsis minult, kuidas ma sellele vaatan, et nad siit minema saadetakse, siis vastasin kohe, et olen selle poolt. Ent see pole kollegiaalne, kui asju aetakse niimoodi, et

*Käbin kinnitas mulle alles ülemöödunud aastal, et eelnevalt seda partei liinis polevat arutatud ja tema, vaeseke, olevat saanud sellest teada alles küüditamise päeval. *Tlk.*

pannakse kalevi alla, teised sekretärid saavad teada ja pärast räägivad. On vaja juhti, kes töötaks kollegiaalselt. (Sm Kuusik ütleb ühe lause eesti keeles.)

Teiseks on tarvis, et tõsistes küsimustes saaks veidi vaielda, et oleks näha, kellel on õigus, ning siis kokku leppida, kuidas toimida. Ent meil oli nii, et kui ma tegin sm Karotammele ettepaneku, siis oli tal kohe vastus valmis, et ei, nii ei sobi. Möödunud aastal arutasime sm Sokoloviga MTJde poliitosakondade küsimust. Arvasime, et kolhoosidega võib ette tulla igasuguseid arusaamatusi, kui MTJde juures pole poliitosakondi, ja oleks parem, kui need seal oleksid. Läksin seda sm Karotammele rääkima, tema aga ütleb, et nii see ei lähe, see ei sobi, et tuleb välja parallelism, lollus ja segadus. Nii see asi seekord lõppeski. Hiljem, kui ma talle seda teist korda rääkisin ja ütlesin, et seda soovitasid mulle ÜK(b)P KK töötajad, et mõelgem see veel kord läbi, siis kirjutasime alla ja saatsime laiali.

Võib tuua palju niisuguseid näiteid, kus kostis ikka "ei" ja "ei". Sm Veimer ütles ju samuti, et kui tema, sm Karotamm, midagi otsustab, siis teda juba sellelt positsioonilt ei nihuta, sest tema on ju kõige targem, temal on pea ümber väike oreool, tema peab ennast justkui füüereriks. (Naer saalis.) Kolmandaks on tarvis, et ei hoolitsetaks üksnes enda odava autoriteedi eest.

Ma kuulsin sääraseid jutte, et Karotamm taotleb odavat populaarsust, kuid masside hulgas tal autoriteeti pole; seda ma kuulsin ühe valla kehvikuilt, kes küsisid, et miks Karotamm kaitseb kulakuid. Ma räägin neile, et Karotamm ei kaitse kulakuid, ta kaitseb partei joont, teda on lihtsalt valesti informeeritud ja kohalikud võimud on teda alt vedanud, ent nemad ütlevad ikka, et Karotamm kaitseb kulakuid. Ma rääkisin siis sellest I sekretärile, see oli enne minu sõitmist Moskvasse, kui mind valiti ENSV ÜN saadikuks.

Ma helistasin Karotammele ja ütlesin talle, et sind peetakse seal kulakute kaitsjaks, kuigi mina rääkisin, et see pole nii, ent mind ei tahetud uskuda. Soovitasin tal sinna sõita, rahvas kokku koguda ja selgitada neile nõukogude võimu poliitikat.

Hiljem, kui ma tulin tagasi ja tundsin huvi, kas Karotamm käis selles vallas, ütles mulle mu õde, et ei käinud. Ta jutustas veel sellise näotu loo: (ütleb lause eesti keeles). Karotamme sugulane läks mehele, oli vaja kiriklikku laulatust ning nad sõitsid kirikusse EK(b)P KK I sekretäri autoga, mis juhtumisi seal oli. Kas sm Karotamm ka ise seal oli, seda ma ei tea. Inimesed küsivad, et kuidas seda seostada: EK(b)P KK I sekretär annab oma auto kirikusse laulatusele sõitmiseks?

Ma tahan öelda, et EK(b)P KK uus I sekretär ei peaks hoolitsema mitte ainult enda odava autoriteedi eest, vaid ka teiste sekretäride ja osakonjuhatajate autoriteedi eest. Karotamm selle eest ei hoolitsenud.

Mul juhtus selline lugu. Otsustasime võtta sm Vahalt Põllumajandusministeeriumist ühe seltsimehe põllumajandusosakonda. Minister oli vastu, kuid me võtsime ikkagi, sest talle saadeti omakorda uut kaadrit. Kuid sm Vaha pöördus sm Karotamme poole ja too käskis saata see seltsimees otsekohe tagasi Põllumajandusministeeriumi. Nõnda toetati tollal teiste sekretäride autoriteeti. Ja Kedrov oli seekord väga vihane selle pärast, et dokument saadeti ära tema teadmata. Ta ütles, et see on sigadus, ning siis räägiti Karotammega telefonis sellest asjast väga kõva häälega, ent Vaha oli tükk aega minu peale pahane ning saatis KKsse kogu aeg oma asetäitjat ning alles hiljuti ütlesin ma ühel laiendatud koosolekul, et see pole kuskilt pärit, et minister ei tunne teed KKsse, vaid saadab sinna oma asetäitja.

Kuid öeldakse, et vastutama pean ma võrdselt I sekretäriaga. (Naer.)

Ma olen nõus vastutama, kuid mitte võrdselt I sekretäriaga.

Neljandaks. Tuleks juurutada KK töös bolševistlikku stiili, et tagada tööd kaadriga ja täitmise kvaliteeti. Seni meil seda pole. Ma ütlen otse, et mida siin rääkida kaadri kontrollimisest ja täitmise kontrollimisest, kui möödunud aastal peeti 102 koosolekut 307 päeva jooksul; igal kolmandal päeval peeti terve päev koosolekut. Nii palju oli küsimusi. Ja mõelge, mäherdune tohutu paberivool läheb maakondadesse, see paberiuputus hävitab igasuguse asjaliku tegevuse. (Naer.)

Viidendaks. Ta ei peaks tegelema enda imetlemisega ega kujutama endast pisikest füürierit, vaid juhtima nii, nagu õpetavad Lenin ja Stalin. (Aplaus.)

Juhataja: Sõna saab sm RESEV⁴⁵ — EK(b)P KK liige, ENSV siseminister.

⁴⁵RESEV, Aleksander (1905–1970). Sündis Gatšinas, perekond asus 1911. a elama Narva. Juba Narva gümnaasiumi õpilasena värvati 1921. a suvel GPU välisluure agendiks (vt ERAF, f 32, n 1, s 3, l 57), s.a sügisel vangistati, viibis 1,5 kuud vanglas. Astus iseseisvate sotsialistide parteisse 1921, valiti selle Narva komiteesse 1922 (koos Kaarel Paasiga). Töötas Tallinnas metallitöölise ametiühingu sekretäri-na, kommunistlikus noorsooühingus 1922. a-st, KP liige 1923. a (pärast seda kui EISTP oli lõhenenud ja parteist välja heidetud vasak tiib reorganiseerus Eesti Tööraha Parteiks, mis oli juba täielikult Kominterni seksioon ja EKP legaalne sirm), vangistati jaanuaris 1924 ja mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle (asendati alaealisuse

Sm RESEV:

Seltsimehed, on arusaadav see parteiline tõde, et võitluse organiseerimine ja teostamine kurjategijate, nõukogude seaduslikkuse rikkujate, esmajärjekorras rahva ning nõukogude sotsialistliku korra vaenlaste, bandiitide, kodanlike natsionalistide, kodumaa reeturite, kodanlike igandite kandjate jne vastu pole MGB ja MVD operatiivorganite monopoliks, vaid see on kõigi kommunistide ühine asi. Kogu parteiorganisatsioon, kõik kommunistid väikestest suurteni peavad igal ajal ja igal sammul seisma vahipostil ning parteilise valvuse ja printsiipaalsusega paljastama ning purustama vaenlasi, luues sallimatu õhkkonna nende tekkimiseks, rääkimata nende tegutsemisest. Kuid seda tõde ei viida alati ellu. Alati ei kuulata operatiivtšekistlikke organeid, rääkimata abist ja koostööst. Me tekitame kohmetust, meid välditakse ja isegi kardetakse,

tõttu 15 aastaga), vabanes 1938. a amnestiaga. 1938–1940 teenis aega Eesti sõjaväes Viljandis ja Tallinnas, 1940. a aprillist juunini Tallinna linna üldhaigekassa teenistuja. Juunis 1940 määrati ametiühingute kesknõukogu sekretäriks, kuulus "juulivolikogusse", 1940–1944 EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja. N. Liidu tagalas 1941–1944, märtsis 1944 määrati ENSV siseasjade rahvakomissariks ja asus Leningradis NKVD organeid looma (sinna kuulus kolm operatiivgrupp: Narva, Võru ja reservgrupp). Siseasjade rahvakomissar ja siseminister kindralmajori aukraadis kuni 1951. a-ni. Üks 1949. a märtsiküüditamise juhte, sai selle eest (sõjalise) Punalipu ordeni. 1951. a tagandati süüdistatuna muu hulgas nõukogudevastase tegevuse eest arreteritud Võru koolitüdrukute vabastamises. (1946. a moodustasid Võru keskkooli õpilased Maimu Sild, Aino Olesk, Aino Leies ja Erika Kesamaa Silla ning Leiese eestvedamisel organisatsiooni Eesti Vabaduse Eest. Selle ajendiks oli samas koolis likvideeritud organisatsioon Põhjala Noored. Jaanuaris 1946 levitati üle 100 eksemplari lendlehti ning rebiti maha ÜN valimisplakateid ja loosungeid. Sama kuu lõpus tabas miilits Silla ja Leiese plakateid maha rebimas. Läbiotsimistel leiti ja võeti ära suur kogus lendlehti. Veebruaris 1946 Sild, Olesk, Kesamaa, Leies, Ojamäe ja Lehtmets arreteriti. Resev tegi korralduse kriminaalasi lõpetada ja kinnipeetud vabastada. Uuesti algatati sama kriminaalasi 1950. a algul, kui arreteriti Loosi algkooli õpetaja Sild, Luhamaa algkooli õpetaja Olesk, Lustniku algkooli õpetaja Leies ja Kohtla valla poliitharidustöö instruktor Kesamaa.) 1950–1953 oli ehitusmaterjalide tööstuse ministri asetäitja, 1953–1954 Tallinna Miilitsakooli ülem, 1954 saadeti terviselikel põhjustel erru, 1956–1962 oli ÜN Presiidiumi vastuvõtuosakonna juhataja. EKP KK liige 1941–1951. ÜN I–II koosseisu saadik. (ERAF f 1, n 6, s 2987.)

pealegi on olemas üksikuid kommuniste, kes ise sooritavad kuritegusid ja korrarikkumisi. Selle põhjuseks on parteiline ebaküpsus, parteilise printsiipiaalsuse ja sihiteadlikkuse puudumine niihästi mõtlemises, käitumises kui ka töös. Ning kõik see saab alguse EK(b)P KKst. Toon ühe värske näite. ENSV SM sai 7–8 päeva tagasi kirja Läänemaa Karuse valla kalurikolhoosist "Uus Elu". Kirja lõpus on 27 allkirja. Seal räägitakse, et 21. veebruaril 1950 arreteeriti 4 selle kolhoosi liiget (tuuakse nimed) ja veel üks inimene, kes pidi kolhoosi astuma. Ning kolhoosi üldkoosolek, arutades nende arreteerimist ja tööjõu puudumist, leiab, et arreteeritud olid "toredad töötajad", kes olid "teistele eeskujuks", ei tegutsenud "kolhoosikorra vastu", "ei desorganiseerinud kolhoosi tööd" jne. Kolhoosi üldkoosolek leiab, et "kui ülalloeletud inimesed on kunagi nõukogude korra vastu eksinud", siis halvimal juhul "tuleb jätta nad kolhoosi paranduslikule tööle". Ent kes need "toredad inimesed" siis on? Need MGB organite poolt vahistatud inimesed võetakse kohtulikule vastutusele kodumaa reeturitena kriminaalkoodeksi § 58-1a põhjal. Siseministerium saatis vastavalt funktsioonide piiritlemisele selle kollektiivse taotluse originaali MGBsse ning koopia KKsse. Me arvasime, et KK ei pea mitte üksnes teadma selles kohoosis valitsevat olukorda ja meeleolusid, vaid partei maakonnakomitee peaks ka koos MGB maakondlike organitega toda kolhoosi lähemalt vaatlema, uurima selle kolhoosi isikkoosseisu ja tegevust kasvõi selgitustöö tegemiseks, et pole lubatud kaitsta meie kodumaa reetureid ega nende edasise saatuse kohta taotlusi esitada.

Me saatsime selle kirja välja 16. märtsil, KKsse jõudis ta 17. märtsil, ent 20. märtsil ilmub see kiri vabariigi prokuratuuri sm Karotamme järgmise resolutsiooniga: "Sm Paasile kontrollimiseks, kui on vaja. N. Karotamm."

Me ei eita vajadust mõnikord kasutada prokuratuuri teeneid prokuröri järelevalve teostamiseks. Ent antud juhul ei kahelnud me hetkekski Riikliku Julgeoleku Ministeriumi organite operatiivse tegevuse seaduslikkuses. Tekib küsimus, mida selle kirjaga prokuratuuris tehakse. Seaduse kohaselt toimuvad arreteerimised prokuröri sanktsiooniga ja ka siin peab sanktsioon olema. Kas MVD vägede sõjaprokuröri või maakonna prokuröri sanktsioon. Esimesel juhul saadab sm Paas arreteerimise põhjendatuse ja seaduslikkuse kontrollimiseks kirja sõjaprokurörile ning teisel juhul nõuab materjali maakonna prokurörilt. Kontrollib, teeb kindlaks seaduslikkuse ja kõik! Seda kõike ainult vastavalt resolutsioonile "kui on vaja". Ja kui vabariigi prokurör seda vajalikuks ei pea, siis ta seda ei tee. Siit järeldub, et mitte igasugune kirjalik resolutsioon või korraldus pole õige juhend. Teiselt poolt pole lubatav

toimuva terava klassivõitluse olukorras piirduda üksnes sellise korraldusega, vaid tuleb teravdada, tuleb mobiliseerida partei- ja nõukogude organite tähelepanu niisugustele nähtustele, nendega tuleb võidelda. Ent tulemus on vastupidine. Ka KK suhtumine ja reageerimine meie signaalile oli vale. Seda kinnitab ka asjaolu (ma esitan teise fakti), et kahe päeva pärast, 20. märtsil, sai MVD 33 allkirjaga kollektiivse kirja sama maakonna sama valla teise kolhoosi, "Edasi" kolhoosi liikmetelt, kus samade sõnadega ning vist ka sama käekirjaga kostetakse kodumaa reeturi, kellegi Uusküla eest. Kui me sellele ässituskirjale samuti reagerime, siis võime oodata eestkosteid bandiitidele, kodumaa reeturitele jne kogu maakonnast, miks ka mitte tervest vabariigist. Selge, et see on vaenuliku tegevuse uus avaldumisvorm. Peab saama selgeks, et meil tuleb kõigi paragrahvide kohaselt reageerida ja otsekohe tegutseda. Ent seda peab juhtima parteiorganisatsioon ja eelkõige KK. Tema peab andma tooni ja suunama kõiki partei- ja nõukogude organeid, igat kommunisti. Kui aga lastakse läbi niisugused lohakused ja vead, poliitilised vead, siis ei tule see kasuks meie ühisele asjale, vaid kahjustab seda ning näitab ka juhtkonna tööstiili.

Järgmine küsimus puudutab EK(b)P KK osakondade töökogemuste ühtlustamist, iga osakonna tööd eraldi ning EK(b)P KK tööd tervikuna. Küsimus tõuseb esile seoses sellega, et hiljuti said EK(b)P KK liikmed EK(b)P KK põllumajandusosakonna koostatud dokumendi kollektiviseerimise käigust ENSVs. Selles tuuakse näiteid kolhoosides endis toimuvatest kulakute ja kodanlik-natsionalistlike ringkondade väljastumistest. See on väga õpetlik materjal, millest igauks saab igapäevatoös juhinduda ja peabki seda tegema.

Tekib küsimus, miks meil varem niisugust üldistatud materjali polnud. Tekib ka see küsimus, miks pole sääraseid analüütilisi materjale ning üldistusi teistelt KK osakondadelt. Näiteks on meil kaubandusega lood kehvad. Sealne kaader on väga risustatud, korralagedus on otsese sabotaazi piiril, tuleb ette riisumist, raiskamist, omastamist. Klassivaenlane ei tegutse kõikjal ja alati sama meetodiga. On olemas igasuguseid kavalsusi. Miks mitte tuua kõik need andmed KK seinte vahelt välja, miks seda ei tehta? See näitab jälle, et juhtimisstiili, KK tööd ja juhtkonna tööstiili tuleb muuta.

Ja viimane küsimus, mis puudutab kriitikat ja enesekriitikat KKs endas ning EK(b)P KK büroos.

Sm Karotamm tunnistas faktide survele, et ta on olnud ennast täis ning asendanud mõnikord kollegiaalse juhtimise ainuisikulisega, tekitades keeldude ja käskude süsteemi. Tekitati ja kultiveeriti arvamust I sekretäri ilmeksimatusest. Kus on säärase ilmingtonge juured? Ma arvan, et

see sai alguse aastatel 1940–1941, kui Eesti parteiorganisatsiooni juhtis kurikuulus reetur Säre. Too Säre tundis end täieliku peremehena Eesti poliitilises elus.

1940. a juuli esimestel päevadel legaliseerunud Eestimaa kommunistlikul parteil polnud ühelt poolt piisavalt kogemusi ega küpsust uutes legaalses tingimustes ja teiselt poolt ei pandud vabariigi sovetiseerimise tormilistel päevadel tähele, ei märgatud seda Säre peremehetsemist. Paljud siinsel pleenumil arutatavad poliitilised vead said alguse just sellest ajast, näiteks vead partei formeerimisel, parteisse vastuvõtmisel, partei, nõukogude ja majanduse juhtivate kohtade komplekteerimisel, kompartei suhtumise mugandamisel teistest parteidest tulnutesse, kodanlikesse natsionalistidesse jne. Alles hiljem selgus meile Säre tõeline poliitiline pale. Olemasolevatel andmetel rõhutas Säre ise Saksa fašistlikus gestaapos, et ta on trotskist ning on võimalust mööda juba 1940. a saboteerinud Nõukogude Eesti poliitilise, majandusliku ja kultuurielu arendamist ning 1941. a saboteeris eriti Punaarmee võimsuse tõstmiseks tehtavaid sõjalisi aktsioone. Seda on ta ise tunnistanud. Sel kohal tahaksin rõhutada, kui võrd me vajame uuesti kirjutatud Eesti ajalugu üldse ning klassivõitluse ja revolutsioonilise töölisliikumise ajalugu eriti.

1941. a kordasime sõjategevuse käigus, teist korda Eesti revolutsioonilise töölisliikumise ajaloo seda ajaloolist viga, mille olime teinud Kodusõja ajal Eestis aastail 1918–1919, siis kui Punaarmee tungis 1918. a sügisel peale Narvast Tallinna suunas ja samuti kagust Pihkva-Võru suunal. Me ei korraldanud Eesti territooriumile tungides mobilisatsiooni või siis tegime seda hilinedes ja osaliselt.

Meie sunnitud taganemise ajal aastail 1918–1919 korraldab mobilisatsiooni kodanlik Eesti.

1941. a suve sõjategevuse ajal kordasime neid vigu. Mobilisatsioon tehti alles siis, kui rinne asus Tartu joonel, Viljandist põhja pool ja Läänemaa piiril. Nii jäi suur hulk mehi okupantide kätte.

Võttes arvesse Säre käitumist ja tema tunnistusi, saavad see asjaolu ning selle järeldused meile arusaadavaks. Säre oli Saksa fašistlike organite konsultant. Säre esines sõja ajal gestaapo süüdistuse tunnistajana kommunistide kohtuprotsessil Taanis. Säre reetis ja andis välja organiseeritud ja siia jäetud põrandaaluse kommunistliku organisatsiooni.

Lähtudes kasvõi neist asjaoludest peaks olema selge Säre roll aastatel 1940–1941. Selles valguses muutuvad meile arusaadavaks paljud asjaolud, nagu näiteks sm Laossoni poolt jutustatud lugu, kui ta kutsuti 1940. a KKsse ning sai tümitada selle eest, et oli kirjutanud Kruusi kohta paljastava artikli.

Ma arvan, et just siit tulebki otsida pleenumil arutatavate küsimuste juuri.

See, kas sm Karotamm teadis Säre rolli, on omaette küsimus. Kas ta märkas kõike seda?

1940. a augustist peale oli sm Karotamm EK(b)P KK II sekretär. Särest, tema käitumisest ja tegevusest koos gestaapolastega teavad siin okupatsiooni ajal olnud inimesed, teavad ning mäletavad tänaseni. Seda ei tea vaid vabariigi parteiorganisatsioon.

Partei V kongressil said delegaadid küsimusele, kes see Säre on ja mis temast sai, vastuseks, et ta oli "suli" [проходимец]. Nad ei saanud teada ajaloolist tõde, poliitilisi järeldusi ega antud neile mingeid tegevussuunniseid, vaid jutt keerati mujale. Miks? Siiani pole partei reaalkmete ees seda reeturit ja trotskisti paljastatud. Miks on Särest tänaseni vaikitud ja vaikitakse ka praegu? Miks on tegelikult kaitstud Säre isikut ja miks seda kaitstakse?

Säret paljastamata ei saa me sisuliselt paljastada KK ega I sekretäri tööstiili ja -meetodeid. Säret paljastamata ei saa me sisuliselt paljastada ega parandada ka neid vigu, mida on praeguseni tehtud vabariigi poliitilises, majanduslikus ja ideoloogilises elus. Me ei saa paljastada ega tulemuslikult parandada vigu kaadriküsimustes, ei saa paljastada ja kardinaalselt parandada oma vigu võitluses kodanliku natsionalismi ning selle kandjate vastu.

(Sm Päll: Sm Resev, palun öelge, kui palju teile veel aega on vaja?)

Kaks minutit.

(Sm Päll: Sm Resev palub kaht minutit, mina arvan, et niisuguse jutu jaoks võib ka 10 minutit anda.)

(Hääled: Anda!)

Säret puudutamata ei saa me puudutada ka küsimust ametiisiku, I sekretäri võimalikest eksisammudest. Inimese käitumist kritiseerimata tekitame enda eksisammude seisundi, välistame end nende seast, keda võib ja tuleb kritiseerida. Kui me säärase suli tegevust ei paljasta ega kritiseeri, siis loome märkamatu ning ilma välise surveta kollegiaalset juhtimist nurjava süsteemi, kus pole kohta KK bürool, kus õilmitsevad vaid upsakus ja ainujuhtimine. Kui me ei paljasta niisugust vaenlast, nagu seda on Säre, siis hävitame partei lihtliikmete ja ausate nõukogude kodanike poliitilise valvsuse, nüristame operatiivset valvsust.

Kes on selles süüdi? Selles on süüdi KK büroo ja sm Karotamm isiklikult. Siit on pärit KK büroo liikmete ja EK(b)P KK sekretäride kriitika ja eneskriitika puudumise juured.

Praegune pleenum, mis organiseeriti tegelikult ÜK(b)P KK initsiatiivil, mille eest peame olema talle väga tänulikud, toob tingimata suurt kasu vabariigi parteiorganisatsioonile. Me näeme ja mõistame toimuvat täiel määral, hindame oma minevikku ja olevikku üha teravneva klassisivõitluse tingimustes, selles võitluses ilma rindejooneta. Me näeme oma vigu ja möödalaskmisi. Me tahame näha murrangut kogu oma parteilises elus, vabariigi parteiorganisatsiooni juhtkonna keskel.

ÜK(b)P KK otsuses ja ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko põhjendatud ettekandes, mida siin pleenumil arutatakse, on esitatud tõsine ja põhjendatud poliitiline süüdistus sm Karotamme aadressil ning seetõttu tekib küsimus: kas on sm Karotamm suuteline põhjalikult muutuma ja kogu EK(b)P KK tööd ümber korraldama?

Ei, ta pole selleks suuteline! Ei ole!

Juhataja sm PÄLL: Sõna on sm Boitsovil⁴⁶ — EK(b)P KK liikmel, ENSV MN esimehe asetäitjal.

Sm BOITSOV:

Seltsimehed, ÜK(b)P KK otsus puudustest ja vigadest EK(b)P KK ja ENSV MN töös on suunatud eelkõige sellele, et neid vigu võimalikult kiiresti mõista ja parandada ning tulevikus vältida, et kiirendada rahvamajanduse, kultuuri, teaduse ja kunsti arengut ning töötajate materiaalse olukorra edasist paranemist Eesti vabariigis.

Selles mõttes meenutab sm Karotamme esinemine KK pleenumil eriti sm Malenkovi poolt Oktoobrirevolutsiooni XXXII aastapäeva ettekandes toodud näidet, kus ta ütles: [---]

Mulle tuleb meelde KK otsus 1944. a novembris, kui sm Karotamm lubas samuti kodanlik-natsionalistlike vigu parandada, siis kui abistamiseks oli loodud ÜK(b)P KK Orgbüroo, ning mulle tuleb meelde EK(b)P V kongress ja kuidas sm Karotamm lubas, et õigustab partei usaldust, ent praegu tunnistas ta kodanlik-natsionalistlike vigu ega räägi nende parandamisest, ning ta ei tunnista neid vigu parteilise aususega; seepärast arvan, et teda ei saa jätta edasi parteiorganisatsiooni juhtima.

⁴⁶BOITSOV, Konstantin (1910–?). Pärit Novgorodi kubermangust, KP liige 1930. a. Aastail 1930–1935 õppis Leningradi Metsatehnilises Akadeemias, 1940–1941 oli VNFSV Metsatööstuse Ministeeriumi sõjalise osakonna juhataja, 1941–1944 VNFSV tööstuskooperatsiooni ülema asetäitja, 1944. a-st ÜK(b)P KK orgbüroo Eesti asjade instruktor Tallinnas ja ENSV MN esimehe asetäitja. Aprillis 1950 vallandati EK(b)P KK büroo määrusega MN esimehe asetäitja kohalt ja suunati ÜK(b)P KK käsutusse.

Sm Malenkov ütles oma ettekandes: [---] Nende sõnade valguses kannatab vabariigi rahvamajanduse juhtimine KK ja ENSV MN süü tõttu ja ka minu oma süü tõttu tõsiste puuduste käes. Milles seisnevad puudused ja vead peale nende, mis on ära toodud ÜK(b)KK otsuses? Meie tööstuse ja ehituse juhtiv kaader on risustatud inimestega, kes ei vääri poliitilist usaldust ja kellel pole ametialaseid oskusi, üldse pole rahuldav tööstuse juhtiva kaadri valik, tööstuse ja ehituse tööliiskaader on risustatud kulaklike elementide, endiste eraomanike ja kaupmeestega. Kust need vead on tulnud? Esiteks seetõttu, et KK büroo ja MN on suhtunud kaadrikuksimustesse põhimõttelagedalt. Nii otsiti tööstuse ja ehituse jaoks töölisi esmajoones sõjavangide, ennetähtaegselt vabastatud vangide ja kulakute seast. Sm Veimer suhtus põhimõttelt ja äärmiselt valimatult juhtiva kaadri paigutamisse, nende hulgas olid Kurvits, Lüüs, Raja, Erit jt. Kuidas neid valiti? Pärast Kurvitsa vabastamist Tallinna TK esimehe kohalt ütlesin ma sm Veimerile, et teda ei tohi panna tööstuskooperatsiooni juhtima. Sm Veimer vastas, et sa ei tunne teda, et see on kaval ja üsna toimekas inimene ning ta toob suurt kasu. Ma olin nõus, kuid edasi jõudis asi selleni, et ma ei saanud koos Kurvitsaga töötada ning teatasin sm Veimerile, et võtku ära kas Kurvits või tööstuskooperatsioon, ning lõpuks saadeti Kurvits ikkagi minema.

Samuti arvasin ma valesi, nagu peaks tegelema kaadri valikuga KK ja mitte MN. Sm Suia süüdistas mind siin õigesti kulakupere sokutamise pärast nahatööstusartelli ning sm Beljajev rääkis, et mina soovitasin meie ettevõtetel tööle võtta kulakuid. Ma tegin küll korralduse, et neile antaks kõige raskem ja mustem töö.

See oli 1948. a lõpus ja 1949. a alguses, kulakute kui klassi likvideerimise küsimuse lahendamine hakkas venima, kui algas massiline kolhooside loomine ning kulakud hakkasid end ise likvideerima [само-раскулачивались], põgenesid metsa, läksid ettevõtetesse.

Jah, ma mõistsin ja arvasin, et kui kulakud ei tohi kolhoosides olla, siis ei peaks nendega ka tööstust risustama.

Mul olid keerulised töötingimused. Ma tahan jutustada meie tööstuse risustamisest kulakutega.

Sm Veimer käskis mul ette valmistada taotluse NSV Liidu valitsusele kulakute väljasaatmiseks. Eelnõupidamisest selles küsimuses võtsid osa sm-d Gonjajev, Mihhailov ja Paas ning arutati, kuhu neid saata. Sm Gonjajev ütles kohe: "Tingimata vabariigist välja saata!" Ma kandsin sellest ette sm Veimerile ja MNle. Kuidas see asi lahenes? KK bürool, kus seda taotlust edasi arutati, mind polnud ning alles KK töötajatelt sain teada, et kinnitati ettepanek kulakute väljasaatmiseks põlevkivibasseini ja turbatööstustesse. Sm Beljajev räägib, et me ikkagi ei võtnud

kulakuid tööstusse, kuid praegu on tööstuses, põlevkivibasseinis ja Tallinnas kulakuid ning endisi kaupmehi külluses. Äsja kindlaks tehtud ja kolhoosidest minema aetud kulakud jäävad samuti seni vabariiki, riisustavad tööstusettevõtteid ning siiani on otseselt lahendamata küsimus kulakute lõplikust likvideerimisest ning vabariigi linnade ja tööstuse puhastamisest sellest inimrämpsust.

Keda me parimatest stahhaanovlastest ja kutseala parimatest saatsime direktorite kursustele? Peaaegu mitte kedagi.

Puudujäägid kaadri kasvatamise osas, samuti meie vead tõid kaasa ENSV tööstuse arengupeatuse, sh mahajäämuse rasketööstuse harudes, keemia- ja energeetikatööstuses, töömahukate protsesside mehhaniseerimisel eriti metsatööstuses, põlevkivitööstuses, kala- ja kütusetööstuses. Maha jäänud on ka elamute ja kultuuriobjektide ehitamine. Sm Beljajev ütleb õigesti, et mul pole ehitusalast haridust, ning põlevkivibasseinis venib niihästi elamute kui ka kommunaal- ja olmerajatiste ehitamine. Alles 1949. a paranes asi seal mõnevõrra. Meil ei ole lõplikult lahendatud eramajade natsionaliseerimise ega linnades maakasutuse küsimus.

Sm Latšov rääkis, et valesti on lahendatud ülenormatiivse elamispinna maksustamine. Meil maksustatakse liigse elamispinna iga ruutmeeter nagu kõikjal mujalgi kolmekordselt, ent kui sellel pinnal elab allüürnik, siis makstakse selle eest ühekordselt.

Sõjaväe ja laevastiku pretensioonid elamispinna kohta on samuti õiged, kuid ma ei saa olla nõus sm Rumjantsevi raske süüdistusega, et ma olevat öelnud ühel nõupidamisel sm Puusepa juures ja Leningradi sõjaväeringkonna esindajate kuuldes, et Tallinna elanikud panevad pahaks, et me abistame sõjaväge. Seda pole ma öelnud ja sm Puusepp mäletab seda. Ma ütlesin, et Tallinna TK ei pane mitte süüks sõjaväele, vaid paneb MNle pahaks seda, et me 5 aasta jooksul pole andnud ühtegi ruutmeetrit elamispinda Isamaasõja invaliididele. See vastab tõele, sest nende 5 aasta jooksul on ehitustegevus olnud suunatud eelkõige ehitus-, sõjaväe- jt organisatsioonidele. Minu arvates ei tohi mu sõnu selliselt moonutada ehk täpsemalt, tõlgendada. Ma ütlen otse: selleks et lahendada ohvitseride täieliku majutamise küsimust, tuleb veel kord taotleda NSVL valitsuselt tõsise abi osutamist selles, sest me ise ei suuda koha peal niivõrd purustatud linnas selles asjas midagi ära teha.

Mõne seltsimehe sõnavõtude ja süüdistuste kohta minu aadressil.

Sm Matussevitš süüdistab mind valju noomituse saamises. Tõepoolest sain juulis valju noomituse ebaväärika käitumise pärast, sest ma aitasin kohaliku tööstuse ministril Smirjajevil mööblit muretseda.

Ma mäletan sm Škirjatovi sõnu, kui ta mulle ütles: “Kuidas siis nii, me saatsime teid Eestisse vabariigile abi osutama, riiklikke küsimusi lahendama, aga teie aitate eraisikul mööblit muretseda.”

Sm Matussevitš ütles, et mind kui papi poega tuleks minema kihutada. Minu eluloost on teada, et aastail 1911–1917 oli minu isa küladiakon. Kuid kogu nõukogude aja jooksul töötas minu isa samas külas, astus 1920. a kolhoosi, kus töötas kuni sakslaste sissetungini, kes ta arreteerisid ja maha lasksid. Ning mul pole põhjust isa pärast häbi tunda.

Oli ka selline süüdistus, et olen kasutanud oma ametiseisundit ja -autosid kalalkäimiseks. See on õige süüdistus. Ma alahindasin seda asjaolu ega mõelnud selle peale, et nii ei tohi teha. Sm Matussevitš süüdistas mind garaaži andmises eraisikule. Sellest ei tea ma midagi.

Oli veel niisugune süüdistus, et MN töötajale sekretär Zubovale anti sm Rupsi korter. Ta pöördus korteri vahetamise asjus minu ja sm Veimeri poole. Niipalju kui ma tean, toimus korterivahetus tema avalduse põhjal täies vastavuses kehtiva korraga.

Sm-d Stepanov ja Beljajev süüdistasid mind pugemises.

Kui olin KK esindajaks Narva linnas ja Jõhvi maakonnas, siis esinesin ma tõepoolest viiel koosolekul eesti ja vene keeles Ülemnõukogu saadikukandidaadi sm Veimeri toetuseks. Ent neis kõnedes polnud sõnu “sm Veimeri juhtimisel”. Mul on see tekst kaasas.

Võis jääda mulje, et see on pugejalik esinemine. Mul aga ei tulnud midagi niisugust üldse pähe, ma töötasin KK volinikuna ja muretsesin, et valimised saaksid hästi ette valmistatud, ning esmajoones hääletustulemuste pärast.

(Sm Beljajev: Te sõitsite valimiste organiseerimise asemel ringi Veimeri adjutandina. Miks te sellest ei räägi? Kas teil on meeles, et te pidite käima Jõhvimaal, aga seal te ennast ei näidanud?)

Sm Beljajev, ma olin nädal enne valimisi volinikuks Narvas, esinesin seal korduvalt ja ka Kreenholmi manufaktuuris ning olin kohtumisel sm Veimeriga. Jõhvimaa jaoks oli mul ette nähtud kaks päeva, ja need kaks päeva olin ma tõepoolest sm Veimeriga. Pärast Veimeri lahkumist jäin ma veel Kiviõlisse.

(Sm Stepanov: Te teadsite 1944. aastast alates, et Karotamm ja Veimer ajavad vale poliitikat, miks te vaikisite?)

Sm Stepanovi süüdistuse kohta selles, et mind kaitses Veimer, õigemini Karotamm, laupäeval noomitus eest MN 1945. a 23. XI määruse täitmisega venitamise ja selle täitmata jätmise pärast. See määrus nägi ette veterinaarsanitaarvalitsusele tööruumide ja elamispinna eraldamise. Sm Stepanov, ma olin veendunud, et see noomitus valmistati ette sm Ka-

rotamme korraldusel enne KK pleenumit minu hirmutamiseks, sest mind kutsuti üheks tunniks KK büroo istungile selleks, et mulle noomitust avaldada, ent eelnevalt polnud keegi minuga sellest rääkinud.

(Hääl kohalt: Sm Boitsov, kes andis orientatsiooni selle kohta, et kulakute vastu sõna võtvaid kommuniste ootavad suured ebameeldivused kuni selleni, et neil võetakse püksid maha.)

Ma ei mäleta niisugust orientatsiooni. (Hääl kohalt: Aga kas mäletate, et olite minu kabinetis?)

Ma mäletan, et olin teie kabinetis seetõttu, et sm Veimer andis mulle korralduse kulak Teslau kohta selgusele jõuda. Vaatasime selle asja koos teiega läbi ning selle kohta, et Teslau oli nii ettevõtja kui kulak, kandsin ma ette sm Veimerile. Hiljem kontrolliti veel neli korda, kas ta on ikka kulak või ei ole, ent seda juba ilma minu osavõtuta.

Seltsimehed, mind saatis ÜK(b)P KK Eestisse 1944. a novembris. Viis ja pool aastat olen ma püüdnud ausalt töötada, kuid ilmselt mul ei jätkunud nii vastutava töö jaoks piisavalt teadmisi, eelkõige poliitilisi teadmisi ja silmaringi.

Ma luban KK pleenumile, et mis tahes väikeses töölõigus, kuhu partei mind paneb, arvestan ma selle pleenumi õppetunde ja teen heaks oma vead, püüan neid rohkem mitte teha, ning arvan, et see ÜK(b)P KK määrus ja sm Ponomarenko ettekanne väljendavad ÜK(b)P KK ja seltsimees Stalini uut hoolitsust Eesti vabariigi eest ning abi tema sotsialistlikul arenguteel ning et seda hoolitsust tuleb õigustada tegudega ja oma töö parandamisega.

Juhataja sm PÄLL: Sõna saab sm VAHA⁴⁷ — ENSV põllumajandusminister.

⁴⁷VAHA, Artur (1900–1975). Pärit Valguta vallast, 1918–1921 vabatahtlikult Punaarmees, KP liige 1926. aastast. 1930–1932 oli MTJi direktor Lääne-Siberis, 1932–1941 juhtiv partei- ja majandustöötaja mitmel pool N. Liidus, 1941–1944 EK(b)P KK põllumajandusosakonna juhataja asetäitja ja hiljem juhataja, 1944–1949 ENSV riigikontrolli rahvakomissar ja minister, 1949–1951 põllumajandusminister, 1951–1953 metsamajanduse ministri asetäitja, 1953–1956 Üleliidulise Põllumajandusnõukogu Eesti paviljoni direktor Moskvast, 1956–1960 MN organisatsioonilis-instrueerimisosakonna juhataja, 1960–1963 kohalike nõukogude asjade osakonna juhataja. ENSV ÜN II koosseisu saadik.

Sm VAHA:

Seltsimehed! Meie organisatsiooni KK Orgbüroo otsus on õige ja õigeaegne. Ma tahan siin rääkida mõnest põllumajandust puudutavast küsimusest.

Me oleme praegu niisuguses perioodis, kui meie põllumajandus läheb üle teistele, täiesti uutele rööbastele, s.t maal seatakse meil sisse sotsialistlik põlluharimine ning see on väga vastutusrikas periood, mil minu arvates peaks kogu meie tähelepanu olema suunatud põllumajandusele. Ma pean ütleva, et kui ma siia ministeeriumi tööle tulisin, siis anti mulle palju lubadusi, sest uuele inimesele lubatakse alati abi ja toetust, kuid ma teadsin juba, et vabariigi põllumajanduslik aparaat ei vasta neile nõuetele, mida esitab talle elu seoses põllumajanduse üleminekuga sotsialistlikule arenguteele. Esimestest päevadest peale oli mul selge, et ministeerium on risustatud, et ministeeriumis töötavad inimesed, kes pole kunagi kokku puutunud sotsialistliku põllumajandusega. Seoses sellega arvasin, et see ministeerium peab olema meie põllumajanduse vundamendiks ja selle tegelikuks staabiks, ent kohe esimestel päevadel pörkasin ma kokku nii suurte puudustega, et ei suutnud neid ületada. Ja tervelt 11 kuud ei saanud ma toetust paljudele sammudele, mida ma tahtsin olukorra parandamiseks ette võtta, sest nii see enam kesta ei võinud. Toon konkreetse näite. Möödunud aastal kevadkülvil ajal oli kollektiviseerimisprotsent 50–60 ja sügiseks tahtsime selle tõsta vähemalt 70-ni. Siin tuli sekkuda nende kolhooside olemusse, kuid mitte üksnes vormistamise pärast, vaid ka nende majanduslikud juured polnud sotsialistlikud, need pidurdasid. Tegin ettepaneku, et tingimata tuleb likvideerida selline olukord, et nn kolhoosnikud külvavad oma taludes. See kestis veel möödunud sügisel. Meil on veel küllaltki palju kolhoose, kus talivilja külvatakse endiselt oma talu maadele.

Ma võtsin üles küsimuse, et need väikesed maatükid koondataks suurtesse massiividesse ning purustataks sel moel individualistlik alge meie kolhoosides. Mulle vastati, et organiseerige. Jõudumööda kogusin ma oma inimesed kokku, ent 740 nn põllumajandustöötajast on vaid 9 tootmises töötavat partei liiget. See on üks asjaolu ja teine on see, et enamik neist on seotud kulakutega, oma sugulaste kaudu väljasaadetute või koos sakslastega lahkunutega, nii et selle aparaadi peale ei saa nii tähtsaid küsimusi lahendades lootma jääda. Mitte keegi mind ei toetanud. Ning nüüd töötavad meie spetsialistid selle küsimuse kallal ja juba ligi 900 kolhoosi on selleks ette valmistatud, et teostada kevadkülvil endise peremeheta massiivide kaupa, ent seda on vähe. Selle asja korraldamiseks tuleb mobiliseerida ka parteiorganisatsioon.

Teine on väga tähtis küsimus. Siin juba sõna võtnud seltsimehed maakondadest ütlesid, et 1950. a külvipinna plaani pole otsustatud. Kui ma möödunud aastal sellele tööle tulin, teadsin juba ette, et meil on igal aastal olnud segadusi külvipinnaga. Otsustati seda kontrollida ning leida alus plaani koostamiseks — nagu see on ka tööstuses, kus planeeritakse olemasolevate tootmisvahendite alusel —, et koostada plaan põllumajanduses maatagavarade põhjal, ent kuna külvipindade osas puudus selgus ning igal aastal tuli meil anda kohtu alla rööpmeseadjaid juurdekirjutuste pärast külviplaani täitmisel, siis otsustasin ma kontrollida oma väheste jõududega küll mitte kogu vabariiki, vaid võtsime ainult 8 maakonnas igäühes ühe valla, et saada teada, kui õiged on andmed, ning pärast seda kontrollimist tuli välja 5–12%-line vahe tegelikult olemasolevate plaanide suhtes. Ja kui seda korrutada terve vabariigiga, siis jäi meil külviplaaniga võrreldes puudu umbes 80 000 hektarit. Ma tõstatasin MNs küsimuse, et nüüd tuleb see ära lahendada. Me ei saa toetuda mingitele andmetele, sest maabilanssi kui kõige alust meil vabariigis pole olemas. Ma soovitasin aluseks võtta Põllumajandusministeeriumi kogutud andmed isegi siis, kui need on ekslikud (me oleme valmis oma vigu tunnistama), aga ikkagi oleks asi ka siis senisest parem. Maakonnad ei saaks enam nuriseda, et plaan on valesti koostatud. Plaanikomisjoni esimees süüdistas otseselt mind selle küsimuse lahendamisel, öeldes, et ma tegutsevat nõukogude võimu vastu, ja kui minu pealekäimise tulemusena kutsuti mitme maakonna esindajad valitsusse maaküsimusi lahendama, siis jäi see ikka lahendamata. Maakondade esindajad sõitsid niisama targalt tagasi, sest me ei jõudnudki ametliku ja kinnitatud maabilansi puudumise tõttu selgusele, kas maakondade pretensioonid on põhjendatud või ei ole.

Edasi tahan öelda paar sõna meie kaadri kasvatamisest maal. Kui olin ministeeriumis tööle asunud, siis hakkas tulema signaale, et me kasvatame endale võõrast kaadrit, kes ei peaks spetsialistidena meie põllumajandust juhtima. Mis siis praegu vabariigis on? Meil on 26 tehnikumi ja kooli, kus praegu õpib kokku 2800 keskastme põllumajandusspetsialisti. Kes neid õpetab? On sihukesi õpetajaid, kelle küljes pole ühtki puhast kohta, sest nad on sedavõrd paadunud vaenlased, ja nad on minevikus tegutsenud nõukogude võimu vastu. Meil on sääraseid õpetajaid, kes on kuulunud korraga kolme fašistlikku organisatsiooni, kes võitlesid meie vastu nii Kodusõjas kui ka Isamaasõjas. Ja meie oleme andnud nende inimeste kätte oma põllumajandusliku kaadri ettevalmistamise! Teiselt poolt valiti neisse koolidesse omakorda õpilasi, kes oleksid nende jaoks "omad" nõukogudevastased. Praegu teeme seal puhastustööd. Me ei tohi lubada, et riigi raha kulutataks meie vaenlaste peale, ent see nõuab

veel aega, sest neid, keda tuleb kontrollida, on väga palju. Aga me oleme selle tööga algust teinud ja viime selle ka lõpuni.

Esimestest päevadest peale ministeeriumis kujunes mul kohutav mulje, mulle näis, et see polegi nõukogude, vaid hoopis kodanlik ministeerium. Tuleb vaid silt ära vahetada ja ongi valmis.

Mis siis toimub? Tulen ministeeriumi, kutsun välja spetsialistid, esitan kindla küsimuse, et kuulda nende arvamust selles või teises asjas. Spetsialistid arvavad, et kui ülemus küsib ja räägib, siis just nii see peabki olema. Seisab mul sihuke spetsialist valveseisangus, pöördus ümber ja lahkus.

Ma kutsusin mitmel korral neid spetsialiste uksest kaugemale ja küsisin nende arvamust. Mina ütlesin teile enda arvamuse ja teie tehke sama. Ei mingit vastust.

Ja veel praegugi on ministeeriumi jäänud niisuguseid spetsialiste, kes töötasid seal juba kodanlikul ajal. Kuid need allesjäänud on vähetähtsad spetsialistid ning ka neist püüame lähemal ajal lahti saada.

Vastavalt eeskirjale peab meil ministeeriumis olema 64 kõrgharidusega spetsialisti, kuid neid on vaid 21. Ja kuni tänaseni on neist ainult 14 partei liikmekandidaati.

See aparaat ei võimalda praegu kuidagi muutuda põllumajanduse staabiks täielikus mõttes. Selleks tuleb meil veel palju tööd teha.

Mulle näib, et kuna vabariigis polnud käima pandud võitlust kulakute ja vaenulike elementidega, siis polnud meil ka õiget põllumajanduse juhtimist.

Ja veel üks küsimus, mis peaks küll tänaseks lahendatud olema, see on küsimus põllumajanduslikest kooperatiividest. Ma olen juba mitu korda tõstatanud küsimuse, et need põllumajanduskooperatiivid segavad kolhooside arengut. Ent see asi on endiselt lahendamata. Mulle öeldi, et ärgu rabelgu, sest siin on teistsugune aramus. Tekib küsimus: kelle aramus see on? Ma ütlesin, et me peame selle asja lahendama. Mulle öeldakse, et asja tahetakse teisiti, seda ütlevad sm-d Kuusik ja Sokolov. Sm Sokolovilt kuulsin, et Karotamm olevat teisel aramusel.

(Juhataja sm Päll: Teie aeg on täis, kui palju te veel tahate?)

Ma palun veel viis minutit.

(Juhataja: On ettepanek anda veel viis minutit.)

On ilmne, et põllumajanduskooperatiivid segavad meid, ja nende küsimuse oleme juba ammu tõstatanud. Sel kevadel saadame välja 1300 traktorit, põllumajanduskooperatiivid ei suuda meiega konkureerida, kuid ikka veel on olemas vorm nende säilitamiseks.

Ja nüüd viimane küsimus. Praeguseks on mulle täiesti selgeks saanud vabariigi parteiorganisatsiooni vead. Mulle tuleb meelde, et sõja ajal tegi Kaitsekomitee mulle ülesandeks valida välja parimad nõukogude aktivistid tagalasse jätmiseks. Minuga koos töötasid kadunud sekretärid Okk ja Pauk. Me valisime üle 200 inimese, me valisime välja parimad nõukogude inimesed ning jätsime nad kindlate ülesannetega siia. Kui see töö oli tehtud, siis kutsus Säre mind enda juurde ja ütles: "Andke mulle nende inimeste nimekiri, kelle te siia jätsite." Kaitsekomitee esimees, I sekretär — ma andsin selle nimekirja ära ega jätnud kahjuks endale isegi koopiat. Kui ma hiljem tagasi tulin, siis tahtsin ma leida neid inimesi, et nendega kohtuda ja juttu ajada, et kuulda, kes jäi ja kes osutus reeturiks, kuid ma leidsin ainult üheainsa inimese Tartumaalt. Ülejäänute saatus on teadmata. Ning nüüd on mulle selge, kuhu need inimesed võisid kaduda.

Ma arvan, et ÜK(b)P KK otsus on õige ja õigeaegne. Meie juhtkond ja selle I sekretär pole võimelised edasise tööga toime tulema. Ma pean silmas eelkõige põllumajandust, mis nõuab praegu kogu parteiorganisatsiooni tähelepanu mobiliseerimist, et jagu saada praegustest puudustest põllumajanduses.

Juhataja: Sõna saab sm Lambakahar⁴⁸ — EK(b)P KK liige, vabariikliku parteikooli direktor.

Sm LAMBAKAHAR:

Seltsimehed! Juba enne mind on siin märgitud, et raske on üle hinnata ÜK(b)P KK otsuse tähtsust meie parteiorganisatsiooni elus. Kuid alles ÜK(b)P KK otsus ning ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko ettekanne aitasid meil leida õiget parteilist hinnangut kujunenud olukorra kogu tõsidusele, milleni oli meid viinud sm Karotamme jt ekslik juhtimispraktika.

ÜK(b)P KK otsus ja see pleenum on meie parteiaktiivile ning eriti mulle isiklikult väga oluliseks poliitiliseks õppetunniks, mis õpetab meile seda, milline peab olema tõeline bolševik, leninlik-stalinlikku tüüpi töötaja.

⁴⁸LAMBAKAHAR, Lidia (1906–1979). Sündis Peterburi kubermangus Gatšinas, KP liige 1928. 1932. aastast õppis Marchlewski-nimelises Kommunistlikus Ülikoolis, hiljem lõpetas NLKP KK Kõrgema Parteikooli. Enne Eestisse suunamist (1940) oli komsomolitööl. Septembrist 1940 alates EK(b)P Tallinna linnakomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna instruktor, hiljem Tallinna Parteiaktiivi Maja juhataja. 1942–1945 Jaroslavli oblastis, 1945–1952 EK(b)P KK Vabariikliku Parteikooli direktor, 1952. a-st TPI NLKP ajaloo õppejõud. EK(b)P KK liige 1948–1951.

Pleenum ning ÜK(b)P KK otsus õpetasid meile parteilise ja revolutsioonilise valvsuse tõstmise vajadust. Pleenumist osavõtjana analüüsisin ma kogu keerulist olukorda, mille ÜK(b)P KK on meile nüüd erakordselt täpselt selgeks teinud, ja olen jõudnud arusaamisele, et meil kõigil, sealhulgas ka minul, tuleb veel palju õppida. Tuleb õppida tundma inimesi mitte nende sõnade, vaid nende tegude järgi, tuleb õppida partei KKlt ja sm Stalinilt.

Seltsimehed, ma tunnen ju sm Karotamme ammusest ajast, aastaist 1927–1930, kui me õppisime koos Leningradi kommunistlikus kõrgkoolis. Hiljem töötasin koos temaga ka Leningradi tehnikumis ning mul kujunes temast mulje kui teoreetiliselt tugevast ja hästi ettevalmistatud seltsimehest. Ma suhtusin temasse kuidagi vanaviisi, usaldasin teda pimesi, ent siinsel pleenumil veendusin tänu ÜK(b)P KK abile, et olen teinud suure vea, usaldades pimesi inimest, kes oskas ilusasti kõnelda ja teisi õpetada, ent tegelikult toimis hoopis teisiti. Pleenumil juba esinenud seltsimehed on välja toonud hulgaliselt fakte, mis kinnitavad, et Karotamm on jämedalt moonutanud partei joont, on alla surunud altpoolt tulevat kriitikat kodanlike natsionalistide Andreseni, Kruusi, Semperi jt vastu, samuti on ta soosinud meie rahva kõige õelamaid vaenlasi ning nende ees pugenud.

Seda kõike on tehtud Karotamme soosingul meie vabariigis sotsialistliku korra ja printsiipiaalse parteipoliitika kahjustamiseks ning loomulikult ütlesid seltsimehed siin täiesti õigesti välja, et sm Karotamm on uppunud lõplikult kodanliku natsionalismi mülkasse, s.t väga õigesti on sellele osutatud ÜK(b)P KK otsuses ja alles pärast seda, kui sm Karotamm oli ÜK(b)P KKs, kus talle ilmselt mitte ühe päeva ja ühe tunni jooksul selgitati tema vigu. Ma olen praegu veendunud, et need pole vead, vaid teadlik joon. Ja nüüd vapustas mind see, kuidas sm Karotamm püüdis siin veel kord petta parteiaktiivi oma lapsikute juttudega, luua sirmi, mille taha uuesti varjule pugeda ning oma rämpseid asju ajada. Sm Karotamme sõnavõtuga ei jäänud rahule mitte keegi juuresolijaist, kaasa arvatud mina, vaid see hoopis ärritas kõiki. Tõepoolest, poliitiliselt haritud inimene, suurte pretensioonidega teaduslikkusele, ja see inimene teatab, et tema arvanud, et endiste kodanlike politikaanide, liiatigi sotsiaaldemokraatide, nende kodanluse kõige paadunumate apologetide [Tekstis оппортунистов] parteisse astumisega kustutatakse nende kodanluse lakeide kogu eelnev tegevus. Väga kummaline ja mitte ainult kummaline, vaid lihtsalt mitte kuidagi ei saa uskuda seda, mida sm Karotamm meile püüab tõestada. Sest igale ausale bolševikule oli selge, et inimesed, kes kakskümmend aastat on olnud kodanluse lakeid ja kirjutanud virnade kaupa nõukogudevastaseid ning suurt vene rah-

vast laimavaid raamatuid ning artikleid, selleks et ässitada eesti rahvast vene rahva vastu, et need inimesed saavad olla ainult silmakirjateenrid. Aga nende inimeste parteisse astumise hetkest on neist saanud äkki juba kommunistid, ent nad ei ole praegugi oma minevikust lahti öelnud, pole ennast avanud ega midagi üles tunnistanud, kas siis saab sihuke si inimesi uskuda? Oli selge, et nad on silmakirjateenrid. Kuidas siis sm Karotamm seda ei mõistnud ning kummaline on ka see, kuidas need kodanlikud natsionalistid püüdsid oma pisikeste artiklite ja mingisuguste ülestunnistusekestega tekitada suitsukatet kergeusklike jaoks, et varjata oma tegelikku kodanlik-natsionalistlikku olemust. Ja kuidas võis juhtuda, et sm Karotamm ei märganud seda väga hõredat, võiks öelda, marlist sirmi? Ning et neil kodanlikel natsionalistidel õnnestus nüristada mitte ainult sm Karotamme ja sm Pälli valvsust, vaid kindlustada endale ka nende eestkoste kõigis oma räpastes tegudes ning tekitada sel moel suurt kahju meie tegevusele ja eelkõige ideoloogilise töö küsimustes.

Seltsimehed, kõigile on teada, missugune olukord valitses ja valitseb ka praegu Eesti ajaloo vallas, sest meil puudub nõukogulik Eesti ajaloo õpik. See-eest on elanikel ja paljudel vanadel õpetajatel külluses kodanlik-natsionalistlikke ajalooramatuid, mille autoriks on TA president Hans Kruus, kes ise pole teinud mitte midagi selleks, et uusi õpikuid kirjutada, sest see polnud tema eesmärgiks ega tema huvides. Sealjuures on ta oma ametikohta kasutades lämmanud meie noorte ajaloolaste algatusi, andmata neile võimalusi. Toon näite. Siin on noor teaduslik töötaja, Vabariikliku Parteikooli ajalookateedri juhataja Liebman, ning sellal veel ÜK(b)P KK juures asuva Ühiskonnateaduste Akadeemia kuulaja sm Naan, kes töötab praegu Vabariiklikus Parteikoolis kateedrijuhatajana, kellel on palav soov aidata parteil koolides ajaloo õpetamise olukorda parandada, meie noorsugu nõukogude patriotismi vaimus kasvatada ja uut nõukogude kirjandust luua ning kes võtsid kriitika alla Eesti ajaloo kodanliku periodiseeringu ja löid uue periodiseeringu, mis polnud küll veel ideaalne, kuid vähemalt marksistlik. Liebman ja Naan kirjutasid artikli "Eesti ajaloo periodiseerimise probleemid" ja andsid selle 1948. a jaanuaris "Eesti Bolševiku" toimetusse. On selge, et see artikkel sisaldas Kruusi ajalookontseptsioonide kriitikat, esialgu väga arglikku. Ma mäletan, kuidas sm Liebman seda artiklit üle andes kartis ja hirmu täis oli; meil parteikoolis tuli õppejõudude kollektiivil teda toetada ja julgustada: pole viga, küll partei KK teid aitab, mida te pelgate, andke rutem üle see väga vajalik ja kasulik artikkel. Ja meile näis, et tõepoolest KK ning eelkõige selle sekretär sm Karotamm aitavad kindlasti.

Ent mis toimus tegelikult? Kruusi toetajad, Karotamm ja koos temaga "Eesti Bolševiku" toimetaja Aisenstadt ei talunud Kruusi kritiseerimist. Selle artikli sisu sai Kruusile endale teatavaks, kes kähku organiseeris teise, hoopis teistsuguse artikli Vassarilt, kus too ülistab Kruusi taevani. Ka teine artikkel jõuab "Eesti Bolševiku" toimetusse.

Möödub neli kuud, meie autorid hakkavad närvitsema ja nõudma, miks artikkel ei ilmu. Igal juhul trükitakse KK rotaatoril ära mõlemad artiklid, niihästi Naani kui ka Vassari artikkel. "Eesti Bolševiku" toimetus lisab oma kaaskirja, milles palutakse artiklitega tutvuda, sest neid hakatakse arutama juhtivate töötajate seminaridel.

(Hääl saalist: Millal see oli?)

See oli 1948. a aprillis.

(Hääl saalist: Mina ei saanud.)

Te nähtavasti ei mäleta.

Seal on öeldud, et seda tehakse sm Karotamme nõusolekul. Jäime arutamist ootama. Mingit arutelu ei järgnenud ja on selge, miks. Sellepärast, et sellel seminaril, kus osaleb meie parteiaktiiv, oleks kindlasti Kruusi kui kodanlikku natsionalisti kritiseeritud ja maha tehtud.

Möödub veel kolm kuud, kuid artikkel ei ilmu. Lõpuks ilmub artikkel hoopis teistsugusel kujul. Selle artikliga toimub täielik metamorfoos. Tulevad kokku ajaloolased, Kruus jt, ning toimub leppimine, s.t kauplemine selle üle, et need ajaloolased lepiksid ja võtaksid artiklist välja Kruusi-kriitika, selleks et saada artiklile Kruusi allkirja. Artikkel ilmub 1948. a septembrikuu "Eesti Bolševikus" ja muidugi ilma Kruusi kritiseerimiseta. Tähendab, selleks et päästa uppuvaid kodanlikke natsionaliste, tehakse sihuke mahhinatsioon. Võiks veel näiteid tuua.

(Juhataja sm Päll: Teie aeg on läbi. Kui palju teil veel vaja läheb?)

Ma tahaksin saada viis minutit.

(Juhataja: Antakse veel viis minutit.)

1949. a annab seesama Liebman "Eesti Bolševikule" artikli revolutsioonist Eestis aastail 1905–1907. See artikkel avaldati alles 1950. a veebruaris ning sedagi vaid seetõttu, et seksusid seltsimehed ÜK(b)P KKst, muidu poleks seda avaldatud. Paistab, et asi on selles, et alati, kui Kruusi kritiseeritakse, ilmub välja mingi kõikvõimas käsi. Siis me veel ei teadnud, kelle käsi see on, ent siinsel pleenumil ja ÜK(b)P KK otsusest saime teada, et see kõikvõimas käsi jutumärkides kuulub Karotammele.

Veel üks näide. Möödunud aastast on meil kõigil teada, et sm Karotamm pöördus "Rahva Hääle" vahendusel kirjandus- ja kunstitöötajate poole

üleskutsega kujutada seda uut, mida tõi endaga kaasa kolhoosikorra võit vabariigis. Ma ei tea, kas seltsimehed on märganud, et vastusega sellele üleskutsele ei esinenud ajalehtedes mitte meie laureaadid, sm-d Jakobson ja Leberecht, vaid hoopis Saksa okupantide paadunud sabarakk, kodanlik natsionalist Hugo Raudsepp, kes Saksa okupatsiooni ajal kirjutas räpase raamatu, milles ta labaselt laimas nõukogude võimu ja kommuniste. Tuleb välja, et EK(b)P KK sekretär vahetab ajalehtede kaudu kirju reeturitega, ent ajalehe toimetaja, kelleks tollal oli Laosson, kiidab säärase kuritegevuse heaks. Rahvale ei jäänud see märkamata. Ma ise ei teadnud, kes see Hugo Raudsepp on, kuid minu poole pöördus mitu inimest, kes olid Saksa okupatsiooni ajal Eestis ja teadsid, mida see inimene endast kujutab, ning tõid mulle selle raamatu. Ma tulin sellega KKsse sm Karotamme juurde, kuid ma ei märganud tema näos mingit tänulikkust, vastupidi, pigem oli ta hoopis rahulolematu. Lihtsalt häbistav ja asi pole muidugi mitte Karotamme iseloomus, nagu sm Päll seda meile siin püüdis esitada, vaid kõik Karotamme pahed seisnevad tema poliitilises joones. Kodanliku natsionalismi mülkasse ei vajunud sm Karotamm mitte üleöö, vaid samm-sammult.

Mulle meenuvad aastad 1942–1944, kui sm Karotamme pealekäimisel võeti kuuekuuliste kursuste plaani õppeainena Eesti ajalugu ning õpetajaks saatis sm Karotamm Kruusi. Sel moel anti Kruusile tribüün. Ma ei tundnud veel Kruusi ja Eesti ajalugu ka ei teadnud, sest Eestisse tulin ma tööle mõni kuu enne Isamaasõja algust, ning ei osanud sellesse kriitiliselt suhtuda, kuid mulle on meelde jäänud eriti see, et ta oma loengus nimetas “vabadussõjaks” kontrevolutsioonilist sõda Nõukogude Liidu vastu, mida alustasid valgekaartlased Judenitši juhtimisel ja Eesti kodanluse osavõtul. Ta kasutas küll fraasi “niinimetatud”. See pahandas kursustest osavõtjaid ning mõned õppejõud nõudsid selgitusi. Tema vastas häbematult, et pole jõudnud veel leida sobivamat nimetust ning seetõttu nimetab ta seda kontrevolutsioonilist sõda samuti nagu oma ajalooõpikutes.

Väga lühidalt kaadrist. ÜK(b)P KK otsuses märgitakse täiesti õigesti EK(b)P KK lohakat lähenemist kaadri ettevalmistamisele, mistõttu juhtivatele kohtadele on trüginud ebausaldusväärsed inimesed, kulakud ja kodanlikud natsionalistid. Pleenum aitas mul lõplikult veenduda EK(b)P KK ja eriti sm Karotamme joone pahelisuses kaadripoliitika osas.

Partei- ja nõukogude töötajate kaader on risustatud. Juba kaua aega, kuni tänase päevani käib asi nii, et oma töökohal millegagi hakkama saanud inimene viiakse üle teisele kohale, ühest asutusest teise, ühest ministeeriumist teise ning mõnikord teeb sellele lõpu kohus. Antakse

kohtu alla. Uut kaadrit edutatakse äärmise arglikkusega. Parteikooli sattus selle tulemusena ka sääraseid määratud inimesi, paljud on veel läbi uurimata ning seetõttu on ka parteikoolis risustatud. Piisab sellisest näitest, et ka KK suunas parteikooli linnakomiteede ja maakonnakomiteede sekretäre ÜK(b)P KK jaotuskava alusel ning suhtub sellesse väga kergekäeliselt. Sekretäridest saadeti Läänemaalt Toonela, Järvamaalt Säremat ning Viljandimaalt Holm. Kahest esimesest on juba räägitud. Kuid Holm kompromiteeris end sellega, et omastas likvideeritud ja väljasaadetud kulakute vara, mis kuulub riigile. Viru maakonnakomitee sekretär Vatelainen on perspektiivitu inimene. Ma võiksin nimetada veel paljusid, keda KK sekretär Karotamm ja Kuzmin on parteikooli saatnud.

(Saalist: Sm Lambakhar, kuidas te teete kindlaks inimese perspektiivituse?)

Kompromiteeritud on parteiline karistus.

(Hääl kohalt: Aga Vatelainen?)

Temal ei ole, kuid perspektiivitus seisneb selles, et ta ei saa oma tööga hakkama.

Ma olen oma aja juba ära kulutanud, kui mul lubatakse jätkata, siis kaua ei lähe.

(Hääled: Aitab, aitab!)

Juhataja sm Päll: Kas aitab või laseme jätkata? Panen hääletusele. Kes on selle poolt, et lasta lõpuni rääkida? (Hääletamine.) Vähemus. Kes on vastu? (Hääletamine.) Enamus.

Sõna on sm LOMBAKUL⁴⁹ — EK(b)P KK liikmel, vabariigi sõjakomissaril.

Sm LOMBAK:

Seltsimehed! ÜK(b)P KK otsus on õigeaegne ja erakordselt õige. See on tõeliselt stalinlik otsus. See otsus aitab ENSV parteiorganisatsioonil

⁴⁹LOMBAK, Johan (1897–1982). Pärit Viljandist, tennis 1916–1918 tsaariarmee Petrogradis, KP liige 1918. a-st, võttis s.a Viljandis trükikodasid üle, põgenes sakslaste eest Samaarasse. Aastail 1920–1938 oli Tomski kubermangu Tšekaas (VTŠK, GPU, OGPU, NKVD) juhtivatel kohtadel, 1938 Kamtšatka oblasti NKVD ja piirivalve ülem, 1938–1941 tehase “Traktorodetail” direktori asetäitja, 1942–1945 249. eesti laskurdiviisi ja 1946–1947 eesti kaardiväe laskurdiviisi ülem, kindralmajor 1943, 1948–1951 ENSV sõjakomissar, 1951–1959 siseminister. EKP KK liige 1948–1961. NSVL ÜN III–IV koosseisu saadik.

otsustavalt parandada olukorda vabariigis ning viia senisest kiiremini edasi meie sotsialismi ehitamist.

Me võtame selle otsuse tänuga vastu ja hakkame bolševistlikult võitlema EK(b)P KK tehtud vigade kiire ning täieliku parandamise eest. Siin on juba palju räägitud ning mitmed on teravalt kritiseerinud EK(b)P KK büroo vigu ning isiklikult sm Karotamme väära poliitilist joont. Ma olen selle karmi kriitikaga täiesti nõus ja tahan oma sõnavõtus veel kord rõhutada seda visadust, millega sm Karotamm kaitses kodanlikke natsionaliste.

Oma äpardunud ja kui otse välja öelda, poliitiliselt harimatus sõnavõtus ütles sm Karotamm tahtmatult välja mõne tõe. Näiteks ütles ta, et tema viga seisneb sagedases esinemises intelligentsile, väheses esinemises talurahvale ning üldse mitte tööliskassile. Minu arvates on piisavalt selge, millise osa jätab sm Karotamm töölisklassile ja millisel positsioonil ta oma igapäevases tegevuses lähtub. Ta teeb panuse intelligentsile. Ma pole intelligentsi vastu, kuid me teame, et meie Nõukogude Liidus on olemas töölisklass, talurahvas ja nõukogude intelligents, meie intelligents, ent millisele intelligentsile tegi oma panuse sm Karotamm? Igäuhele on selge, et nõukogude võimu mõne aastaga pole me suutnud luua oma töötavat intelligentsi töolistest ja talupoegadest, ja kui oleme, siis on seda vähe. Väikese osa võib saada endisest kodanlikust intelligentsist. Ka nende seas on ustavaid inimesi, kuid palju on veel ka kodanlik-natsionalistlikku intelligentsi. Tuleb välja, et sm Karotamm tegi oma peamise panuse just nendele. Ja sellepärast ei näegi me praegu mingit tööliste edutamist vastutavatele kohtadele, alati öeldakse, et nad polevat piisavalt kultuursed, pidades seejuures silmas puhtväliseid kodanliku kultuuri tunnuseid. Ent minu arvates ei määra nõukogude töötaja ja partei liikme palet mitte need tunnused, vaid peamine on see, kes ta on ja kelle eest võitleb, kuhu läheb ja mida taotleb, s.t määravaks on kogu tema poliitiline ja klassipositsioon, aga siin määratletakse mingisuguse mõistmatu üldkultuurilise tasandi järgi.

Siin on palju räägitud meie äpardustest tsiviilorganisatsioonide töös, seda pole vaja korrata. Ka ei ole mina küllaldaselt kompetentne seda kordama, sest ma pole eriti kursis ajalooliste nimedega, kuna ma pole siin üldse olnud enne sõja lõppu ja tunnen selleaegset Eestit vähe, ent ikkagi võin ma seniste sõnavõttude põhjal öelda, et siin võideldi essee-ride ja menševike vastu, aga kui tuli nõukogude võim, siis ei tuntud neid ära, s.t ei teatud, kellega võideldi.

Ma puudutan sedasama kodanlik-natsionalistlike elementide toetamise joont eesti korpuses Isamaasõja ajal. Minu arvates algas kodanlik-natsionalistlike elementide toetamise poliitika juba eesti rahvusväeosa-

formeerimisest. Ma räägin teile esimest kohtumisest, kui mind saadeti eesti rahvusväeosadesse. Esmane vastuvõtt oli otse öeldes säärane: "Me ei vaja ohvitseri, neid on meil piisavalt — need on kultuurised inimesed, kes on lõpetanud akadeemia Inglismaal, Prantsusmaal jne, kes on mitu akadeemiat lõpetanud." Lühidalt — kuhu sa ennast topid!

Edasi. Meie väeosad valmistati ette, läheme rindele. Algas kaadri ümberpaigutamine. Kuidas seda tehti? Tehti nii, et kõik need kodanlik-natsionalistlikud elemendid pandi juhtivatele kohtadele. Esimeseks diviisiülemaks Saueselg, teiseks Vassil, staabiülemaks Lukas ning nende etteotsa sm Pärn. Ent kuidas seda jõudude paigutust ja seda poliitikat motiveeriti? Ma isiklikult esitasin küsimuse Pärnale ja tema vastas, et need olevat "kõrgema poliitika" kaalutlused (ma panen selle "kõrgema poliitika" jutumärkidesse). Just praegu me arutamegi sedasama "kõrgemat poliitikat". Niisugune jõudude paigutus pidas vastu kuni esimese lahinguni, diviisiülem Saueselg võeti maha esimesel päeval, Vassil püsis viis päeva. Kas sellest võeti õppust? Ei võetud. Pole võimalust ega vajadust peatuda üksikasjadel, sellel, kuidas hoiti eesti rahvuskorpuses kodanlik-natsionalistlike elemente.

Edasi. Pärast sõda formeeriti korpus ümber. Me püüdsime vabandada kodanlik-natsionalistlike ohvitseride peamisest grupist. See nõudis suurt vaeva, et saada neist lahti — Lukasest, Luksist jt. Siiski läks see korda. Surve oli küll tugev. Just minul tuli selles asjas tööd teha.

Mulle tehti ülesandeks laagri ehitamine, kuid korpusest uue kaadri komplekteerimine usaldati Lukasele.

Asi jõudis selleni, et tegelikult määrati ta diviisiülemaks.

Mind toetasid kõvasti sõjalised ja vastuluureorganid ning lõpuks Moskva tühistas selle. Me vaatasime käigupealt veel üht-teist üle ja viskasime kodanlik-natsionalistliku põhikaadri sõjaväest välja. Seda asja ei õnnestunud küll lõpuni ümber teha. Lukas on üks Eesti kodanliku sõjaväe kontrrevolutsioonilistest ohvitseridest, kes võitles nõukogude võimu vastu ning saatis korda suure diversiooni meie 5. nõukogude polgu vastu. Ta ise on sellest kirjutanud.

Parteisse võeti ta rindel. Kuidas võeti? Surve all. Korpuse juhtkonna parteiorganisatsioon (mina sinna ei kuulunud) keeldus Lukast vastu võtmast. Järgnes uus surve, nüüd anti alla ja võeti vastu.

(Hää! saalist: Kelle surve?)

See oli Pärna surve EK(b)P KK nimel.

Mis toimus pärast seda, kui me andsime Lukase suhtes vastulöögi? Ta edutatakse NSVL ÜN saadikuks. Sellega seoses andsin ma EK(b)P KKsse avalduse ja näitasin, et Lukas oli üks kodanliku sõjaväe reaktsioo-

nilisi ohvitseri. Rindel olles esines ta raadios sakslaste vastu, kirjutas alla üleskutsele Eesti rahvale. See kõik oli sakslastele muidugi teada. Ent samal ajal toimetas Saksa luure läbi rinde Lukase kätte kirja tema naiselt okupeeritud Tallinnast. Seda vaid räägitakse, nagu oleks ta selle agendi välja andnud.

Kui me siia tulime, siis tuli välja, et kindral Lukase perekond sai sakslastelt pensioni justkui Eesti armees teenitud aastate eest, vaatamata tema raadioesinemisele, Lukase poeg teenis sakslasi ning astus Saksa diviisist ilma igasuguse filtrita Tallinna Polütehnilisse Instituuti, kus ta õpib praegugi.

Sihukesed olid andmed. Näib, et kõik peaks piisavalt selge olema, kuid Lukas valiti ikkagi NSVL ÜN saadikuks.

Sellest kirjutasin ma ÜK(b)P KKsse.

Mis sai edasi? EK(b)P KK ja MN tõstatavad küsimuse, et Lombak siit ära koristatakse, ehkki sõjaväe kaadriküsimustega on tegelud alati vaid sõjaväelised organid. Ja ometi said nad oma tahtmise sõjaväelaste vastuseisust hoolimata. Ilmselt polnud kandnud vilja see surve, mida oli minule avaldatud kodanlik-natsionalistlike ohvitseride allesjätmiseks, mind otsustati ära koristada ja nii tehti.

Ma tahan küsida, millistel kaalutlustel seda tehti. Kas taktikalise ettevalmistuse, laskealase ettevalmistuse või staapide ettevalmistamise huvides? Ma vastan teile. Kui ma pärast isiklikku kirja ÜK(b)P KKle ise KKs olin, siis sattusin ma Kuznetsovi aparati, kus küsiti, mida ma taotlen. Ma ütlesin; "Tahan teada, kas minu parteiline joon on õige, ma pole ju partei noorliige ning ma tahan seda teada." Mulle vastati: "Teie joon oli õige, me ei süüdista teid ju rahvusliku kaadri nüpeldamises." Siit selguski, et minu Eestist ärasaatmise motiiviks oli rahvuslike kaadrite peksmine. Järelikult tuligi mind ära koristada.

Ma ei tea, kas seda küsimust EK(b)P KK bürool ja MNs arutati, kuid alla sellele kirjutati.

(Hää! saalist: Kes kirjutas alla?)

Sm Veimer ja II sekretär sm Sazonov. See dokument asub sama ametkonna arhiivis, mida ma praegu juhin. (Naer.)

Kas arvate, et minu avaldust Lukase kohta arutati bürool või võeti midagi ette? Mõned büroo tollastest liikmetest ütlesid, et minu avaldust ei arutatud. Kas arvate, et see toimis? Läks mõni aeg mööda, sm Kanger lahkus, oli vaja uut inimest tema asemele riikliku saladuse hoidmisega seotud ametikohale ja jällegi esitati Lukase kandidatuur. Vähe sellest, Pärn nõuab vabariiklike organite nimel, et määramisega kiirustatakse. Vähe sellest, Pärn nõuab, et talle makstaks kõrgemat palka, kui ette

nähtud. Just nagu poleks peale selle Lukase teisi inimesi olemaski? Ja miks on vaja teda panna just niisugusele salajasele tööle?

(Hääl kohalt: Me küsime sellelt, kes teda edutas.)

Nii tuli võidelda säärase kodanlike natsionalistidega ning ma saan nüüd täielikult aru, miks see kriitika, mida tehti meie rajooni- ja linnakonverentsidel, nõudis riigiparaadi ja nõukogude organite puhastamist kodanlik-natsionalistlikest elementidest. Konverentsilt konverentsile, resolutsioonist resolutsiooni vedasime seda nõuet ja alati kerkis küsimus, milline jõud seda pidurdab. Praegu me vaatleme seda küsimust ja peame jõudma järeldusele, et see jõud, millesse takerdus kogu meie kriitika parteikonverentsidel, asus EK(b)P KK büroos. Kriitikal ei lastud tekkidagi, aga Karotamm deklareerib, et "me ei arendanud kriitikat". Kuidas sa seda arendad, kui sellest mingit kasu pole? Kriitika areneb kriitika realiseerimise kaudu, puudusi kõrvaldades, aga mitte paberiuputuses. Pole tõsi, et me V kongressil küpsed polnud, et meil polnud piisavalt jõudu, et me ei suutnud seal piisavalt kritiseerida, ent nüüd tuli ÜK(b)P KK meile appi, me vaatame tingimata üle oma juhtkonna, kuid asi ei lahene vaid organisatsiooniliste järeldustega KK juhtkonnas, me peame palju töötama, juurima kõigil tasanditel lõplikult välja kodanlik-natsionalistlikud elemendid, me ei tohi peljata tööliste ja talupoegade edutamist vastutavatele kohtadele, tähtis on see, et nad teostaksid meie poliitikat. Kui nad teevadki vigu või pole suhtlemises piisavalt kultuurised, võime sellega leppida, me õpetame neid ja suudame õpetada. Nii töötatakse teistes vabariikides ja nii võime töötada ka meie siin, pole vaja sõltuda kodanlik-natsionalistlikust intelligentsist, me võtame rõõmuga vastu neid, kes koos meiega lähevad, kes aga ei lähe, neid pole meil vaja ja need tuleb maha kanda.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5 -12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12 and single issues for 1999:

USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

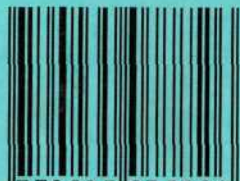
Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Second language communication strategies	1571
..... <i>Tiit Hennoste, Triin Vihalemm</i>	
On the idea of speaking architecture	<i>Krista Kodres</i> 1609
The linear and hierarchical structure of meaning	<i>Erkki Luuk</i> 1630
From my life: Fiction and truth. I.	<i>Johann Wolfgang von Goethe</i> 1662
What does the language of music speak? Speech at receiving the Goethe Award in 1997	<i>Hans Zender</i> 1688
Research as a vocation. I.	<i>Max Weber</i> 1705
Developments in psychological criminology. II	<i>Jüri Saar</i> 1718
Documents on deportations in March 1949. VI	1736
<i>Review: The life and death of a Finnish patriot. Seppo Zetterberg.</i> <i>Viis lasku senatis. Eugen Schaumani elu. Soome keelest tõlkinud</i> <i>Erkki Bahovski. Tallinn: Kupar, 1998</i>	<i>Heino Arumäe</i> 1744
Editorial note. Summaries	1750
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. IX	1759

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077726